

De stand van vrijheid

**VRIJHEID IN
NEDERLAND 75 JAAR
NA DE BEVRIJDING**

De stand van vrijheid

Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het scp rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het scp valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het scp is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft richting aan de zingeving van herdenken en vieren, en aan het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Het comité organiseert de Nationale Herdenking op 4 mei en de Nationale Viering van de Bevrijding op 5 mei. Daarnaast adviseert en ondersteunt het comité andere herdenkingen in het land en ontwikkelt het voorlichtingsprogramma’s en publiekscampagnes. Tevens initieert het comité educatieve programma’s en voert het toegepast onderzoek uit op het gebied van herdenken en vieren.

© Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau, Amsterdam/Den Haag 2021
scp-publicatie 2020-7

Redactie: Froukje Demant, Jan van Kooten (Nationaal Comité 4 en 5 mei), Marjolijn Olde Monnikhof, Kim Putters (Sociaal en Cultureel Planbureau)

Eindredactie: Marije Wilmink

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: HH | Anke Teunissen

Overige foto's: zie fotoverantwoording p. 131

ISBN 978 90 377 0978 0

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit scp-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag scp-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

scp-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei
Nieuwe Prinsengracht 89
1018 VR Amsterdam
www.4en5mei.nl
info@4en5mei.nl

Inhoud

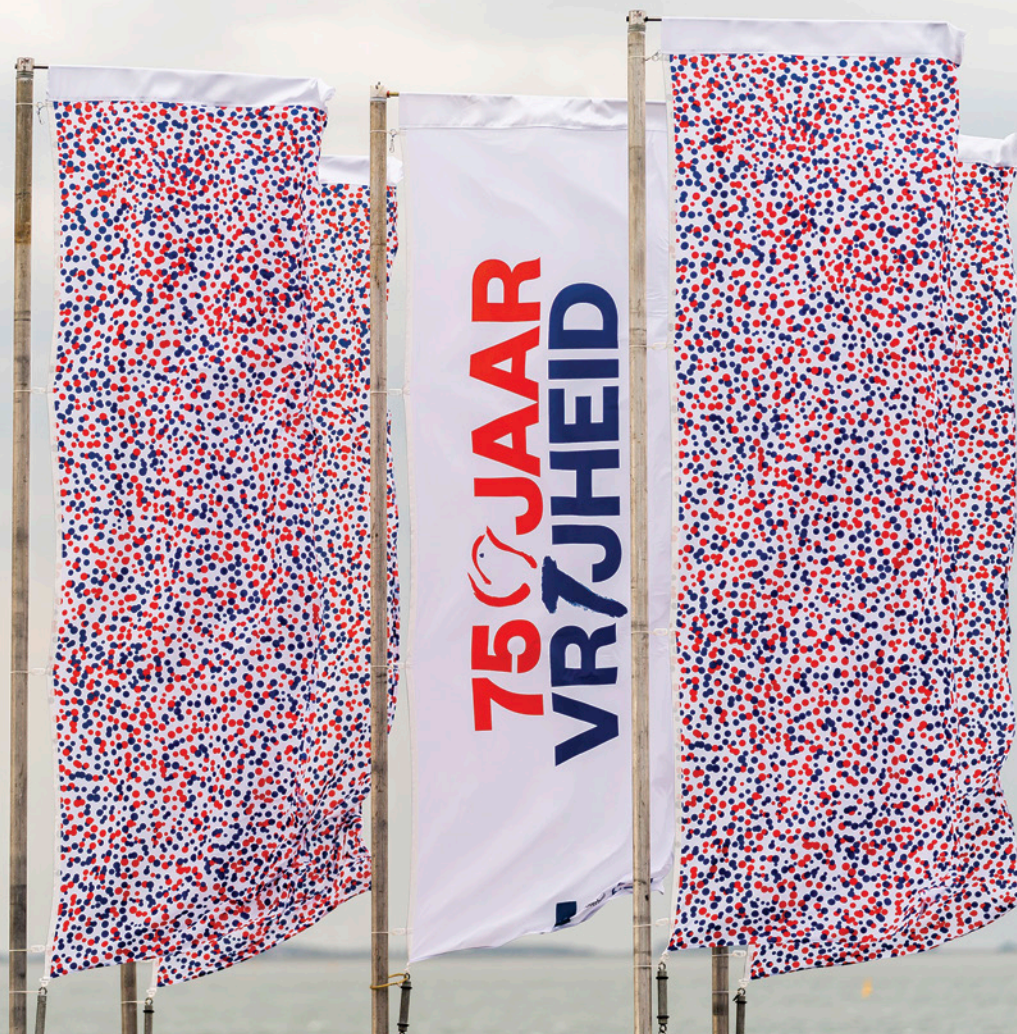
1	Inleiding	7
	<i>Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof & Kim Putters</i>	
	Vrijheid in het licht van de bevrijding	7
	Vrijheid in het Nederlandse zelfbeeld	7
	De stand van vrijheid	9
	Opzet van deze bundel	10
	Literatuur	11
2	Trots op vrijheid	13
	<i>Paul Dekker & Josje den Ridder</i>	
	De data: antwoorden op open vragen	13
	Ontwikkelingen in het noemen van 'vrijheid'	14
	Wie is er in 2019 trots op vrijheid?	16
	Wat bedoelen mensen met 'vrijheid'?	18
	Tot slot	22
	Literatuur	22
3	Vrijheid en de Nederlandse identiteit	24
	<i>Pepijn van Houwelingen</i>	
	Nederland in 185 trefwoorden: waar staat vrijheid?	24
	Vrijheid: niet typerend, wel kenmerkend	26
	Angst voor verlies van vrijheid als Nederlands kenmerk bij uitstek	29
	Welke vrijheid staat voorop voor wie?	35
	Voorbeeld: de zwartepietendiscussie	36
	Tot slot	38
4	Gevoelde vrijheid	40
	<i>Froukje Demant</i>	
	Wat bedoelen Nederlanders met vrijheid?	40
	De stabiliteit van gevoelde vrijheid	43
	Invloeden op vrijheidsbeleving: van slavernij tot Arabische lente	45
	Vrijheid 75 jaar na de bevrijding	48
	Literatuur	49
5	Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting	51
	<i>Josje den Ridder en Paul Dekker</i>	
	Grote steun voor de vrijheid van meningsuiting en demonstratierecht	51
	Grenzen aan de meningsuiting: niet moedwillig kwetsen	55

	Demonstreren mag; bezetten, beledigen en geweld niet	57
	Steun voor vrijheid van meningsuiting niet meer voorbehouden aan 'links'	57
	Steun voor vrijheid van meningsuiting en demonstratierecht is contextgebonden	59
	Meer dan een breed gedeelde norm?	59
	Literatuur	60
6	Herdenken en vieren in generationeel perspectief	63
	<i>Andries van den Broek</i>	
	Vrijheid en de drie gezichten van de tijd	63
	Het belang van 4 en 5 mei naar leeftijd c.q. geboortjaar	65
	Verschillen naar levensfase, geboortecohort en metingsjaar (tijdgeest)	67
	Tot slot: de toekomst van herdenken en vieren	69
	Literatuur	70
7	'Vrijheid moet je leren'	
	Syrische statushouders over vrijheid in Syrië en Nederland	72
	<i>Jaco Dagevos</i>	
	Inleiding	72
	Leven in onvrijheid in Syrië	73
	Vrijheid in Nederland	75
	De keerzijde van vrijheid in Nederland	78
	Vrijheid om je eigen pad te kiezen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt	80
	Tot slot	82
	Literatuur	82
8	Mensenrechten: vrijheid in het leven van alledag	85
	<i>Esther van den Berg en Ineke Boerefijn</i>	
	De oorlog als keerpunt	85
	Mensenrechten als ondeelbaar pakket	86
	De 'thuiskomst van mensenrechten'	87
	Mensenrechten op lokaal niveau	89
	75 jaar mensenrechtenbeleid	92
	Tot slot	93
	Literatuur	93
9	In vrijheid zoeken naar het nieuwe wij	96
	<i>Sjoerd Beugelsdijk</i>	
	Van 'aap, noot en mies' naar 'ik'	97
	Op zoek naar het nieuwe wij	100
	In vrijheid zoeken	102
	Literatuur	103

10	Wiens vrijheid? Veranderende taal rond Nederlands-Indië en de dekolonisatieoorlog	105
	<i>Renske Krimp</i>	
	Op 5 mei vieren we <i>onze</i> vrijheid	106
	Taal op een zwarte bladzijde	107
	Dekolonisatieoorlog of ‘politioenele acties’ in Nederlands-Indië/Indonesië	109
	Taal voor de toekomst	110
	Literatuur	111
11	Privacy en veiligheid: communicerende vaten?	113
	<i>Eric Cillessen</i>	
	Verschillende vormen van privacy	113
	Verschillende vormen van veiligheid	115
	De houding van Nederlanders ten opzichte van veiligheid en privacy	116
	Tot slot	119
	Literatuur	119
12	Slotbeschouwing	122
	<i>Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof & Kim Putters</i>	
	Vrijheid is nooit af	122
	Spanningsvelden rond vrijheid	123
	Vrijheid als gedeelde waarde	127
	Literatuur	127
	Nawoord: na 75 jaar vrijheid	130
	<i>Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof, Kim Putters & Daan Roovers</i>	
	Auteurs	135
	Fotoverantwoording	137

Hoofdstuk 1

Inleiding

1 Inleiding

Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof & Kim Putters

Vrijheid in het licht van de bevrijding

In 2020 was het 75 jaar geleden dat er een einde kwam aan de Tweede Wereldoorlog. Na 5 jaar bezetting door nazi-Duitsland was Nederland in mei 1945 eindelijk vrij. In een ander deel van het Koninkrijk, toenmalig Nederlands-Indië, eindigde de oorlog enkele maanden later.

In het lustrumjaar vierde Nederland 75 jaar vrijheid van oorlog op het eigen grondgebied in Europa, en de vrijheid van het leven in een democratische rechtsstaat. Dit was reden voor het Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau om zich de vraag te stellen wat vrijheid in hedendaags Nederland betekent, 75 jaar na de bevrijding. In deze publicatie verkennen we de stand van vrijheid in Nederland: hoe beleeft de bevolking vrijheid en hoe geeft men er in de dagelijkse praktijk vorm aan? Hierbij hebben we ook expliciet oog voor mogelijke spanningsvelden of dilemma's in het heden en de nabije toekomst. Kort voor de digitale uitgave van deze publicatie in het voorjaar van 2020 brak de coronapandemie uit en nam de Rijksoverheid maatregelen om het coronavirus te bestrijden. De pandemie en maatregelen roepen nieuwe vragen op over de betekenis van vrijheid. We hebben ervoor gekozen deze vragen niet in deze publicatie op te nemen, maar om op het einde van deze nieuwe editie een nawoord uit te brengen waarin Denker des Vaderlands (2019-2021) Daan Roovers reflecteert op de betekenis van vrijheid in het licht van de pandemie.

Vrijheid in het Nederlandse zelfbeeld

Alhoewel het lustrumjaar '75 jaar vrijheid' de aanleiding voor deze publicatie vormt, is de vrijheid in Nederland natuurlijk niet pas 7,5 decennia oud. Vrijheid is een rode draad in de geschiedenis én het zelfbeeld van Nederland. De bezetting door Duitsland in de jaren 1940-1945 vormde een zeer ingrijpende, maar slechts korte episode in die geschiedenis. Al in de Bataafse mythe speelt vrijheid een grote rol.¹ Ontwikkeld in de 16e eeuw vertelt deze mythe het verhaal dat de bewoners van de Nederlanden – in het bijzonder die van Holland – zouden afstammen van de Bataven. De Bataven stonden daarbij voor vrijgevochtenheid (en botheid) en politieke vrijheid. Een tweede pijler in de geschiedenis en het Nederlandse vrijheidsbegrip wordt gevormd door de opstand tegen het Spaanse bewind en de daaropvolgende lange periode van economische en culturele bloei. Met de opeenvolgende Unie van Dordrecht, Unie van Utrecht en ondertekening van het Plakkaat van Verlatinghe werd een bijzondere en door historicus Willem Frijhoff 'tegendraads'

1 Frijhoff 2019, p. 5.

genoemde vorm van politiek bestuur in het leven geroepen: de Republiek der Zeven Provinciën.² In de Republiek kende men in vergelijking met de absolute monarchieën in Europa een grote vrijheid. Het calvinisme werd de staatsgodsdienst, maar er bestond vrijheid van geweten en religieuze minderheidsgroepen werden tot op zekere hoogte gedoogd. Uit deze periode stammen veel positief geladen en identiteitsbepalende beelden van wat Nederland 'is': een vrije handelsnatie, een tolerante samenleving en toevluchtsoord voor religieuze minderheden en vrijdenkers, een burgerlijke samenleving waarin vrouwen – binnen de veel beperktere mogelijkheden die zij vergeleken met mannen hadden – opvallend veel ruimte kregen in het leiden van hun huishouden.

Al deze beelden ademen vrijheid uit. 'Vrijheid' is dan ook – met recht – een kernbegrip binnen het Nederlandse zelfbeeld. Tegelijk valt er ook een heel andere, minder rooskleurige geschiedenis van (on)vrijheid te vertellen; een geschiedenis waar tegenwoordig steeds meer aandacht voor is. De Republiek had namelijk ook een stevig aandeel in onderwerping en vrijheidsberoving van anderen, in de vorm van uitgebreide slavenhandel en gewelddadig kolonialisme, zoals de volkerenmoord op Banda door Jan Pieterszoon Coen in 1621.³ Binnen de Republiek werden bovendien heftige theologisch-politieke conflicten uitgevochten, en konden religieuze minderheden hun geloof slechts verborgen en buiten de publieke sfeer belijden. De Nederlandse vrijheid had dus een januskop en bleef die in de daaropvolgende eeuwen houden.

Na de Bataafse Revolutie, de Franse tijd en de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd in 1848 een moderne grondwet ontworpen door de liberaal Thorbecke. Deze vormde de grondslag voor de nog altijd bestaande democratische rechtsstaat.

Toch werd pas 100 jaar geleden, in 1917 en 1919, en dan alleen voor het Europese deel van het Koninkrijk der Nederlanden, het algemeen kiesrecht doorgevoerd voor respectievelijk mannen en vrouwen. Deze ontwikkeling naar vergaande politieke vrijheid ging bovendien hand in hand met een sterk verzuilde religieuze sfeer en de sociale norm om het leven binnen de eigen zuil te leiden. In Nederlands-Indië reageerde Nederland met harde hand op nationalistische tendensen.

Met de bezetting door nazi-Duitsland verloor Nederland zijn soevereiniteit en verloren Nederlandse burgers op zeer uiteenlopende gebieden hun vrijheden. De bestaande rechtsstaat werd buiten werking gesteld. Geweld, honger en onderdrukking drongen steeds meer door in het alledaagse leven. Joden, Roma, Sinti en andersdenkenden werden vervolgd, gedeporteerd, en op systematische en industriële wijze vermoord. Toen de geallieerden Nederland bevrijdden was er grote euforie: eindelijk weer vrij! Maar na die eerste roes kwam ook de deceptie: terugkerende Joden wachtte een kille ontvangst, tijdens de wederopbouw duurde het voor veel burgers lang om weer tot een acceptabele levensstandaard te komen, gehoopte politieke en maatschappelijke veranderingen bleven uit en Nederland moest leren leven met het gegeven dat ongeveer 75% van de eigen Joodse bevolking (ruim

2 Idem, p. 4.

3 Hartmans 2017; Vanvugt 2016.

102.000 mensen) was vermoord – relatief gezien het grootste aantal in West-Europa. Bovendien begon Nederland in reactie op de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië in 1945 een nieuwe oorlog. Die dekolonisatieoorlog zou tot 1949 duren.

De jaren 60 en 70 brachten groeiende welvaart, sociale omwentelingen en nieuwe vrijheden. De anticonceptiepil, de tweede emancipatiegolf, studentenrevoltes, deconfessionalisering: Nederland kreeg een ander (en opnieuw vrijer) gezicht. Met de val van de Muur en de instorting van de Sovjet-Unie aan het eind van de jaren 80 viel bovendien de dreiging van de Koude Oorlog weg; ‘het einde van de geschiedenis’⁴ werd uitgeroepen. Begin 21^e eeuw brak met ‘9/11’ en de ‘War on Terror’ echter een nieuw tijdperk aan: een tijdperk van terroristische aanslagen, nieuwe geopolitieke spanningen, migratie- en klimaatcrises. Kortom, een tijdperk met weer nieuwe vrijheden en onvrijheden.

Nu, (ruim) 75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, is er veel te vieren. Maar het is ook een uitgelezen moment om stil te staan en te verkennen wat vrijheid heden ten dage betekent en hoe het er in Nederland voor staat met vrijheid.

De stand van vrijheid

Vrijheid is een veelzijdig begrip. Dat geldt niet alleen voor de geschiedenis en beeldvorming van vrijheid in Nederland, maar ook in meer analytische zin. Onder de noemer ‘vrijheid’ kunnen heel verschillende zaken vallen – van politieke grondrechten zoals de vrijheid van meningsuiting en persvrijheid tot sociale en economische rechten. Er zijn ook uiteenlopende benaderingen in omloop. Zo muntte Isaiah Berlin het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid (de vrijheid tot ontplooiing versus de vrijheid van inmenging)⁵ en hanteerde Franklin Roosevelt een nog altijd bruikbare ‘Four Freedoms’-indeling: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van geloof, de vrijwaring van gebrek en de vrijwaring van angst. Sommige benaderingen van vrijheid kennen een institutionele invalshoek, waar andere meer op het individu en de alledaagse praktijk gerichte perspectieven tonen.

In deze publicatie staat die laatste benadering centraal: de beleving van vrijheid in het alledaagse leven. Daarbij verkennen we in de eerste plaats hoe burgers in Nederland denken over vrijheid. Wat bedoelen mensen wanneer ze over vrijheid spreken, welke vrijheden vinden ze belangrijk, en in hoeverre speelt de Tweede Wereldoorlog nog een rol in de ervaring van vrijheid? Maar vrijheid speelt niet alleen in de hoofden van mensen een rol (vrijheid ‘denken’). Ze krijgt eveneens vorm in handelingen en praktijken (vrijheid ‘doen’). Juist in die praktijk kan vrijheid gaan schuren: tot spanningen, dilemma’s of tegenstellingen leiden. Daarom verkennen we ook hoe vrijheid er in de praktijk in hedendaags Nederland uit ziet.

4 Fukuyama 1992.

5 Berlin 1969.

Het Nationaal Comité en het Sociaal en Cultureel Planbureau hebben de handen ineengeslagen om deze vragen te verkennen. We doen dat door dataverzamelingen te analyseren en de inzichten die dit oplevert te combineren. Vanuit het Nationaal Comité is gebruikgemaakt van het *Nationaal Vrijheidsonderzoek*. Deze enquête over herdenken en vrijheid wordt sinds 2002 jaarlijks afgenomen onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. Vanuit het Sociaal en Cultureel Planbureau is gewerkt met gegevens uit het langlopende onderzoek *Culturele Veranderingen*, het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* dat sinds 2008 elk kwartaal de mening van burgers in kaart brengt en het onderzoek *Denkend aan Nederland* uit 2019.

Opzet van deze bundel

In het eerste deel van deze bundel richten we ons op de vraag hoe de Nederlandse bevolking over vrijheid denkt. Daarbij wordt per hoofdstuk een andere invalshoek gekozen. We onderzoeken de mate waarin bewoners van Nederland trots zijn op vrijheid (Dekker en Den Ridder) en waarin ze vrijheid typerend vinden voor de Nederlandse identiteit (Van Houweling). Ook kijken we naar de invulling die mensen in Nederland aan vrijheid geven: wat bedoelen ze eigenlijk met vrijheid, hoe ervaren ze hun eigen vrijheid en in hoeverre speelt oorlog, in het bijzonder de Tweede Wereldoorlog, een rol in hun beleving van vrijheid? (Demant) Verder onderzoeken we hoe de opvattingen over de vrijheid van meningsuiting zich in de afgelopen decennia hebben ontwikkeld (Den Ridder en Dekker). Daarnaast werpen we in twee hoofdstukken licht op een specifieke vergelijking of groep. Zo onderzochten we aan de hand van een vergelijking tussen geboortejaargangen hoe stabiel het draagvlak in Nederland is voor het herdenken van oorlog en het vieren van vrijheid (Van den Broek). In het laatste hoofdstuk van dit deel ligt de focus op de beleving van vrijheid onder mensen die op de vlucht voor oorlogsgeweld naar Nederland zijn gekomen (Dagevos). Hoe kijken personen met een recente oorlogsgeschiedenis aan tegen de vrijheid in Nederland? Om deze vraag te beantwoorden is onderzoek verricht onder Syrische statushouders in Nederland. Omdat het hier om nieuwe data gaat, vergaard door middel van uitgebreide interviews, is dit hoofdstuk wat langer dan de overige hoofdstukken.

In het tweede deel van de bundel verleggen we de aandacht van ‘vrijheid denken’ naar ‘vrijheid doen’. Om te onderzoeken hoe vrijheid er in de hedendaagse Nederlandse praktijk uitziet, richten we de aandacht op vier belangrijke thema’s die vrijheid in Nederland (mede) vormen. We beginnen met de plek die mensenrechten innemen in de (lokale) samenleving: hoe geeft een land als Nederland hier in de praktijk handen en voeten aan? (Van den Berg en Boerefijn) Daarna gaan we in op de decennialange individualiseringstrend in Nederland, en de reactie daarop in de vorm van de zoektocht naar een nieuw ‘wij’ (Beugelsdijk). In een derde bijdrage staat de rol van taal en de in- en uitsluitende werking daarvan centraal (Krimp). Het laatste hoofdstuk in deel 2 gaat in op het recht op privacy, en hoe dat zich verhoudt tot het recht op veiligheid (Cillessen).

In de slotbeschouwing verkennen we wat 75 jaar vrijheid Nederland heeft opgeleverd. Om alvast een tipje van de sluier op te lichten: in de eerste plaats een grote consensus. De Nederlandse bevolking is trots op de vrijheid in Nederland, ervaart die als heel belangrijk voor de Nederlandse identiteit en hecht zeer aan persoonlijke autonomie en vrijheid van meningsuiting. Maar we ontwaren ook onzekerheid en belichten enkele spanningsvelden. Vrijheid is immers altijd in ontwikkeling, nooit 'af'.

Literatuur

Berlin, I. (1969). Two Concepts of Liberty. In: I. Berlin, *Four Essays on Liberty*. London: Oxford University Press.
Nieuwe editie: 2002.

Frijhoff, W. (2019). Nederlandse identiteit in historisch perspectief. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

Hartmans, R. (2017). *Zwarte bladzijden uit de vaderlandse geschiedenis*. Utrecht: Uitgeverij Omniboek.

Vanvugt, E. (2016). *Roofstaat: wat iedere Nederlander moet weten*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar/Topnotch.

Hoofdstuk 2

Trots op vrijheid

2 Trots op vrijheid

Paul Dekker & Josje den Ridder

Veel Nederlanders zien ‘vrijheid’ als een van de sterke punten van de Nederlandse samenleving. Het is zelfs het woord dat ze het meest gebruiken in antwoord op de vraag wat in hun ogen goed gaat in Nederland en waar ze trots op zijn. Maar waar staat ‘vrijheid’ in hun ogen eigenlijk voor? Waarop zijn mensen precies trots?

Elk kwartaal vraagt het SCP in opinieonderzoek aan Nederlanders wat ze goed vinden gaan in ons land en waar ze trots op zijn. Respondenten noemen dan opvallend vaak ‘vrijheid’. Een mooi gegeven, maar wat verstaan mensen daar dan precies onder? Dat is nog niet meteen duidelijk. In dit hoofdstuk zullen we die vraag proberen te beantwoorden. Maar eerst schetsen we hoe we aan onze informatie komen en welke ontwikkelingen we in de afgelopen twaalf jaar zien in de vermeldingen van ‘vrijheid’ als iets om trots op te zijn. We kijken ook wíe van onze respondenten zich trots betonen als het om vrijheid gaat. Voor de goede orde: wij focussen in dit hoofdstuk op de algemene vraag wie spontaan over ‘vrijheid’ begint als positief kenmerk van onze samenleving en op de vraag waarom mensen dat doen. In het hoofdstuk hierna gaat onze collega Pepijn van Houweling dan specifiek in op vrijheid als element van de ervaren nationale identiteit. Zo verkennen we op verschillende manieren de verankering en betekenis van vrijheid in de Nederlandse publieke opinie.

De data: antwoorden op open vragen

In de enquêtes van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) vragen we elk kwartaal aan zo’n 1100 respondenten om in eigen woorden aan te geven wat ze de grootste problemen van ons land vinden en wat ze juist goed vinden gaan. We doen dit door middel van twee vragen:

- ‘Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?’
- ‘En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’

Om het kwartaal stellen we nog een derde vraag:

- ‘Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.’

In antwoord op elk van deze vragen kunnen respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen, in maximaal veertig karakters per onderwerp.

Het eerste dat hierbij opvalt is dat Nederlanders veel makkelijker weten te vertellen wat er niet goed gaat in het land dan wat er wel goed gaat. Elk kwartaal noemt bijna 90% van de COB-respondenten één of meer grootste problemen (gemiddeld 3,5 stuks), maar weet nog geen twee op de drie één of meer sterke punten (gemiddeld 2,5) op te schrijven. Bij de vraag naar politieke prioriteiten noteert 80% gemiddeld 3,0 onderwerpen. In dit hoofdstuk kijken we naar de keren dat het woord ‘vrijheid’ in de antwoorden voorkomt, en in welke context dat gebeurt.¹

Ontwikkelingen in het noemen van ‘vrijheid’

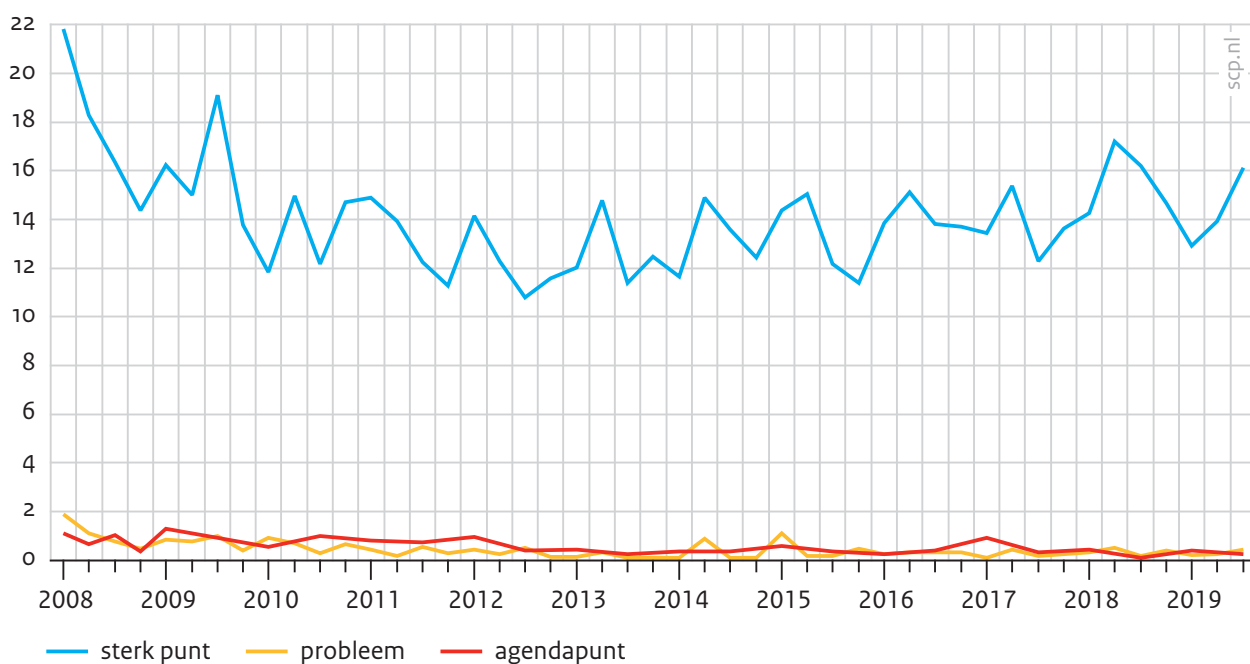
In de afgelopen 47 kwartalen, van het begin van het onderzoek begin 2008 tot en met het derde kwartaal van 2019, werden in totaal 53.299 mensen ondervraagd. 7.791 respondenten noteerden samen 8.405 maal het woord ‘vrijheid’.² Afgezien van inhoudelijk nietszeggende frequente woorden als ‘en’, ‘de’ en ‘het’ was ‘vrijheid’ daarmee het derde meest gebruikte woord, na ‘zorg’ (15.127 keer gebruikt door 11.736 respondenten) en ‘onderwijs’ (8.781 keer gebruikt door 7.269 respondenten). Maar interessanter dan deze aantallen is op welke vraag ‘vrijheid’ het antwoord was. Dat was vrijwel altijd de vraag naar wat er goed gaat. Van de ondervraagden gebruikte bij deze vraag 14,1% het woord ‘vrijheid’, terwijl slechts 0,4% dat deed bij de vraag naar wat verkeerd gaat en 0,6% bij de vraag naar de politieke agenda. Figuur 2.1 laat de ontwikkelingen sinds begin 2008 zien. Het gebruik van het woord ‘vrijheid’ om sterke punten aan te geven fluctueert wel. Het scoort hoog in de eerste meting van 2008 (22%), het derde kwartaal van 2009 (19%) en het tweede kwartaal van 2018 (17%). Daar hebben we nog geen verklaring voor.

1 In de kwartaalberichten van het COB brengen we de trefwoorden meestal onder in 16 categorieën en standaardiseren we die om iedereen even zwaar te laten meetellen. Dat wil zeggen dat een sterk punt van iemand die dat als enige noemt 5 maal zo zwaar telt als een sterk punt van iemand die 5 punten noteert. Zie voor recente cijfers Dekker & Den Ridder 2020, p. 22-23. In die publicatie vallen onder ‘vrijheden’ overigens ook verwijzingen naar abortus, euthanasie, homohuwelijk, mensenrechten en privacy. Zie deze publicatie ook voor (verwijzingen naar) de onderzoeksverantwoording.

2 Hier kijken we alleen naar het woord ‘vrijheid’ en niet naar vervoegingen en verschrijvingen. Om een idee te geven van wat we zo weglaten: in de eerste drie kwartalen van 2019 gebruiken 518 respondenten het woord ‘vrijheid’ 543 maal. Buiten beschouwing laten we dan 9 maal ‘persvrijheid’, 8 maal ‘godsdienstvrijheid’, 7 maal ‘vrijheden’ en 4 maal ‘meningsvrijheid’ (naast 11 maal ‘gastvrijheid’ en nog een paar vervoegingen en verschrijvingen die slechts eenmaal voorkomen).

Figuur 2.1

'Vrijheid' als sterk punt van de Nederlandse samenleving, als groot maatschappelijk probleem en als iets wat hoog op de regeringsagenda moet, 2008-2019 (in percentage van de Nederlandstalige bevolking van ≥ 18 jaar)

Bron: COB 2008/1-2019/3

Van de eerste kwartaalenquête in januari 2008 tot en met de 47ste in juli 2019 is 'vrijheid' in elke meting het meest gebruikte woord in antwoord op de vraag naar sterke punten. Figuur 2.2 toont de populariteit van 'vrijheid' door voor de eerste drie kwartalen van 2008 en van 2019 de meest gebruikte woorden in de antwoorden op die vraag in zogeheten *woordwebben* weer te geven. Hoe groter het woord is afgedrukt, hoe frequenter het woord is gebruikt.³ Afgezien van 'meningsuiting', een woord dat meestal in combinatie met 'vrijheid' wordt gebruikt, komt in 2008 het woord 'sociale' (vaak voorafgaand aan 'voorzieningen') het meest in de buurt en in 2019 'zorg'.

3 Zie voor andere perioden Dekker & Van Houwelingen 2017, p. 50.

Figuur 2.2

De 50 meest gebruikte woorden om te vertellen wat sterke punten zijn van de Nederlandse samenleving, in 2008 (links) en 2019 (rechts)^a

a Wordwebben met informatieve woorden in alfabetische volgorde en grootte afhankelijk van de frequentie.

Bron: COB 2008/1-3, 2019/1-3

Wie is er in 2019 trots op vrijheid?

We beperken ons hier nu verder tot de eerste drie kwartalen van 2019. In die periode gebruikt zo'n 14% van alle respondenten het woord 'vrijheid' om te vertellen waar men trots op is.⁴ Dat percentage verschilt niet bij mannen en vrouwen, maar is wel hoger onder ouderen (17% bij 50+) dan onder jongvolwassenen en mensen van middelbare leeftijd (11% bij 18- tot 49-jarigen). Ook is het hoger naarmate het niveau van algemeen vormend onderwijs stijgt (6% bij vmbo en lager, 10% bij mavo, 14% bij mbo-vwo en 18% bij hbo-wo).

4 We gebruiken hier nu verder vooral 'trots' in plaats van 'goed vinden gaan' en 'positief en blij over zijn'. We beseffen dat deze woorden geen equivalenten zijn, maar gebruikten ze in de vraagstelling naast elkaar om zoveel mogelijk zelf ervaren sterke punten van de Nederlandse samenleving naar boven te halen.

Nu verschilt het aantal woorden dat mensen schrijven en houdt het gemiddelde aantal ook verband met opleidingsniveau: hogeropgeleiden gebruiken meer woorden dan lageropgeleiden. Het kan zijn dat ze al met al trotser zijn, maar het kan ook zijn dat ze hun trots over meer onderwerpen verdelen. Het is daarom goed om behalve naar het al dan niet noemen van 'vrijheid' ook te kijken naar het aandeel van 'vrijheid' in alle woorden die iemand gebruikt om sterke punten van onze samenleving te benoemen. 'Vrijheid' maakt gemiddeld 4,2% uit van de woorden die respondenten hiervoor gebruiken. Dit percentage is onder mannen een fractie hoger dan onder vrouwen (4,4% en 4,1%) en onder ouderen weer hoger dan onder 18- tot 49-jarigen (4,7% en 3,6%). Gekeken naar opleidingsniveau is het percentage het hoogst onder mbo'ers (5,2%), het laagst bij mensen met minder dan vmbo (1,7%) en ook bij academici benedengemiddeld (3,7%).

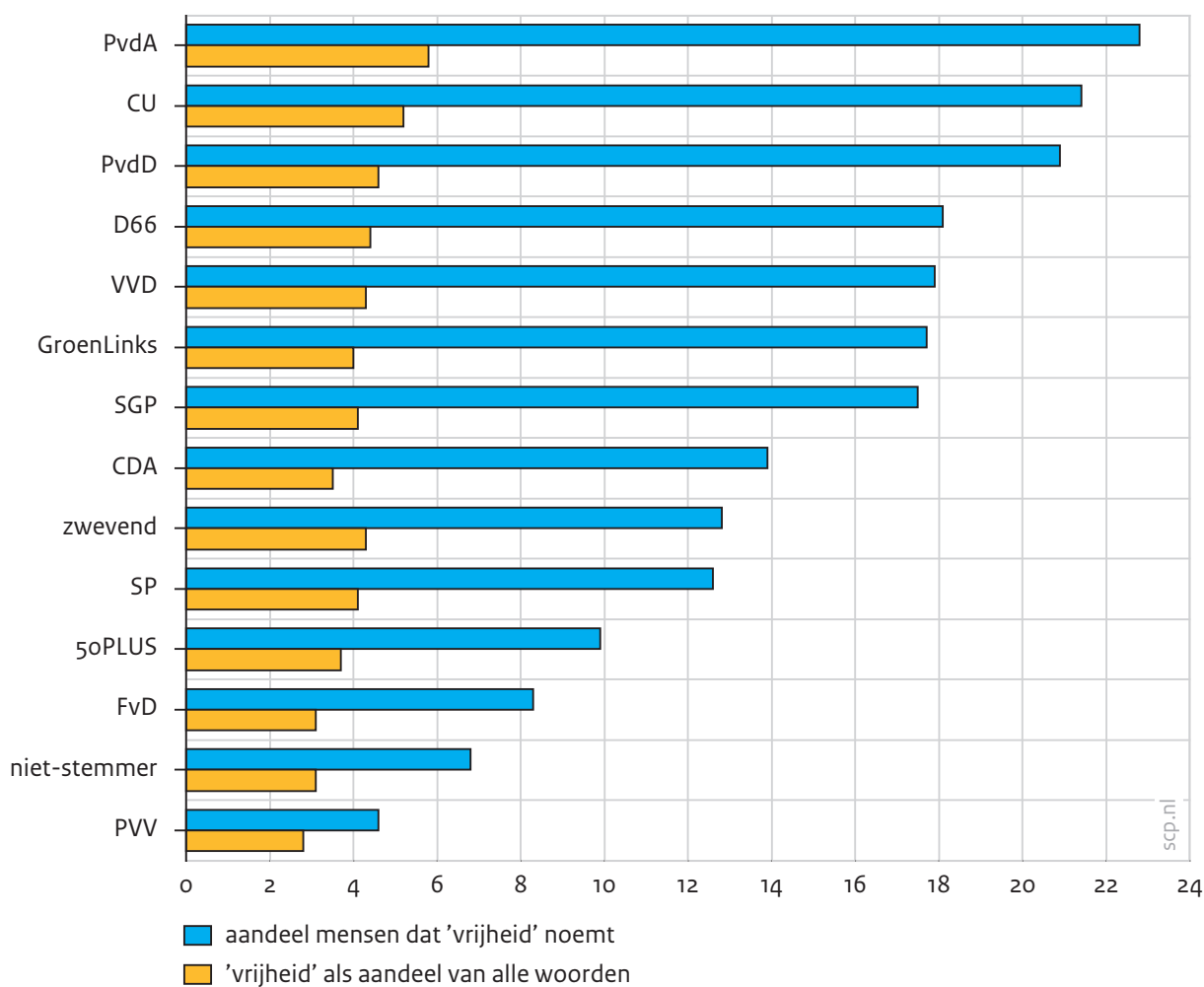
Meer verscheidenheid in trots op vrijheid zien we tussen mensen met verschillende stemintenties (die we in kaart brengen met de vraag of en zo ja wat ze gaan ze stemmen als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn). Figuur 2.3 toont per stemintentie zowel het percentage mensen dat 'vrijheid' noteert, als het percentage dat 'vrijheid' uitmaakt van alle opgeschreven woorden.

Van de mensen die van plan zijn PvdA te stemmen, gebruikt maar liefst 23% het woord 'vrijheid' om aan te geven waar ze trots op zijn in ons land. Bovendien vormt 'vrijheid' 6% van alle woorden die ze gebruiken om sterke punten aan te geven. Aan de andere kant van het spectrum staan mensen die van plan zijn PVV te gaan stemmen: slechts 5% van hen gebruikt 'vrijheid' en dat woord maakt slechts 3% uit van al hun trotswoorden.⁵ Eveneens benedengemiddeld scoort 'vrijheid' bij niet-stemmers en bij de stemmers op Forum voor Democratie (FvD) en 50Plus. De zwevende kiezers (mensen die aangeven nog niet te weten wat ze zouden gaan doen als er verkiezingen zouden zijn) en stemmers op SP en CDA zitten dicht bij het gemiddelde bevolkingsaandeel van 14% dat vrijheid noemt. Behalve de PvdA scoren CU, PvdD, D66, VVD, GroenLinks (GL) en SGP dan weer bovengemiddeld.

5 Verschillen in de percentages mensen zijn groter dan verschillen in de percentages woorden, maar als je kijkt naar de rangordes binnen beide categorieën komen de lijstjes toch aardig overeen. De CDA'ers springen er een beetje uit met een gemiddeld percentage mensen en een benedengemiddeld percentage van de woorden. Zij gebruikten dus blijkbaar veel woorden om sterke punten te benoemen.

Figuur 2.3

Het spontaan noemen van vrijheid als sterk punt van de Nederlandse samenleving, 2019 (in procenten)

Bron: COB 2019/1-3

Wat bedoelen mensen met 'vrijheid'?

Tot zover een beschrijving van de gegevens en inzicht in wie er trots op vrijheid zijn. Nu de grote vraag die we aan het begin van dit hoofdstuk stelden: wat bedoelen mensen als ze 'vrijheid' opschrijven? Dat proberen we in deze paragraaf te achterhalen op basis van de gegevens uit de enquêtes in 2019.⁶ Zijn er aanwijzingen dat men vooral denkt aan bepaalde vrijheden, zoals godsdienstvrijheid of vrijheid van meningsuiting? Of denkt men meer aan de politiek of aan het leven van alledag? Meer aan de vrijheid voor doorsnee burgers of juist aan vrijheid voor mensen buiten de hoofdstroom? Formuleren mensen misschien meer negatieve vrijheden (vrij zijn *van* noden en dwang) of juist een meer positieve variant van vrijheid (vrij zijn *om* eigen voorkeuren te volgen en keuzen te maken)? We gaan de gegevens op verschillende manieren verkennen.

6 Zie hoofdstuk 3 en 4 voor andere manieren om deze vraag te beantwoorden.

Allereerst kijken we naar de woorden die in combinatie met ‘vrijheid’ worden gebruikt. Dat zijn er niet zoveel. Bij een meerderheid van de vermeldingen van ‘vrijheid’ – 290 van de 543 – staat er alleen dit woord, zonder iets ervoor of erna. Als er wel iets bij staat, is ‘meningsuiting’ het meest gebruikte woord. Dat staat er 143 keer. Daarnaast staat er ook nog 31 keer ‘mening’ en 3 keer ‘uiting’ (los van samengestelde woorden als ‘meningsvrijheid’). Op de tweede plaats komt ‘godsdienst’, dat 20 keer wordt gelieerd aan ‘vrijheid’, met daarnaast nog 7 keer ‘geloof’ en 2 keer ‘religieuze’. Vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst zijn met respectievelijk 33% en 6% de enige substantiële categorieën vrijheden waarnaar expliciet wordt verwezen. Andere gelieerde woorden komen slechts heel incidenteel voor en zijn lastig te duiden. Het meest frequent is nog het woord ‘leven’ (7 keer), gevolgd door ‘individuele’, ‘persoonlijke’, ‘veiligheid’ en ‘democratie’ (alle worden 3 keer gecombineerd met ‘vrijheid’). We houden aan deze analyse over dat vrijheid van meningsuiting een belangrijke vrijheid is voor zover ‘vrijheid’ wordt geëxpliciteerd. Dat is in 2019 overigens minder het geval dan in 2008. Ook weten we natuurlijk niet in hoeverre mensen die geen woorden aan ‘vrijheid’ toevoegden zich in groten getale kunnen vinden in deze interpretatie, of juist iets anders bedoelen met vrijheid.

Als tweede benadering kijken we naar andere zaken waarop mensen trots zijn. Zijn er sterke punten die opvallend vaak of juist opvallend zelden gecombineerd worden met ‘vrijheid’? Tabel 2.1 vermeldt tweemaal een top 5 van meest onderscheidende woorden tussen mensen die ‘vrijheid’ wel en niet noemen: links als we afgaan op de percentages mensen die het woord noteren en rechts als we afgaan op het aandeel dat het woord uitmaakt van alle gebruikte woorden (zie toelichting op dit onderscheid bij figuur 2.3).

Tabel 2.1

Top 5 van (andere) genoemde sterke punten, onderscheiden naar mensen die wel en niet trots zijn op vrijheid, 2019 (in procenten)^a

	aandeel mensen dat sterk punt noemt			sterk punt als aandeel van alle woorden	
	wel trots op vrijheid	niet trots op vrijheid		wel trots op vrijheid	niet trots op vrijheid
democratie	7,7	2,3	zorg	1,3	2,4
veiligheid	7,1	2,6	economie	1,3	2,3
welvaart	5,9	2,3	democratie	1,3	0,7
openheid	2,8	0,7	sport	0,2	0,5
gezondheidszorg	8,6	4,4	vrijwilligers	0,1	0,4

a Volgorde bepaald door statistische mate van verschil (afnemende χ^2). Alle verschillen zijn statistisch zeer significant ($p < 0,001$), behalve sport ($p = 0,01$) en vrijwilligers ($p = 0,02$).

Bron: COB 2019/1-3

Wie trots is op vrijheid noteert vaker ook ‘democratie’ als sterk punt dan wie niet trots op vrijheid is (7,7% vs. 2,3%). Ook maakt het woord een groter aandeel uit van alle woorden die deze mensen noteren (1,3% vs. 0,7%). Mede omdat mensen die ‘vrijheid’ niet opschreven minder woorden gebruiken, zijn er geen sterke punten die ze in absolute zin vaker noe-

men (linker deel van de tabel), maar ze noteren wel relatief vaker ‘zorg’ en ‘economie’ (rechter deel van de tabel). De percentages zijn echter allemaal laag en de verschillen gering. Ze bieden onvoldoende houvast om te zien welke betekenis mensen aan vrijheid geven. Dat was anders geweest als we duidelijke meerderheden en minderheden hadden aangetroffen, bij bijvoorbeeld enerzijds democratie en openheid en anderzijds zorg en economie. Dat zou een reden zijn geweest om te gaan speculeren over een vooral postmaterialistische betekenis van vrijheid voor de meeste mensen.

Bij spontaan genoemde woorden zal men niet snel hoge frequenties vinden en daarom kijken we ook nog naar de samenhang tussen het al dan niet trots zijn op vrijheid en opvattingen in stellingen. In tabel 2.2 staan de drie stellingen uit het COB waarover mensen die wel en niet trots op vrijheid zijn het meest van mening verschillen.

Tabel 2.2

Trots op vrijheid naar opvattingen over drie stellingen, 2019 (in procenten)^a

		aandeel mensen dat trots is op vrijheid	vrijheid als aandeel van alle woorden
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	niet eens	15,8	4,4
	eens	6,7	2,8
Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.	niet eens	17,4	4,5
	eens	9,7	3,6
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	niet eens	16,4	4,4
	eens	10,4	3,9

a Leesvoorbeeld: onder degenen die ‘ons soort mensen’ globaliseringsverliezers vinden, is 6,7% trots op vrijheid en maakt ‘vrijheid’ 2,8% uit van alle woorden die ze gebruikten om sterke punten aan te geven. Onder degenen die het niet eens zijn met deze stelling noteert 15,8% ‘vrijheid’ en vormt ‘vrijheid’ 4,4% van alle woorden. Bij sociaal wantrouwen is het verschil in percentage woorden nauwelijks significant ($p=0,03$) en bij immigrantenscepsis niet significant ($p=0,21$). Alle andere verschillen zijn significant ($p<0,001$).

Bron: COB 2019/1-3

‘Positieve’ mensen (geen verliezersgevoel, met sociaal vertrouwen en geen voorkeur voor minder immigranten) zijn vaker trots op vrijheid, maar deels komt dit doordat ze sowieso op meer zaken trots zeggen te zijn. Ook nu zijn de verschillen te klein om in te gaan vullen wat de meeste mensen met ‘vrijheid’ bedoeld zullen hebben.

Terug naar de respondenten

Al met al krijgen we op basis van de enquêtegegevens weinig greep op wat mensen bedoelen als ze trots zijn op de vrijheid in onze samenleving. Wellicht noemen ze ‘vrijheid’ zonder veel te bedoelen, gewoon als iets dat ze geleerd hebben bij geschiedenis of maatschappijleer of waarvan ze in de media zien dat het elders minder is? Is ‘vrijheid’ misschien niet veel

meer dan een woord uit de canon van nationale verworvenheden dat de respondenten tamelijk onnadenkend opschrijven? Vanuit dat negatieve vermoeden hebben we een *derde poging* gedaan om betekenis te achterhalen: respondenten simpelweg gaan vragen wat ze bedoelden. Dat deden we in augustus 2019 bij het terugbellen van respondenten van het COB 2019/3 (zie noot 1).

Achttien van de respondenten die het woord 'vrijheid' als sterk punt noteerden, vroegen we wat ze bedoelden. Sommigen antwoordden met specifieke vrijheden als de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid je eigen mening te kunnen vormen en vrije beschikbaarheid van informatie. Anderen verwezen naar andere landen waar deze en andere vrijheden niet bestaan (vgl. hoofdstuk 4). De meesten gaven algemenere antwoorden, met als terugkerende noties: vrijheid te gaan en te staan waar je wilt, keuzevrijheid en aan niemand verantwoording hoeven afleggen. Mensen gaven ook expliciet aan het lastig te vinden om een toelichting te geven of waren verwonderd dat 'vrijheid' voor ons blijkbaar niet vanzelf sprak. Zij reageerden soms dan ook met 'gewoon vrijheid' of 'zo voel ik me gewoon'. Wie specifieke vrijheden benoemde, deed dat wellicht ook meer om ons een plezier te doen dan als een echte toelichting vanuit eigen specifieke vrijheidsideeën. Illustratief is het gesprek met een respondent (een man van 46 met een mbo-opleiding en een voorkeur voor de VVD), dat ontstond na uitleg van de interviewer dat we belden om nog wat te vragen over eerdere antwoorden:

Interviewer: We stelden u toen de vraag wat u niet goed vond gaan in Nederland en de vervolgvraag was wat u juist wel goed vond gaan, waar u trots op was, en toen vulde u onder andere 'vrijheid' in. En mijn vraag is nu: waarom gaat het u bij die vrijheid?

Respondent: Ja, dat we in een vrij land leven.

Interviewer: In welke zin, waar denkt u concreter aan?

Respondent: Ja maar, dat is toch niet zo'n heel raar antwoord?

Interviewer: Nee helemaal niet, helemaal niet.

Respondent: Gelukkig (lacht) ... Dat wij in een vrij land leven en onze mening kunnen verkondigen en niet in een of andere dictatoriaal regime leven waar meerdere landen wel in leven ...

Interviewer: En dan gaat het om politieke dingen als ik u zo hoor, of...?

Respondent: Vrijheid is natuurlijk voor alles, voor de politiek maar ook dat we vrij zijn in de keuzes die we kunnen maken.

Interviewer: Oké, dus ook in het dagelijks leven?

Respondent: Ja, ja.

Interviewer: Oké.

Respondent: Ja, gewoon het woord 'vrijheid', vul maar in wat je gedachten daarbij zijn, ja ...

Interviewer: Ja, heel veel mensen vullen dat woord in en dan zijn wij natuurlijk benieuwd: zouden ze aan bepaalde dingen denken of is het inderdaad heel algemeen ...

Respondent: Ja, ik denk dat het heel algemeen is, ja, dat weet ik eigenlijk wel zeker.

Tot slot

‘Vrijheid’ is nu al 47 kwartalen lang, sinds begin 2008, keer op keer het meest gebruikte woord in antwoord op de open vraag wat er goed gaat in ons land, waar Nederlanders positief of blij over zijn, trots op zijn. De trots op vrijheid leeft breed en verschilt weinig tussen vrouwen en mannen, tussen 18-plussers en 50-plussers, tussen lager- en hoger-opgeleiden. Partijpolitiek zijn de stemmers van PvdA, CU en PvdD het vaakst trots, die van de PVV en FvD en niet-stemmers het minst. Vrijheid van meningsuiting wordt het meest genoemd als de vrijheid wordt gespecificeerd, maar de meeste mensen volstaan met het woord ‘vrijheid’ en geven geen toelichting. Afgaande op een beperkt aantal gesprekken is dat waarschijnlijk niet omdat ze er verder geen gedachten bij hebben en het woord slechts plichtmatig als nationale verworvenheid repliceren. Het lijkt er eerder op dat ‘vrijheid’ zo veelomvattend is in de ervaring en voor het gevoel van mensen, dat elke specificering een onnodige inperking is. Vrijheid is bepalend voor het leven van alledag en voor samenleving en politiek, maar heeft niet de vanzelfsprekendheid van het water voor de vis. Men benoemt vrijheid als iets positiefs en weet dat ze ook afwezig zou kunnen zijn. Hoe typerend mensen vrijheid vervolgens voor Nederland vinden, komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Literatuur

Dekker, P. & P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Dekker, P. & J. den Ridder (2020). *Burgerperspectieven 2020*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hoofdstuk 3

Vrijheid en de Nederlandse identiteit

3 Vrijheid en de Nederlandse identiteit

Pepijn van Houwelingen

Nederlanders zijn trots op de vrijheid die ze in Nederland genieten. Maar hoe belangrijk is ‘vrijheid’ voor Nederlanders als het gaat om de Nederlandse identiteit? En heeft iedereen het wel over hetzelfde als ze het over vrijheid hebben? Hoe moeten we de zwartepietendiscussie in deze context eigenlijk zien?

Op 26 juni 2019 bracht het Sociaal en Cultureel Planbureau een groot onderzoeksrapport uit over de Nederlandse identiteit, *Denkend aan Nederland* getiteld. Doel van dit rapport en het onderliggende onderzoek: beschrijven wat Nederlanders zelf typerend vinden voor Nederland en waarmee ze zich, als Nederlander, verbonden voelen. In dit hoofdstuk gaat het over de vraag in hoeverre Nederlanders vrijheid typerend vinden voor de Nederlandse identiteit, en in hoeverre het een begrip is dat hun verbondenheid met Nederland uitdrukt.

Nederland in 185 trefwoorden: waar staat vrijheid?

Ten behoeve van *Denkend aan Nederland* werd in 2018 een grootschalige enquête gehouden onder ongeveer 5000 Nederlanders. Hierin werd hun gevraagd om voor maar liefst 185 verschillende ‘items’ – van ‘Nederlandse taal’, ‘tolerantie’ en ‘Keukenhof’ tot ‘haring happen’ en ‘drie keer zoenen’ – aan te geven hoe typerend ze dit voor Nederland vinden en in welke mate ze zich erdoor verbonden voelen met Nederland, op een schaal van 1 tot en met 5. We bedachten deze 185 items als onderzoekers niet zelf. Ze waren het resultaat van interviews met experts en een testenquête en focusgroepgesprekken onder Nederlanders. Naast ‘Dodenherdenking (4 mei)’ en ‘Bevrijdingsdag (5 mei)’ bevatte de lijst 6 items waarin het begrip vrijheid expliciet genoemd wordt.

Tabel 3.1 laat zien hoe elk van deze 8 vrijheidsitems gemiddeld scoorde en – wellicht interessanter – welke plek ze innamen binnen de rangorde van 185 items. Links de cijfers met betrekking tot de ‘typerendheid’, rechts die met betrekking tot ‘verbondenheid’.

Tabel 3.1

Hoe belangrijk is vrijheid voor de Nederlandse identiteit?, 2018^a

	typerend		verbonden	
	score	rangorde	score	rangorde
Bevrijdingsdag (5 mei)	4,3	11	4,3	3
Dodenherdenking (4 mei)	4,3	14	4,3	4
Vrijheid	4,1	41	4,1	5
Vrijheid van meningsuiting	4,1	42	4,1	8
Vrijheid van geloof	3,9	60	3,9	41
Vrijheid van onderwijs	3,9	61	3,9	29
Vrijheid van pers	3,9	62	3,9	30
Vrijheid van demonstratie	3,8	79	3,8	66

a Gemiddelde score op een schaal van 1 tot en met 5 en rangorde op een lijst met in totaal 185 items.

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

‘Vrijheid’ in al zijn vormen is voor de gemiddelde Nederlander duidelijk erg typerend voor Nederland en zorgt er ook voor dat men zich verbonden voelt met Nederland. De score voor elk van deze items is (afgerond) steeds een vier op een vijfpuntsschaal en alle items zitten wat rangorde betreft in de bovenste helft van de 185 items.

Bevrijdingsdag en Dodenherdenking staan aan kop. Ze worden duidelijk als erg typerend voor Nederland gezien en zijn belangrijk voor het gevoel van verbondenheid met Nederland. Dat geldt ook voor ‘vrijheid’ en de specifiekere vormen van vrijheden, waarbij vrijheid van demonstratie opvallend genoeg als iets minder typerend wordt gezien dan de rest en bovendien wat minder belangrijk lijkt te zijn voor het gevoel van verbondenheid met Nederland. Misschien komt dit omdat de vrijheid om te demonstreren (bijvoorbeeld tegen Zwarte Piet) door anderen wordt gezien als een belemmering van hun vrijheid, zoals we verderop ook zullen zien. Ook opvallend is dat over het algemeen het gevoel van verbondenheid met vrijheid wat groter is (of dat alle ‘vrijheidsitems’ wat hun gevoel van verbondenheid betreft hoger scoren) dan de mate waarin de vrijheidsitems als typerend voor Nederland worden gezien. Dit is wellicht niet zo vreemd als je bedenkt dat Nederland natuurlijk niet het enige land is waarin men bijvoorbeeld vrij is zijn of haar geloof uit te oefenen.

Wat dit deel van het onderzoek in elk geval duidelijk laat zien, is dat ‘vrijheid’ als abstracte waarde – ook 75 jaar na de bevrijding nog – erg belangrijk is voor het gevoel van verbondenheid van Nederlanders met Nederland. Hetzelfde geldt voor 4 en 5 mei, de dagen waarop we jaarlijks de doden herdenken die zijn gevallen ter verdediging van de vrijheid en we die vrijheid zelf vieren. De herdenking van de Tweede Wereldoorlog is zelfs de gebeurtenis waardoor Nederlanders zich het meest één voelen met andere Nederlanders (tabel 3.2).

Tabel 3.2

Gebeurtenissen naar aanleiding waarvan men zich wel eens één heeft gevoeld met de andere Nederlanders, 2018 (in procenten)

	ja	nee	weet niet
bij een herdenking van de Tweede Wereldoorlog	78	17	4
bij sportwedstrijden, bijv. van het Nederlands elftal of schaatswedstrijden	77	18	5
op Koningsdag	73	23	4
bij de herdenking van een ramp	69	25	6
als ik het Wilhelmus hoor	58	35	7
als een Nederlander erkenning krijgt in het buitenland	58	34	8
bij een koninklijk huwelijk, zoals van Willem-Alexander en Máxima	58	37	5
als buitenlanders kritiek hebben op Nederland	54	37	9
bij het overlijden van een bekende Nederlander	50	43	6
bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer	41	53	6
bij een familiefeestje	41	53	6
op Prinsjesdag	38	56	6
als ik aan het werk ben	30	60	10

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Vrijheid: niet typerend, wel kenmerkend

Maar wat noemen Nederlanders zelf als hun wordt gevraagd in enkele trefwoorden op te schrijven wat ze typerend vinden voor Nederland en waarmee ze zich verbonden voelen? We hebben de antwoorden van 1306 respondenten gecategoriseerd en vervolgens in een woordweb gevat (figuur 3.1).¹ Hoe groter de letters, hoe meer een bepaalde term door de respondenten werd gebruikt.

1 De codering is gebaseerd op een analyse verricht in het codeerprogramma Atlas.ti waarbij antwoorden op woordniveau gedeeltelijk automatisch zijn gecodeerd (respondenten die bijvoorbeeld 'dijken', 'wei' of 'grachten' hadden opgeschreven, kregen automatisch de code 'landschap' toegewezen) en daarnaast door een codeur integraal zijn gelezen en op 'antwoordniveau' zijn gecodeerd. De toegewezen codes zijn vervolgens door Atlas.ti omgezet in woordwebben waarbij een code (bijv. 'landschap') groter wordt weergegeven naarmate meer respondenten een antwoord hebben opgeschreven dat onder die code kan worden geschaard. We bedanken Aniek Schlette voor haar hulp bij het coderen en analyseren van de antwoorden.

Figuur 3.1

Woordweb van door respondenten genoemde belangrijke kenmerken van Nederland, 2018

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Er springen heel duidelijk enkele sleutelwoorden uit die respondenten gebruiken bij de beantwoording van de vraag wat zij belangrijke kenmerken van Nederland vinden, namelijk ‘vrijheid’ en ‘vrijheid van meningsuiting’, ‘tolerantie’, ‘democratie’, ‘landschap’ en typisch Nederlandse symbolen als de Nederlandse vlag en het koningshuis. Hier gaat het dus niet zozeer om wat typerend is, maar om wat als een *belangrijk* kenmerk wordt gezien. Op hoofdlijnen worden de sleutelwoorden die domineren zodra wordt gevraagd naar wat *typerend* is, nu aangevuld met ‘democratie’ en ‘vrijheid’. We zien hier dus opnieuw dat ‘vrijheid’ in het algemeen en ‘vrijheid van meningsuiting’ wellicht niet per se heel typerend voor Nederland worden gevonden, maar wel als *belangrijke* kenmerken worden gezien.

Een vergelijkbaar patroon zien we terug bij de kenmerken waardoor Nederlanders zich verbonden voelen met Nederland. Wederom worden ‘vrijheid’ en ‘vrijheid van meningsuiting’ vaak opgeschreven (figuur 3.2).

Figuur 3.2

Woordweb van kenmerken waardoor mensen zich verbonden voelen met Nederland, 2018

scp.nl

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Angst voor verlies van vrijheid als Nederlands kenmerk bij uitstek

In een andere open vraag konden respondenten met behulp van enkele trefwoorden opschrijven bij welke kenmerken of zaken men, denkend aan Nederland, positieve gevoelens heeft (tabel 3.3). Wederom blijken ‘vrijheden’ het vaakst te worden opgeschreven. Maar liefst een op de drie Nederlanders schrijft spontaan het woord ‘vrijheid’ op, of verbijzonderingen ervan zoals ‘geloofsvrijheid’, ‘persvrijheid’ en ‘vrijheid van geaardheid’. Na vrijheid in het algemeen wordt ‘vrijheid van meningsuiting’ als specifieke variant het meest opgeschreven (door iets meer dan 5% van alle respondenten). Dit sterke verband tussen ‘vrijheid’ in het algemeen en de ‘vrijheid van meningsuiting’ in het bijzonder werd ook al in het vorige hoofdstuk op basis van andere data waargenomen. De verschillen naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau zijn gering (zodra we er rekening mee houden dat hogeropgeleiden in het algemeen meer trefwoorden opschrijven dan lageropgeleiden). ‘Vrijheid’ is ook het meest belangrijke kenmerk dat Nederlanders graag over vijftig jaar voor Nederland behouden zien blijven. Hiernaar gevraagd schrijft drie op de tien Nederlanders spontaan het woord ‘vrijheid’ of een verbijzondering hiervan – zoals ‘de vrijheid van meningsuiting’ – op. Ook hier zien we (bijna) geen verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding (tabel 3.4).

We kunnen concluderen dat ‘vrijheid’ voor het gros van de Nederlanders een bijzonder belangrijk aspect van de Nederlandse identiteit is. Dit is iets waar men het, ongeacht geslacht, leeftijd of opleidingsniveau, min of meer over eens is.

Tabel 3.3

Genoemde positieve kenmerken van Nederland op de open vraag: 'Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan positieve gevoelens? Kunt u deze kenmerken of zaken in één of enkele trefwoorden omschrijven?', bevolking van ≥ 16 jaar, 2018 (in procenten)

	geslacht			leeftijdsgroep				opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog	
vrijheden en democratie	38	39	38	32	42	38	31	39	44	
vrijheden	32	33	33	27	36	32	27	34	37	
democratie	11	12	10	7	11	12	7	11	13	
gelijke rechten	2	2	2	3	2	1	1	1	3	
sociale voorzieningen	27	26	30	30	27	28	23	25	33	
verzorgingsstaat	14	14	14	12	15	14	10	13	18	
gezondheidszorg	13	11	14	13	12	14	12	11	15	
onderwijs	6	4	7	11	4	4	4	5	7	
uitkeringen en pensioen	3	3	3	3	2	3	2	3	3	
waarden en mentaliteit	24	25	26	28	24	24	18	25	30	
gezellig en fijn	11	9	13	14	10	12	9	12	12	
tolerantie	8	9	8	7	10	8	6	8	11	
saamhorigheid en zorgzaamheid	4	4	4	5	3	4	3	4	4	
hardwerkend en innovatief	3	4	2	4	3	2	1	3	4	
directheid en nuchterheid	3	2	3	4	3	2	1	2	4	
welvarend	24	29	21	28	27	19	17	23	32	
landschap	18	14	21	18	20	15	14	18	21	
veiligheid	15	16	15	14	15	16	11	16	18	
tradities en symbolen	10	7	13	17	10	5	9	11	11	
koningshuis	3	2	4	3	3	3	3	3	3	
eten	3	2	4	7	2	1	3	3	3	
nationale (feest)dagen	2	1	3	3	2	1	2	2	2	
fietsen	2	1	3	3	2	1	1	2	2	

Tabel 3.3
(Vervolg)

	geslacht			leeftijdsgroep				opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog	
oranjevoel	1	1	1	2	1	0	1	1	1	
Nederlandse taal	1	1	1	2	1	0	1	1	1	
goed georganiseerd	7	7	7	7	8	6	4	6	11	
het weer	6	5	6	4	7	5	4	6	7	
geboorteland en aanwezigheid van familie	6	4	7	7	6	5	5	6	6	
infrastructuur en openbaar vervoer	5	6	4	9	4	4	3	5	6	
multicultureel en divers	5	4	5	7	5	3	3	5	5	
geschiedenis en kunst	4	4	4	7	4	3	2	3	6	
milieu en schone omgeving	4	4	4	4	4	4	2	3	6	
sport	3	4	3	5	3	2	3	3	3	
de politiek	2	2	1	2	2	2	1	1	3	
buurt en regio	1	1	1	1	1	2	1	2	1	
gemiddelde antwoordlengte (in karakters)	33	31	34	32	32	36	26	32	39	

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Tabel 3.4

Genoemde kenmerken van Nederland op de open vraag: 'De wereld verandert. Nederland ook. Wat hoopt u dat er over 50 jaar herkenbaar is voor Nederland? Kunt u dit met een of enkele trefwoorden omschrijven?', bevolking van ≥ 16 jaar, 2018 (in procenten)

	geslacht			leeftijdsgroep				opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog	
vrijheden en democratie	37	37	39	34	40	38	31	36	45	
vrijheid	29	28	30	25	32	28	23	28	35	
democratie	11	12	11	6	13	14	8	11	15	
gelijke rechten	7	5	9	11	6	6	5	7	9	
waarden en mentaliteit	32	29	35	35	33	31	22	30	43	
tolerantie	21	19	24	23	22	20	12	19	30	
sociaal	9	7	10	8	8	9	7	8	10	
ondernemend en innovatief	3	5	2	6	4	2	1	3	6	
gezellig en fijn	3	2	4	4	3	2	2	3	3	
directheid en nuchterheid	1	1	2	3	1	0	1	1	2	
sociale voorzieningen	16	15	18	16	17	16	13	15	21	
gezondheidszorg	9	7	10	7	9	10	8	8	10	
verzorgingsstaat	6	6	6	6	7	5	4	6	9	
onderwijs	3	2	5	5	3	3	3	3	5	
uitkeringen en pensioen	2	2	2	1	2	1	2	2	2	
tradities en symbolen	15	12	18	16	18	10	13	17	15	
tradities	7	6	7	6	8	4	5	8	7	
nationale (feest)dagen	4	2	5	5	5	1	3	5	3	
eten	3	1	2	3	1	1	1	2	1	
taal	3	2	3	2	3	3	2	3	3	
het koningshuis	2	1	2	0	2	2	2	2	1	
oranjevoel	1	1	1	2	1	0	1	1	2	
fietsen	1	1	1	2	1	0	0	1	1	

Tabel 3.4
(Vervolg)

	allen	geslacht		leeftijdsgroep				opleidingsniveau		
		man	vrouw	18-34 jaar	35-64 jaar	≥ 65 jaar	laag	midden	hoog	
milieu, natuur en duurzaamheid	13	12	14	13	13	14	9	11	18	
welvarend	11	13	10	14	10	11	8	10	15	
veiligheid	11	10	11	9	11	13	11	11	11	
landschap	8	7	9	7	10	6	7	8	8	
behoud Nederlandse identiteit	6	7	5	5	6	6	5	7	5	
multicultureel en divers	5	4	5	7	4	3	2	4	7	
normen en waarden	3	3	3	2	3	4	3	3	3	
internationale oriëntatie	2	3	2	3	2	3	1	2	4	
goed openbaar bestuur	2	2	2	2	1	2	1	2	2	
sport	2	2	1	4	1	1	1	2	1	
christendom	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
gemiddelde antwoordlengte (in karakters)	41	39	42	38	39	41	32	39	48	

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Het interessante is: het verliezen van ‘vrijheid’ staat ook bovenaan als meest bedreigend zodra een lijst met potentieel betreuenswaardige ontwikkelingen aan Nederlanders wordt voorgelegd (tabel 3.5). Maar liefst 96%, bijna iedereen dus, zou het (heel) erg vinden als (eventuele) kleinkinderen geen vrijheid van meningsuiting meer zouden kennen en negen op de tien Nederlanders zou het (heel) erg vinden als Nederland in de toekomst niet langer een zelfstandig (‘vrij’) land zou zijn. Nederlanders vinden dus niet alleen individuele vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting bijzonder belangrijk om te behouden en te verdedigen, maar ook de vrijheid (soevereiniteit) van Nederland als geheel.

Tabel 3.5

Antwoorden op de vraag: ‘Hoe erg zou u het vinden...’, bevolking van ≥ 16 jaar, 2018 (in procenten)

	(helemaal) niet erg	(heel) erg	verschil	neutraal
als uw (eventuele) kleinkinderen geen vrijheid van meningsuiting meer zouden kennen	1	96	-95	3
als Nederland niet langer een zelfstandig land zou zijn	2	89	-87	9
als Nederland geen democratie meer zou hebben	2	88	-87	10
als uw (eventuele) kleinkinderen intolerant zouden zijn tegen ideeën van minderheden	4	78	-74	19
als uw (eventuele) kleinkinderen geen kennis zouden hebben van de Nederlandse geschiedenis	5	78	-73	17
als er geen nationale herdenkingen meer zouden zijn	7	74	-67	19
als uw (eventuele) kleinkinderen geen waarde zouden hechten aan Nederlandse tradities	7	71	-64	22
als het bedrijfsleven in plaats van de overheid verantwoordelijk wordt voor het onderwijs in Nederland	6	68	-62	26
als er steeds meer overnames zouden zijn van Nederlandse bedrijven door bedrijven uit het buitenland	7	69	-62	24
als het verenigingsleven in Nederland sterk zou teruglopen	7	64	-58	29
als uw (eventuele) kleindochters een hoofddoekje zouden dragen in Nederland	13	65	-52	22
als uw (eventuele) kleinkinderen geen Nederlands meer zouden spreken	15	66	-50	19
als u uw Nederlands paspoort op zou moeten geven als u in het buitenland gaat wonen	19	62	-43	19
als Nederlandse sporters de komende twintig jaar niet mee zouden doen aan de Olympische Spelen	17	55	-38	28
als uw (eventuele) kleinkinderen geen christelijke feesten zouden vieren, zoals Kerstmis en Pasen	21	52	-31	27
als Nederland geen Koninklijk Huis meer zou hebben	24	46	-22	30
als de kerken uit Nederland zouden verdwijnen	29	43	-14	28

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Welke vrijheid staat voorop voor wie?

Kortom: 75 jaar na de bevrijding is vrijheid, zowel in de individuele als de collectieve zin, enorm belangrijk voor Nederlanders. Maar betekent ‘vrijheid’ voor iedereen wel hetzelfde? Het is immers een erg abstract begrip. En er is in Nederland wel degelijk ook debat over dit thema, bijvoorbeeld over de vrijheid van meningsuiting (zie hoofdstuk 5 in deze bundel). Ook in het kader van ‘nationale identiteit’ blijkt, als we goed kijken, dat het vrijheidsbegrip niet altijd op dezelfde wijze geïnterpreteerd wordt. Velen benadrukken het belang van de ‘vrijheid van meningsuiting’ voor de Nederlandse identiteit. Sommigen laten daarbij de ‘vrijheid’ om niet gekwetst te worden prevaleren, zo bleek tijdens onze focusgroepgesprekken:

Op het moment dat Wilders roept minder Marokkanen, dan ga je mensen kwetsen en dan vind ik vrijheid van meningsuiting kwetsend worden.

Door anderen wordt deze vrijheid om niet te worden gekwetst gezien als een beperking van hun vrijheid om bestaande Nederlandse gebruiken en tradities te kunnen praktiseren en vieren:

Je mag steeds minder dingen zeggen: blank/wit, negerzoenen, geslacht. Soms schieten we een beetje door, wat moet je nog zeggen? Kerstdiner is veranderd naar eindejaarsdiner. Nederlandse tradities veranderen, omdat steeds meer religies en tradities van buitenaf komen.

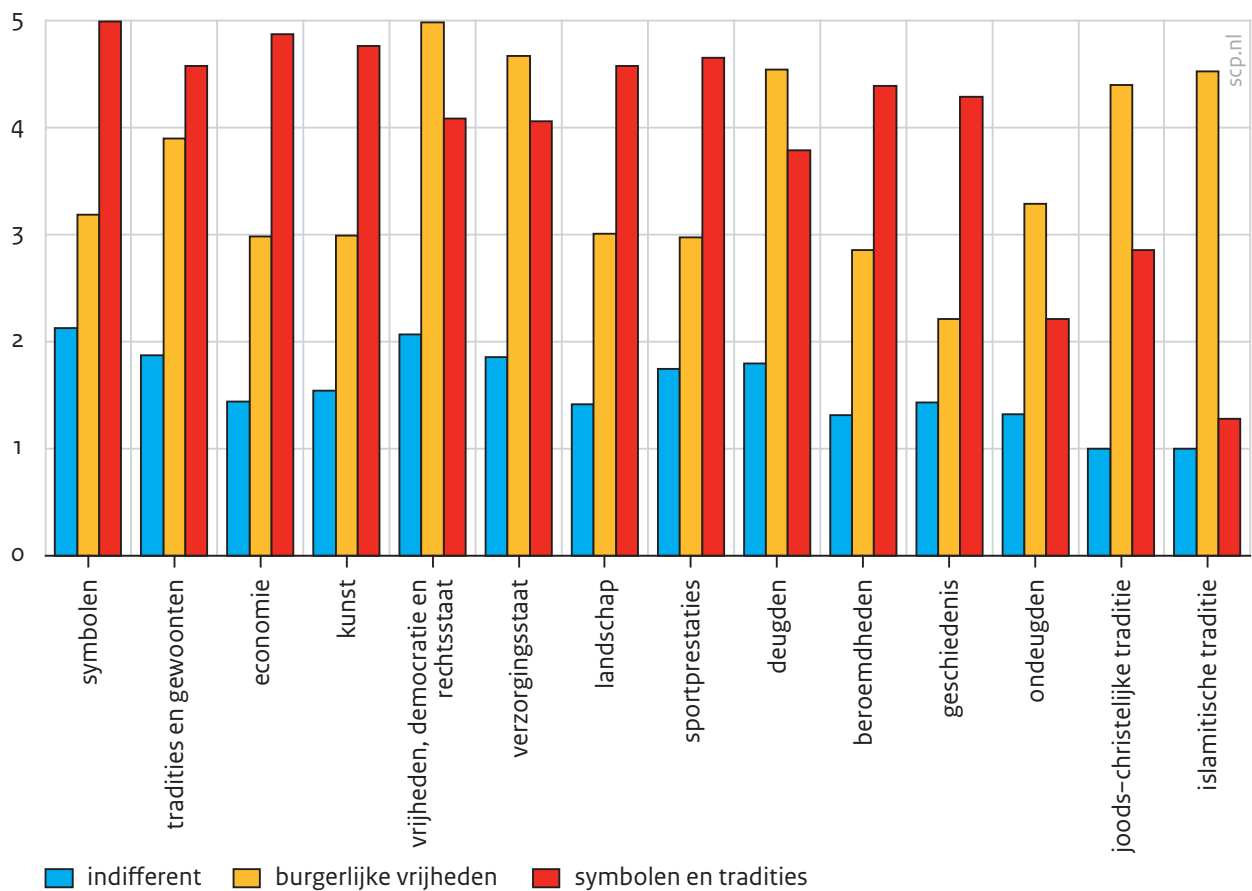
De vrijheid om (collectieve) tradities te vieren kan dus in de praktijk botsen met (individuele) vrijheden van burgers die zich niet in deze tradities kunnen herkennen of ze zelfs als kwetsend ervaren. In dit soort gevallen blijkt er inderdaad verschillend gedacht te kunnen worden over het begrip ‘vrijheid’.²

Globaal gezien kun je drie ‘ankerpunten’ (of ‘archetypen’) in het Nederlandse identiteitsdebat onderscheiden: een groep die zich vooral identificeert en verbonden voelt met symbolen en tradities, een groep die ‘burgerlijke vrijheden’ vooropstelt en een groep die zich op geen enkele manier verbonden voelt met Nederland (zie figuur 3.3).

² Het stuk dat nu volgt en de indeling in profielen is grotendeels overgenomen uit het door Sjoerd Beugelsdijk en Juliette de Wit geschreven hoofdstuk 8 van het Sociaal en Cultureel Rapport *Denkend aan Nederland* (2019): ‘Symbolen en tradities, burgerlijke vrijheden of niets van dit alles? Een individuele profielschets.’ We zijn beide auteurs zeer erkentelijk.

Figuur 3.3

De drie ankerpunten in het Nederlandse identiteitsdebat vergeleken, 2018 (op een schaal van 0 tot 5)^a

a 0=draagt helemaal niet bij aan een gevoel van verbondenheid met Nederland; 5=draagt heel erg bij aan een gevoel van verbondenheid met Nederland.

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

De twee uiterste profielen, ‘burgerlijke vrijheden’ enerzijds en ‘symbolen en tradities’ anderzijds, vinden ‘vrijheid’ beide heel belangrijk maar vullen het vrijheidsbegrip enigszins verschillend in. Dat wil zeggen: ze leggen verschillende accenten. Het ‘symbolen en tradities’-archetype vindt het vooral belangrijk dat men de vrijheid heeft bestaande tradities, symbolen en gewoonten te handhaven zonder dat men daarbij bijvoorbeeld gedwongen wordt zich aan te passen aan nieuwkomers. Het ‘burgerlijke vrijheden’-archetype wil juist vrij zijn om bestaande tradities en gewoonten aan te kunnen passen. Deze twee verschillende interpretaties van het door beide groepen gewaardeerde begrip ‘vrijheid’ kunnen dus gemakkelijk botsen.

Voorbeeld: de zwartepietendiscussie

In Nederland zien we deze twee verschillende invullingen van het vrijheidsbegrip het duidelijkst botsen rond de discussie over Zwarte Piet. In de Denkend aan Nederland-enquête hebben we respondenten gevraagd naar hun mening over Zwarte Piet, onder meer omdat

we vermoedden dat het zwartepietendebat niet op zichzelf staat, maar in verband staat met deze twee verschillende vrijheidsopvattingen. We vatten dit hete hangijzer samen in vijf stellingen, en vroegen aan alle respondenten welke stelling het best overeenkomt met hun eigen mening. Het aantal respondenten dat instemde met een van de vijf stellingen is weergegeven in de meest rechtse kolom van tabel 3.6. Respondenten konden ook aangeven dat geen van de stellingen met hun mening overeenkomt.

Tabel 3.6

De mening over Zwarte Piet uitgesplitst naar profiel, 2018 (in coëfficiënten en procenten)^a

	uitgesproken 'symbolen en tradities'-profiel	uitgesproken 'burgerlijke vrijheden'-profiel	indifferente profiel	aandeel 'mee eens' (in %)
1 Zwarte Piet is een traditioneel onderdeel van het Sinterklaasfeest dat <i>onveranderd</i> moet blijven.	9,4	-8,3	-2,0	59
2 Zwarte Piet is een onderdeel van de Sinterklaastraditie dat moet blijven als een <i>grote meerderheid</i> van de bevolking dat wil.	-2,1	2,8	-0,1	19
3 Zwarte Piet is een traditie met <i>ongemakkelijke bijmaak</i> , het Sinterklaasfeest is prima te vieren met roetveegpiet en kleurenpiet.	-9,7	7,8	2,7	18
4 Zwarte Piet is een ongelukkige traditie op basis van een <i>racistische stereotypering</i> . Sinterklaas moet zo snel mogelijk zonder Zwarte Piet verder.	-13,7	11,5	2,9	3
5 Zwarte Piet is een traditie die verwijst naar het <i>slavernijverleden</i> , Sinterklaas moet zo snel mogelijk zonder Zwarte Piet verder.	-16,6	12,9	4,4	1

a Coëfficiënten zijn verkregen middels bivariate tobit-regressies, waarin de verschillende profielen als afhankelijke variabele gebruikt zijn en de instemming met de vijf verschillende stellingen als onafhankelijke variabelen. De standaardfouten zijn geclusterd op provincieniveau. N = 4855, waarvan 288 respondenten aangegeven hebben geen mening te hebben aangaande de stellingen. Met uitzondering van het indifferente profiel zijn alle scores hoger dan 2,0 significant ($p < 0,05$). Voor het indifferente profiel zijn geen van de resultaten significant op 0,05.

Bron: Enquête Denkend aan Nederland, SCP 2018

Het beeld dat tabel 3.6 geeft is duidelijk. De mensen die willen dat het Sinterklaasfeest onveranderd blijft (stelling 1), hebben vaak affiniteit met het ‘symbolen en tradities’-profiel. Respondenten die instemmen met stelling 1 scoren gemiddeld gezien 9,4 punten hoger op het ‘symbolen en tradities’-profiel. Voor het ‘burgerlijke vrijheden’-profiel is het precies tegenovergesteld. Voor deze groep zien we dat instemming met stelling 1 de profielscore verlaagt met 8,3 punten, wat suggereert dat ze het doorgaans niet eens zijn met de stelling. Dit betekent dat de twee profielen tegenover elkaar staan als het gaat om deze stelling.

De zwartepietendiscussie laat mooi zien dat bij een (behoorlijk verhit) maatschappelijk debat verschillende gedachten over vrijheid – iets dat door vrijwel elke Nederlander als (erg) belangrijk wordt beschouwd en (erg) positief gewaardeerd wordt – een bepalende rol spelen, of op zijn minst accentverschillen hierin de toon zetten. Waar de een van mening is dat kinderen ‘vrij’ moeten zijn om onbezorgd deel te kunnen nemen aan een Sinterklaasfeest met Zwarte Piet en dat de ‘vrijheid’ om dit stuk immaterieel erfgoed te kunnen bewaren een groot goed is, is de ander van mening dat ‘vrijheid’ betekent dat er in Nederland juist geen ruimte kan en mag zijn voor een traditie die als kwetsend en soms zelfs racistisch en daarmee vrijheidsbelemmerend wordt ervaren.³

Tot slot

Kortom, wie zich identificeert met de notie van *vrijheid*, geeft daar niet altijd dezelfde invulling aan. Sterker nog: de diverse invullingen die mensen er in specifieke situaties aan geven kunnen, zeker als het over tradities en de Nederlandse identiteit gaat, soms behoorlijk botsen.

We zien dat individuen die zich identificeren met een ‘symbolen en tradities’-profiel vooral de vrijheid waarderen om symbolen en tradities centraal te stellen en te behouden. Individen die een ‘burgerlijke vrijheden’-profiel aanhangen interpreteren vrijheid als het recht om te demonstreren (dus ook tegen het bestaan van bepaalde tradities) en je eigen godsdienst te beoefenen, en als de plicht het op te nemen voor minderheden die bij behoud van tradities onder druk kunnen komen te staan.

Tegelijkertijd is het natuurlijk een belangrijke constatering dat bijna alle Nederlanders zich identificeren met het begrip ‘vrijheid’. Het is niet alleen iets waar Nederlanders trots op zijn, zoals in hoofdstuk 2 al duidelijk werd, maar is wel een begrip dat over alle bevolkingsgroepen heen als (erg) belangrijk wordt gezien en ervaren wordt als reden voor een gevoel van verbondenheid met Nederland.

3 In focusgroepen wordt door vertegenwoordigers van beide profielen in het kader van de zwartepietendiscussie het begrip ‘vrijheid’ ook daadwerkelijk gebruikt, maar men legt dus verschillende accenten. Waar voor de een de vrijheid om deze traditie te kunnen behouden voorop staat, is voor de ander de vrijheid om niet gekwetst te worden belangrijker.

Hoofdstuk 4

Gevoelde vrijheid

4 Gevoelde vrijheid

Froukje Demant

Vrijheid kan veel dingen betekenen en vele vormen aannemen, van ‘lekker kunnen doen wat je zelf wilt’ tot vrij zijn van geweld en onderdrukking. Wat legde het recente *Nationaal Vrijheidsonderzoek* in deze bloot? Hoe zien Nederlanders vrijheid, en welke gebeurtenissen in het verre en recentere verleden hebben precies invloed op hun persoonlijke vrijheidsbegrip?

Wetenschappers, en specifiek filosofen, hebben het vaak over verschillende vormen van vrijheid en hanteren hierbij diverse soorten indelingen. Isaiah Berlin bijvoorbeeld maakte een vaak geciteerd onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid. Ook bekend zijn de ‘Four Freedoms’ van Theodore Roosevelt: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van religie, de vrijwaring van gebrek en de vrijwaring van angst. Maar wat bedoelen ‘gewone’ burgers eigenlijk met vrijheid? In dit hoofdstuk verkennen we op basis van gegevens uit het *Nationaal Vrijheidsonderzoek* hoe vrijheid door Nederlanders nu – 75 jaar na de bevrijding – wordt beleefd. Welke rol speelt de Tweede Wereldoorlog vandaag de dag nog in hun vrijheidsbeleving? En hoe verhoudt die beleving zich tot de meer klassiek-filosofische benaderingen?

Wat bedoelen Nederlanders met vrijheid?

Vrijheid is een breed begrip dat veel verschillende zaken kan omvatten. Mensen kunnen er dus ook zeer uiteenlopende dingen onder verstaan. Toch blijken Nederlanders behoorlijk eensgezind in hun associaties bij het begrip vrijheid. Die draaien vooral om persoonlijke autonomie. ‘Eigen keuzes kunnen maken’, ‘zelf bepalen’, ‘kunnen doen en laten en gaan en staan waar je wilt’, ‘jezelf zijn’: ruim 50% van de Nederlanders geeft een antwoord van die strekking wanneer hun wordt gevraagd wat het begrip vrijheid bij hen oproept.¹ Toch vallen binnen deze breed gedeelde invulling van vrijheid ook nuanceverschillen op. Sommigen benoemen expliciet dat er grenzen aan de persoonlijke autonomie zijn: men is vrij binnen de kaders van de wet of binnen de grenzen van wat prettig en acceptabel voor anderen is. Anderen benadrukken juist de grenzeloosheid: vrijheid is kunnen doen wat je wilt zonder verplichtingen, beperkingen of grenzen. Nog eens 11% geeft een nog individualistischer invulling en denkt bij vrijheid vooral aan leuke dingen doen, niet hoeven werken, zorgeloos en financieel onafhankelijk zijn. Opvallend weinig mensen noemen expliciet politieke vrijheden of grondrechten. Vrijheid van religie wordt slechts door 1% van de bevolking spontaan genoemd, net als de vrijheid om zonder discriminatie op basis van reli-

1 *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019*, eigen bewerking.

gie, ras of geaardheid te leven. Ook stemrecht, democratie en gelijke rechten worden bij elkaar door slechts 1% genoemd.

Vrijheid van meningsuiting neemt in het scala van betekenissen van vrijheid een bijzondere plaats in. Deze in de eerste plaats politieke vrijheid garandeert dat burgers zonder vrees voor vervolging hun mening tot uitdrukking kunnen brengen. Ze is opgenomen in de meeste grondwetten en is een universeel mensenrecht.² Nederlanders hechten van oudsher sterk aan dit recht (zie voor een uitgebreidere bespreking hoofdstuk 5 in deze bundel). Het *Nationaal Vrijheidsonderzoek* bevestigt dat beeld: 24% noemt de vrijheid van meningsuiting spontaan wanneer hun wordt gevraagd wat het begrip vrijheid bij hen oproept. Datzelfde onderzoek biedt ook enig inzicht in de manier waarop Nederlanders deze vrijheid beleven, en daarmee hoe ze dit recht in de alledaagse praktijk zien. Respondenten konden namelijk net zo uitgebreid antwoorden als zij zelf wilden op de vraag wat het begrip vrijheid bij hen oproept, wat maakt dat je kunt kijken in welke context zij vrijheid van meningsuiting plaatsen. Zo viel op dat de meerderheid van de mensen die de vrijheid van meningsuiting noemen, dit doet als onderdeel van een opsomming: vrijheid betekent voor hen dat je kunt doen, laten én zeggen wat je wil (19%, tegenover 5% die enkel de vrijheid van meningsuiting noemt).

Voorbeelden van antwoorden op de vraag wat vrijheid betekent

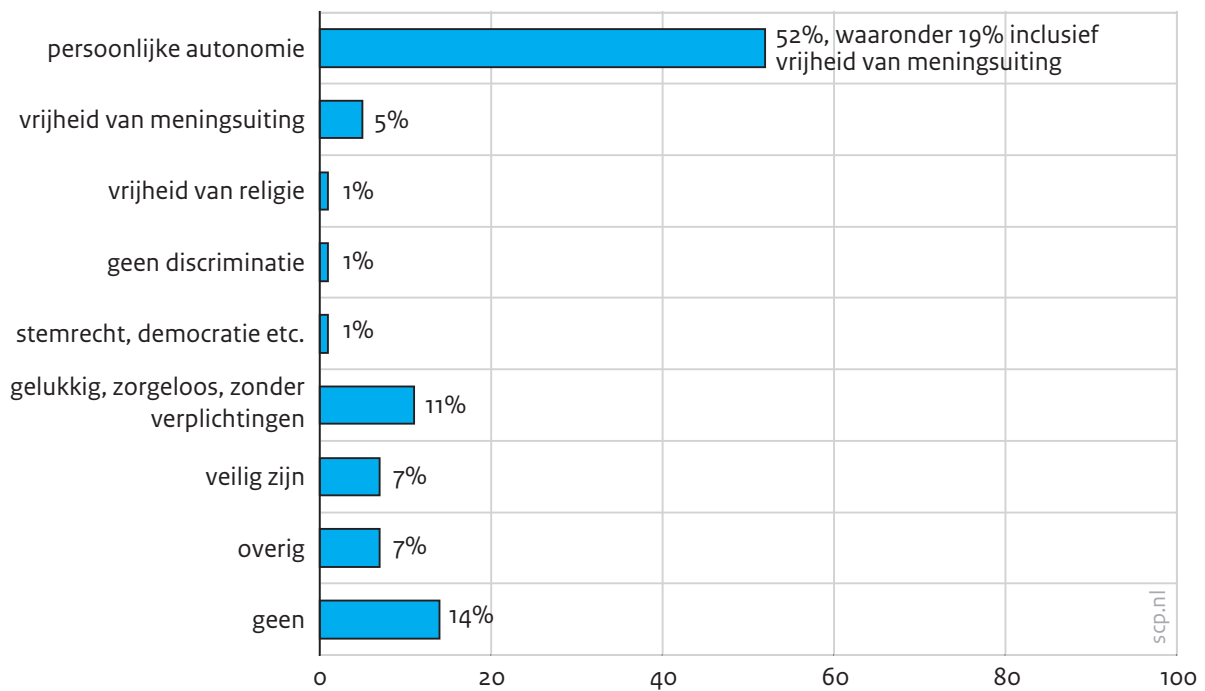
- ‘Dat je kan doen en zeggen wat je wilt.’
- ‘Vrijheid van meningsuiting. Vrijheid van de pers. Vrij zijn in het maken van keuzes. Niet bespioneerd worden door de overheid.’
- ‘Vrij zijn in je doen en laten. Kunnen zeggen wat je denkt en de dingen doen die je graag wil doen (natuurlijk niet een misdaad of moord plegen). Jezelf kunnen zijn.’
- ‘Dat ik kan gaan en staan waar ik wil en niet belemmerd word in mijn woorden en daden.’

Terwijl andere politieke vrijheden dus ver van de spontane associatie met vrijheid afstaan, lijkt de vrijheid van meningsuiting voor veel Nederlanders een belangrijk en natuurlijk aspect van hun persoonlijke autonomie en beleving van vrijheid.

2 Zie <https://mensenrechten.nl/nl/welke-mensenrechten-zijn-er> en <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/vrijheid-van-meningsuiting>.

Figuur 4.1

Gecodeerde en gegroepede antwoorden op vraag over vrijheid, 2019 (N=990, in procenten)

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019

Een ander opvallend gegeven in het licht van 75 jaar bevrijding is dat maar weinig mensen spontaan noemen dat ze vrij van oorlog zijn. Slechts 6% doet dit (in de tabel valt dit onder de noemer 'veilig zijn'). Oorlog is blijkbaar niet het eerste waar Nederlanders aan denken wanneer hun wordt gevraagd naar hun associaties met vrijheid. Dat beeld kantelt echter wanneer de vrijheidsbeleving op een andere manier wordt bevraagd, met de vraag wat volgens mensen de belangrijkste voorwaarde is om in vrijheid te kunnen leven.

Nederlanders kregen deze vraag in 2010 en 2019 voorgelegd en blijken stabiel in hun opvattingen hieromtrent: ruim 3 op de 10 stellen dat niet bang hoeven zijn voor (oorlogs)geweld of onderdrukking de belangrijkste voorwaarde is (2010: 34%, 2019: 33%).³ Overigens komt ook de vrijheid van meningsuiting hier weer als belangrijk aspect naar voren: ruim een kwart geeft aan dat kunnen zeggen wat je denkt of voelt de belangrijkste voorwaarde is om in vrijheid te kunnen leven.⁴

De stabiliteit van gevoelde vrijheid

Nederlanders denken bij vrijheid dus veelal aan persoonlijke autonomie en vrijheid van meningsuiting. Maar hoe ervaren zij hun eigen vrijheid? Is hun gevoel van vrijheid in de afgelopen jaren toe- of juist afgenomen, en wat zijn hun verwachtingen hieromtrent voor de nabije toekomst? Deze vragen zijn zowel in 2005 en 2006 als in 2019 gesteld, waardoor een vergelijking door de tijd mogelijk is. In 2005 en 2006 was het beeld niet heel rooskleurig: ongeveer de helft gaf aan dat het eigen gevoel van vrijheid de voorbije 5 jaar een beetje of sterk was afgenomen (46% en 50%), en ruim 40% vond dat het gelijk was gebleven (41% en 43%). Een klein percentage (6 tot 11%) stelde dat het een beetje of sterk was toegenomen.

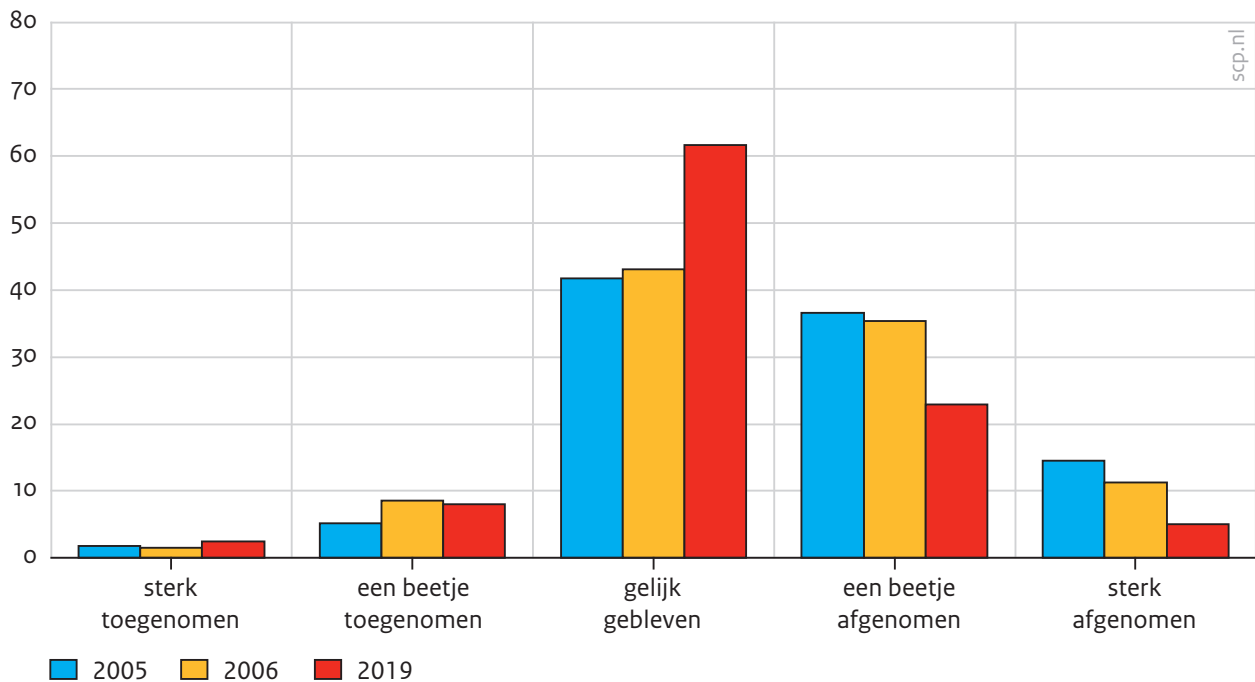
Ook in 2019 is het percentage dat aangeeft dat het eigen vrijheidsgevoel in de afgelopen 5 jaar is toegenomen laag: 10%. Toch is er een positieve ontwikkeling zichtbaar: het percentage dat aangeeft dat het vrijheidsgevoel een beetje of sterk is afgenomen is flink gedaald, tot 27%. De groep van mensen wiens vrijheidsgevoel gelijk is gebleven, is sterk gegroeid: van 4 op de 10 naar 6 op de 10 mensen (59%). Er zijn hierin geen significante verschillen naar leeftijd, sekse, afkomst, opleiding of arbeidssituatie zichtbaar.

3 Daarbij moet worden opgemerkt dat deze gesloten vraag in de context van 4 en 5 mei werd gesteld: 'Op 4 mei herdenken we oorlogsslachtoffers. Op 5 mei vieren we de bevrijding en de vrijheid. Welke van de volgende zaken is volgens u het belangrijkste om in vrijheid te kunnen leven?'

4 Er zijn hierbij geen significante verschillen tussen leeftijdsgroepen. Wel blijkt inkomen ertoe te doen: mensen die meer dan 2 keer modaal verdienen, benoemen de vrijheid van meningsuiting significant vaker als belangrijkste voorwaarde dan personen die modaal of 1 tot 2 keer modaal verdienen (36% versus 26%). Personen die een minimuminkomen hebben of modaal verdienen noemen juist vaker het hebben van een inkomen en een plek om te wonen als belangrijkste voorwaarde (12% versus 4%). Dit suggereert dat vrijheid van meningsuiting een 'luxegoed' is, dat pas van belang wordt geacht wanneer in andere, meer noodzakelijke behoeften is voorzien. Maar zo simpel ligt het niet, want personen met een minimum- of beneden-modaal inkomen blijken de vrijheid van meningsuiting nog altijd een stuk belangrijker te vinden dan een inkomen en plek om te wonen (30% en 12%), en verschillen bovendien in het belang dat ze hechten aan de vrijheid van meningsuiting niet significant van mensen die meer dan 2 keer modaal verdienen (30% en 36%). Juist personen in de zeer lage en zeer hoge segmenten van de samenleving hechten dus grote waarde aan deze vorm van vrijheid.

Figuur 4.2

In hoeverre is uw gevoel van vrijheid de afgelopen vijf jaar toe- of afgenomen?, 2005, 2006 en 2019 (2005 n=1031, 2006 n=975, 2019 n=936, in procenten)

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel

Ten opzichte van 13/14 jaar geleden voelen Nederlanders zich dus stabiel in hun gevoel van vrijheid. Hoe is dit te verklaren? Hoewel in 2005 en 2006 niet is gevraagd naar de redenen van gevoelde toe- of afname, spelen (internationale) politieke omstandigheden vermoedelijk een rol. De periode waarop men terugblikt, was 2000-2005. Juist deze periode kende een aantal gebeurtenissen die een grote maatschappelijke impact hadden: de aanslag op de Twin Towers in 2001 en de daaropvolgende 'War on Terror', de opkomst van en moord op Pim Fortuyn in 2002 en de moord op Theo van Gogh in 2004. Aan het begin van de jaren 2000 veranderde de wereld in rap tempo, en dat bracht instabiliteit en onzekerheid met zich mee, ook in Nederland.

In 2019 heeft men wél een toelichting op de eigen beleving van toename en afname gegeven, en die bevestigt de indruk dat (internationale) politieke factoren van grote invloed zijn op vrijheidsbeleving. Redenen die bij een ervaren afname van vrijheid worden genoemd: ervaren toename van onrust en intolerantie in Nederland en de wereld, een toename van aanslagen en terrorisme en de beleving dat burgers steeds minder zeggenschap hebben. Maar globaal genomen is er dus vooral sprake van een stabiel gevoel van vrijheid.

Ook verwachten meer mensen dan in 2005 en 2006 dat hun gevoel van vrijheid de komende jaren gelijk zal blijven (46% in 2019 versus 36% in 2006 en 38% in 2005). Die toekomstverwachting hangt sterk samen met de ervaring van de afgelopen jaren. Zo verwacht 82% van de mensen die aangeven dat hun gevoel van vrijheid de afgelopen 5 jaar hetzelfde is gebleven dat dit gevoel de komende 5 jaar niet zal veranderen. 36% van de responden-

ten denkt dat hun gevoel van vrijheid in de komende 5 jaar een beetje of sterk zal afnemen. In 2005 en 2006 was dat nog 49% en 48%.

We kunnen het opvallend noemen dat ondanks grote (internationale) politieke crises en onzekerheden – de migratiecrisis, de klimaatcrisis, geopolitieke spanningen, handelsoorlogen, toenemend populisme en de opkomst van autocraten – Nederlanders meer stabiliteit in hun vrijheid ervaren en vertrouwen hebben in de continuering daarvan. Een optimistische verklaring hiervoor is dat veel mensen zich er, ondanks dat Nederland zijn eigen problemen en onbehagen kent, blijkbaar ook van bewust zijn dat men het hier relatief goed heeft ten opzichte van veel andere plekken op de wereld. Een meer pessimistische verklaring is dat men helemaal niet zo positief is over de eigen vrijheid, maar wel verwacht dat hierin niet zoveel verandering zal komen.

Invloeden op vrijheidsbeleving: van slavernij tot Arabische lente

Tot nu toe hebben we op twee verschillende soorten beleving van vrijheid gefocust. We keken naar de associaties die mensen hebben bij de term vrijheid, en naar de gevoelens en verwachtingen die zij hebben bij hun eigen vrijheid. Die gevoelens kunnen fluctueren door de tijd, want hangen samen met persoonlijke omstandigheden en politiek-maatschappelijke ontwikkelingen. We verwachten echter dat attitudes rond vrijheid niet alleen dynamisch, tijd- en plaatsgebonden zijn, maar ook worden gevormd door een collectief waardenstelsel en herinneringscultuur.

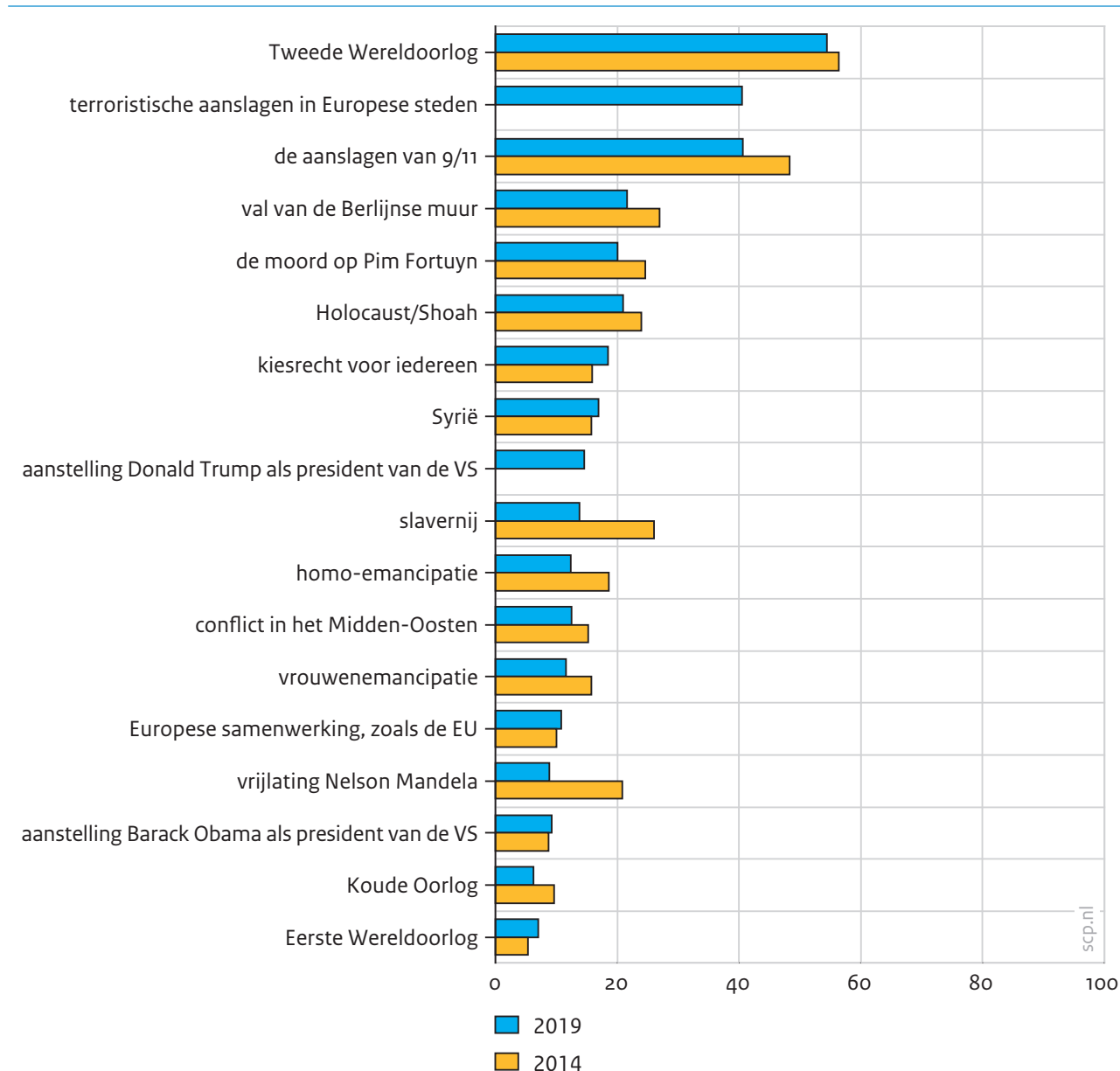
Om meer te weten te komen over de invloed van historische gebeurtenissen en fenomenen op de vrijheidsbeleving, is Nederlanders in 2014 en 2019 gevraagd om uit een reeks gebeurtenissen er vijf te kiezen die het meest bepalend zijn geweest voor het eigen denken over vrijheid en onvrijheid. In de reeks zijn verschillende soorten gebeurtenissen en fenomenen opgenomen: incidenten uit het recente verleden (bijvoorbeeld de moord op Pim Fortuyn), gebeurtenissen of verschijnselen uit het verderweg liggende verleden (bijvoorbeeld de slavernij) en zaken die in het heden nog steeds spelen (bijvoorbeeld het conflict in het Midden-Oosten).

Twee van de drie zaken die het meest worden genoemd, hangen samen met terrorisme: terroristische aanslagen in Europese steden en de aanslagen op '9/11'. De ervaring van (on)vrijheid hangt dus sterk samen met de beleving van (on)veiligheid (zie hoofdstuk 11 over de verhouding tussen vrijheid en veiligheid). Ook gebeurtenissen uit het relatief recente verleden worden veel genoemd, zoals de val van de Berlijnse muur en de moord op Pim Fortuyn. Het meest opvallend is echter dat de Tweede Wereldoorlog met stip op 1 staat: 55% van de Nederlanders noemt dit de gebeurtenis die het meest bepalend is geweest voor hun denken over vrijheid en onvrijheid.

Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen en opleidingsniveaus.⁵ Ook de Holocaust/Shoah wordt veel genoemd: 21%.⁶ Er doen zich hier geen verschillen voor tussen 2014 en 2019.

Figuur 4.3

Antwoorden op de vraag ‘Welke van de volgende gebeurtenissen zijn het meest bepalend geweest in uw denken over vrijheid en onvrijheid?’, 2014 en 2019 (2014 n=929, 2019 n=990, in procenten)^a

a Gebeurtenissen die door minder dan 5% zijn ingevuld, zijn buiten beschouwing gelaten.

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel

5 Wel wordt de Tweede Wereldoorlog nog vaker door hogeropgeleiden dan lageropgeleiden genoemd (63% versus 49%).

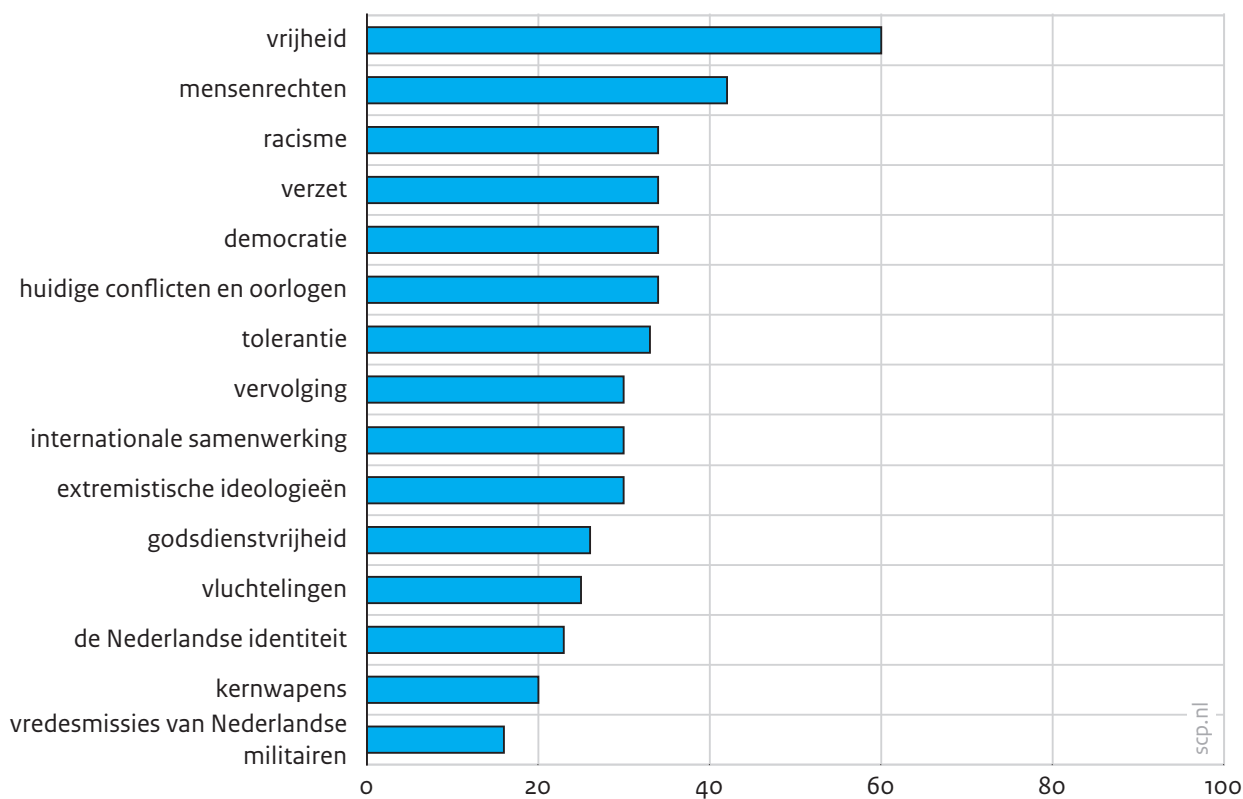
6 Hierbij doet zich een opvallend leeftijdsverschil voor: de leeftijdsgroep tussen 30 en 49 jaar noemt de Holocaust significant minder vaak dan de leeftijdsgroep boven én onder zich (30 t/m 49-jarigen: 16%; 50 en ouder: 24%; 13 t/m 29-jarigen: 20%).

Wel verschillen Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond van Nederlanders zonder migratieachtergrond of met een westerse migratieachtergrond. De eersten noemen minder vaak de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust (39% versus 57% en 12% versus 22%), en noemen vaker de Arabische lente, de oorlog in Syrië en slavernij (14% versus 2%, 31% versus 15% en 33% versus 12%).

Dat de Tweede Wereldoorlog nog steeds van grote invloed is op het denken en de meningsvorming van Nederlanders over vrijheid, blijkt ook uit het *Doelgroepenonderzoek woz* uit 2018. 60% van de respondenten gaf daarin aan dat de Tweede Wereldoorlog van invloed is geweest op hun mening over vrijheid. Ook was de oorlog van invloed op de meningsvorming over diverse andere maatschappelijke onderwerpen, zoals mensenrechten, racisme en democratie, en op de mening over huidige conflicten en oorlogen.⁷

Figuur 4.4

Antwoorden op de vraag voor welke onderwerpen de Tweede Wereldoorlog meningbepalend is geweest, 2018 (n=1571, in procenten)

Bron: Doelgroepenonderzoek woz, 2018

Naast (historische) collectieve gebeurtenissen kunnen uiteraard ook gebeurtenissen in het persoonlijk leven van mensen hun beleving van vrijheid beïnvloeden. Een kwart van de Nederlanders geeft aan ooit zo'n gebeurtenis of moment te hebben meegemaakt waar-

7 Azaaj, Sodderland & De Regt 2018.

door zij zich realiseerden hoe belangrijk het is om in vrijheid te leven.⁸ Ook in deze ervaringen komt de rol van oorlog en onderdrukking regelmatig naar voren. Het gaat dan niet zozeer om ervaring met de Tweede Wereldoorlog (die wordt slechts genoemd door 6% van de personen die zeggen zo'n gebeurtenis te hebben meegemaakt), en ook niet om eigen ervaring met een andere oorlog (8%), maar eerder om de realisatie dat anderen (in eerdere tijden of nu in andere gebieden) met oorlog en onderdrukking te leven hebben. Maar liefst 41% van de mensen die aangeven een gebeurtenis te hebben meegemaakt die hen deed beseffen hoe belangrijk het is om in vrijheid te leven, noemen hierbij zo'n realisatiemoment: een buitenlandse reis, een ontmoeting met personen die oorlog of onderdrukking hebben ervaren, een confrontatie met oorlog en onderdrukking via nieuws, boeken, films of muziek.⁹

Voorbeelden van antwoorden op de vraag naar gebeurtenissen die mensen deden beseffen hoe belangrijk het is om in vrijheid te leven

- 'Door de oorlog in Syrië en de vluchtelingen die hier heen kwamen met schrijnende verhalen. Mijn burens waren vluchtelingen.'
- 'Als er verschrikkelijke zaken op het nieuws verschijnen.'
- 'Door een vakantie in een gebied waar ze niet politieke vrijheid hebben.'
- 'Het bezoek aan Berlijn met school voor de val van de muur. De soldaten kwamen behoorlijk bedreigend over. Oost-Berlijn maakte een grijze en trieste indruk.'

Hogeropgeleiden geven vaker aan zo'n gebeurtenis te hebben meegemaakt dan lageropgeleiden (30% versus 17%). Ook geven Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond vaker aan een dergelijke gebeurtenis te hebben meegemaakt dan Nederlanders zonder migratieachtergrond of met een westerse migratieachtergrond (36% versus 24%).

Vrijheid 75 jaar na de bevrijding

Voor de meeste Nederlanders betekent vrijheid anno 2019-2020 in de eerste plaats persoonlijke autonomie. Kunnen doen en laten wat je wilt, jezelf kunnen zijn: de spontane associaties die Nederlanders bij vrijheid hebben, vallen vooral onder wat Berlin onder positieve vrijheid schaarde, namelijk de mogelijkheid om je als mens te ontwikkelen. Veel mensen noemen daarbij de vrijheid van meningsuiting. Deze vrijheid weegt van de Four Freedoms die Roosevelt benoemde voor Nederlanders duidelijk het zwaarst. Slechts zeer weinig mensen noemen twee andere van die vier vrijheden: de vrijheid van religie en de vrijwaring van gebrek. Dat de vrijheid van religie nauwelijks aandacht krijgt, is opvallend in

8 In 2010 28%, in 2014 23%, in 2019 25%.

9 Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019, eigen bewerking.

een land waarin het maatschappelijke ordeningsprincipe lange tijd gestoeld was op het onderscheid tussen confessionele zuilen.

Nu, 75 jaar na de bevrijding, is tot slot ook de vraag relevant in hoeverre Nederlanders zich nog identificeren met de vierde vrijheid van Roosevelt: de vrijwaring van angst, ofwel de vrijwaring van oorlog en onderdrukking. Het is voor Nederlandse burgers duidelijk niet het eerste dat bij hen opkomt wanneer ze aan vrijheid denken. De mate waarin zij vrijheid ervaren en in de nabije toekomst verwachten te hebben, hangt eerder samen met actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de dreiging van aanslagen en het gevoel dat er minder tolerantie is in Nederland.

Tegelijkertijd is men zich wel sterk bewust van het feit dat vrij zijn van oorlog het kader schept voor het eigen, persoonlijke beleven en uitleven van vrijheid. De Tweede Wereldoorlog blijft daarbij een belangrijk ankerpunt; een referentiekader waaraan men in Nederland meningen over vrijheid en andere belangrijke maatschappelijke onderwerpen toetst. Maar ook de confrontatie met latere en actuele oorlogen, bijvoorbeeld tijdens buitenlandse reizen, in ontmoetingen met personen die oorlog hebben meegemaakt of door nieuwsberichten, doet Nederlanders beseffen hoe belangrijk het is om in vrijheid te leven.

Literatuur

- Azaaj, I., M. Sodderland & S. de Regt (2018). *Doelgroepenonderzoek WOII*. <https://tweedewereldoorlog.nl/wp-content/uploads/2018/04/Eindrapport-doelgroepenonderzoek-2018-Platform-WO2-Motivaction.pdf>.
- Schalcker, M. & B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019*. Amsterdam: Kantar Public.
https://www.4en5mei.nl/onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek/nationaal-vrijheidsonderzoek-2019.
- Schalcker, M. & B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel*. Amsterdam: Kantar Public.
https://www.4en5mei.nl/onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek/nationaal-vrijheidsonderzoek-2019.

Hoofdstuk 5

Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting

5 Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting

Josje den Ridder en Paul Dekker

De meerderheid van de Nederlanders vindt de vrijheid van meningsuiting (en het bijbehorende recht op demonstratie) een groot goed. Maar de steun voor het recht om te zeggen en schrijven wat je wilt, is niet onvoorwaardelijk. Waar precies markeren mensen de grenzen van die vrijheid?

Eén van de vrijheden waarop Nederlanders trots zijn (zie hoofdstuk 2) en die ze kenmerkend vinden voor Nederland (hoofdstuk 3) en voor wat een democratie is,¹ is de vrijheid van meningsuiting. Dat wil zeggen: de vrijheid om te zeggen en schrijven wat je wilt, ook als de overheid of medeburgers het daar niet mee eens zijn. De vrijheid om je mening te verkondigen zonder voorafgaande toestemming van de overheid is vastgelegd in de grondwet, net zoals het recht om die mening in demonstraties te uiten. Ditzelfde recht geldt ook voor uitingen die als kwetsend worden ervaren. Maar de vrijheid van meningsuiting is niet onbegrensd: je mag je in het openbaar niet beledigend uitlaten over een groep vanwege godsdienst, levensovertuiging, seksuele gerichtheid of handicap. Je mag niet in het openbaar aanzetten tot discriminatie, haat of geweld. Ook oproepen tot geweld mag niet, evenmin als smaad en belediging van een individu.²

In deze bijdrage gaan we na hoe Nederlanders dachten en denken over (grenzen aan de) vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht. Dat doen we op basis van het langlopende onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* en zijn voorgangers, waarmee we de steun voor de vrijheid van meningsuiting al vanaf 1966 volgen. De eerste twee decennia na de oorlog blijven onbelicht. Voor de periode 2008-2019 hebben we aanvullende informatie uit het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB)*.³ Hoewel we opvattingen door de tijd volgen, ligt de nadruk in deze bijdrage op de beschrijving van hoe Nederlanders op dit moment, bijna 75 jaar na de Tweede Wereldoorlog, aankijken tegen de vrijheid van meningsuiting.

Grote steun voor de vrijheid van meningsuiting en demonstratierecht

De vrijheid van meningsuiting wordt door Nederlanders al decennialang een belangrijk en nastrevenswaardig doel gevonden. In het onderzoek *Culturele Veranderingen* staat deze vrij-

1 Zie Den Ridder & Dekker 2015.

2 Zie College voor de Rechten van de Mens 2018, p. 13-16.

3 Hierover publiceerden we eerder in o.a. Dekker & Den Ridder 2014; Den Ridder et al. 2014; Dekker & Van Houwelingen 2017 en Dekker & Den Ridder 2019.

heid sinds de jaren negentig steeds in de top 5 van 16 politiek nastrevenswaardige doelen, en de laatste jaren zegt ongeveer 80% het een erg belangrijk politiek doel te vinden.⁴ Tabel 5.1 laat zien dat de steun voor de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht de afgelopen veertig jaar ook steeds breder verankerd is geraakt in Nederland en in 2016/2017 aanzienlijk groter was dan in 1966. Zo hadden velen eind jaren zestig nog grote moeite met kritiek op het koningshuis; slechts 47% keurde dat goed. Die terughoudendheid is in de loop van de tijd steeds verder afgenomen. Sinds 2008 vindt ongeveer 80% van de Nederlanders dat iedereen vrij is om kritiek te leveren op het koningshuis. In dat opinie-klimaat is het niet verwonderlijk dat het verbod op Majesteitsschennis wordt afgeschaft. Ook de steun voor de demonstratievrijheid is sinds 1966 enorm toegenomen. In 2008/2009 steunde 94% deze vrijheid.

Kijkend naar de vrijheid om in het openbaar te zeggen of schrijven wat je wilt blijkt dat deze eind jaren zestig eveneens minder breed omarmd werd dan vanaf de jaren zeventig het geval was. Daarna lag de steun voor deze vrijheden schommelend tussen de 70 en 85%. De steun om te zeggen wat je wilt was tot en met 2000 groter dan de steun om te schrijven wat je wilt. Misschien vond men – het gezegde ‘wie schrijft blijft, wie praat vergaat’ indachtig – dat mensen zich bij het vluchtige spreken meer vrijheden kunnen permitteren dan bij het schrijven. Hoe dan ook: dat onderscheid is in de laatste tien jaar verdwenen.

Opvallend is wel dat de algehele steun voor het recht om te zeggen en schrijven wat je wilt tussen 2008/2009 en 2016/2017 is afgenomen. Die daling is vooral sterk onder vrouwen en onder aanhangers van de pvv en het cda. Op deze daling komen we later in dit hoofdstuk nog terug.

Voor de vrijheid van meningsuiting is dus veel steun, maar hoe staat het eigenlijk in de praktijk met deze vrijheid? Is de vrijheid van meningsuiting in ons land voldoende geborgd of staat ze onder druk? Een meerderheid denkt dat het beter kan, en stemt in met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger beschermd moet worden (tabel 5.2). Ongeveer 10% vindt dat dit niet hoeft. Op enkele kleine schommelingen na is deze opvatting de afgelopen tien jaar tamelijk stabiel. Jongeren en hogeropgeleiden vinden minder vaak dan gemiddeld dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger bescherming behoeft, lageropgeleiden vinden dit vaker (zie tabel 5.3). Aanhangers van pvv en FvD zijn vaakst voorstander van een krachtige bescherming.

4 Zie o.a. Schyns & Van der Meer 2009, p. 76.

Tabel 5.1

Oordelen over vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht, bevolking van 18-70 jaar, 1966-2016/2017 (in procenten)

	1966	1970	1981	1991	2000	2008/ '09	2016/ '17
vindt dat iedereen vrij is om:							
kritiek te leveren op het koningshuis	47	54	55	68	73	80	78
in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil		77	72	84	82	76	67
in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil	55	71	64	75	72	76	66
te demonstrenen	55	75	74	89	89	94	.
gebouwen te bezetten (bijvoorbeeld scholen of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten		29	27	39	38	.	31
eens met 'De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'		64	66

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1966, 1970, cv 1975-2016/'17

Tabel 5.2

Opvattingen over vrijheid van meningsuiting, bevolking van 18+, 2008-2019/3 (in procenten)^a

	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016-2017	2018-2019
De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land.	11	13	8	11	9	11
De vrijheid van meningsuiting mag niet zo ver gaan dat mensen worden gekwetst. ^b	54	54	58	54	55	58
De vrijheid van meningsuiting mag niet zo ver gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. ^b	·	·	·	12	11	13
	·	·	·	68	68	67
De vrijheid van meningsuiting mag niet zo ver gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. ^b	21	21	·	17	18	18
	59	59	·	59	53	56

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd.

b Deze stellingen zijn voorgelegd aan de (aselect geselecteerde) helft van de ondervraagden.

Bron: COB 2008/1-2019/3

Tabel 5.3

Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting naar achtergronden en stemintentie, bevolking van ≥ 18 jaar, 2017/4 en 2019/1 (in procenten)^a

	eens met vrijheid van meningsuiting krachtiger beschermen	eens met grens aan vrijheid van meningsuiting wanneer mensen worden gekwetst ^b	... in hun religieuze gevoelens ^b
allen	58	67	56
man	58	60	49
vrouw	57	73	63
18-34 jaar	50	53	48
35-54 jaar	58	64	55
≥ 55 jaar	62	79	64
lager opgeleid	65	70	61
middelbaar opgeleid	58	67	56
hoger opgeleid	51	65	52
gaat nooit naar de kerk	60	63	51
gaat naar de kerk	53	75	67
stemintenties:			
CDA	57	83	68
PvdA	48	77	64
SP	67	76	57
VVD	48	70	54
PVV/FvD	80	51	37
GL	48	66	58
D66	42	77	57
CU/SGP	51	90	81
weet niet	58	67	58
gaat niet stemmen	48	56	55

a Dikgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

b Deze stellingen zijn voorgelegd aan de (aselect geselecteerde) helft van de ondervraagden.

Bron: COB 2019/1 en COB 2019/3

Grenzen aan de meningsuiting: niet moedwillig kwetsen

Met een mondiale enquête bracht het Pew Research Centre (Pew)⁵ in 2015 opinies over de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting in kaart. Waar 80% van de ondervraagden in 38 landen van mening was dat het mogelijk moet zijn om je kritisch uit te spreken over de regering, was men terughoudender waar het ging om uitspraken die beledigend zijn voor

5 <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/11/18/where-the-world-sees-limits-to-free-speech/>.

religieuze mensen of minderheden of om uitspraken die seksueel expliciet zijn. Voor uitspraken die oproepen tot geweld was er nauwelijks steun.

Nederland behoorde niet tot de door Pew onderzochte landen, maar vermoedelijk zou er ook hier grote steun zijn voor de vrijheid om kritiek te uiten op de regering (net zoals Nederlanders vinden dat kritiek op het koningshuis moet kunnen). In discussies over de vrijheid van meningsuiting hoor je zelden dat mensen zich onvrij voelen om kritiek te hebben op de overheid of de politiek. Onderzoek onder Nederlandse middelbare scholieren laat zien dat een overgrote meerderheid van die groep vindt dat je in het openbaar kritiek mag uiten op de overheid.⁶

Net als in andere landen zien we ook in Nederland dat de vrijheid van meningsuiting niet absoluut is⁷: velen vinden dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Vrouwen, ouderen en kerkgangers vinden dit vaker dan gemiddeld. Aanhangers van de pvv vinden juist veel vaker het tegenovergestelde (tabel 5.3). In *Culturele Veranderingen* zegt bijna twee derde van de ondervraagden dat (tabel 5.1); in het cob ligt dat aandeel tussen de 53 en 59% (tabel 5.2). Het verschil tussen beide onderzoeken komt vooral door verschillen in de aangeboden antwoordcategorieën.

Het gaat een meerderheid van de Nederlanders dus te ver als mensen gekwetst worden, maar het maakt nog wel uit of daarbij wordt gevraagd naar ‘gevoelens’ of naar ‘religieuze gevoelens’ – de toevoeging van het woord ‘religieuze’ maakt dat de intolerantie voor kwetsen afneemt.

Dat is niet zo verwonderlijk als we kijken *waarom* mensen kwetsen wel of niet problematisch vinden. Diegenen die vinden dat kwetsen moet kunnen, wijzen erop dat sommige mensen zich wel erg snel gekwetst voelen en daarmee proberen anderen het zwijgen op te leggen. Ze denken dan vooral aan religieuze mensen en met name aan moslims. Als je rekening moet houden met het feit dat mensen zich weleens gekwetst zouden kunnen voelen, dan kun je niets meer zeggen en is er dus geen vrijheid van meningsuitingen, zo vinden sommigen.⁸

Mensen die het eens zijn met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen gekwetst worden, zetten zich vooral af tegen het idee dat ‘alles maar gezegd moet kunnen worden’. Zij vinden de vrijheid van meningsuiting van groot belang, maar twijfelen aan de intentie waarmee sommige uitspraken worden gedaan. Zij denken dat sommigen er vooral op uit zijn om anderen te kwetsen. Onderzoek in opdracht van het College voor de Rechten van de Mens suggereert dat mensen vinden dat vooral op sociale media grenzen worden overschreden. Tegelijkertijd laat dit onderzoek zien dat bijna twee derde van de Nederlanders vindt dat mensen zich te snel gekwetst voelen door de mening

6 Zie Thijs et al. 2019, p. 63.

7 Dat zien we ook in onderzoek dat in opdracht van het College voor de Rechten van de Mens werd uitgevoerd. Daar werd de steun voor de vrijheid van meningsuiting met meer genuanceerde antwoordcategorieën gemeten (behalve ‘ja’ en ‘nee’ was daar ook een neutrale positie mogelijk) en dan zien we dat een aanzienlijke groep voor de middenpositie kiest.

8 Zie Dekker & Den Ridder 2014, p.17.

van anderen.⁹ Hier bestaat dus een zekere dubbelheid: de vrijheid van meningsuiting is voor velen geen vrijbrief om mensen te kwetsen – maar mensen moeten zich ook niet te snel gekwetst voelen.

Negatieve economische gevolgen zijn voor de meeste Nederlanders *geen* reden om grenzen te stellen aan de vrijheid van meningsuiting. Zowel in 2008 als in 2019 vindt ongeveer de helft van de Nederlanders niet dat de regering deze vrijheid mag beperken als er grote economische belangen op het spel staan.¹⁰

Demonstreren mag; bezetten, beledigen en geweld niet

Waar het gaat om de demonstratievrijheid trekken velen de grens bij het bezetten van gebouwen (tabel 5.1). Daarvoor was en is de steun gering – ook als het gaat om ‘gerechtvaardigde eisen’. Uit onderzoek blijkt dat de steun om te protesteren tegen de regering sinds de jaren zeventig sterk is toegenomen, maar dat velen het verstoren van een vergadering van de gemeenteraad te ver vinden gaan.¹¹ Demonstreren en protesteren mag, maar zodra daarbij de openbare orde verstoord dreigt te worden, zijn Nederlanders terughoudender. Inzet van de politie bij demonstraties om de openbare orde en veiligheid te handhaven, vinden velen acceptabel. Tegendemonstraties, beledigende spandoeken en spreekkoren worden door veel minder mensen acceptabel gevonden en demonstraties waar geweld wordt gebruikt zijn voor vrijwel iedereen onacceptabel.¹²

Steun voor vrijheid van meningsuiting niet meer voorbehouden aan ‘links’

Waar in de jaren zeventig de steun voor de vrijheid van meningsuiting bij uitstek iets was voor mensen die zichzelf links noemden en aanhangers waren van de voorlopers van het huidige GroenLinks, is het verschil in steun tussen links en rechts in de loop der jaren steeds kleiner geworden en na 2000 nagenoeg afwezig (figuur 5.1 en 5.2). In recente cijfers (tabel 5.3) zien we dat aanhangers van pvv en FvD op dit moment de meest uitgesproken opvattingen hebben over de vrijheid van meningsuiting.¹³

9 Zie College voor de Rechten van de Mens 2018, p. 23-26.

10 Zie Dekker & Den Ridder 2019.

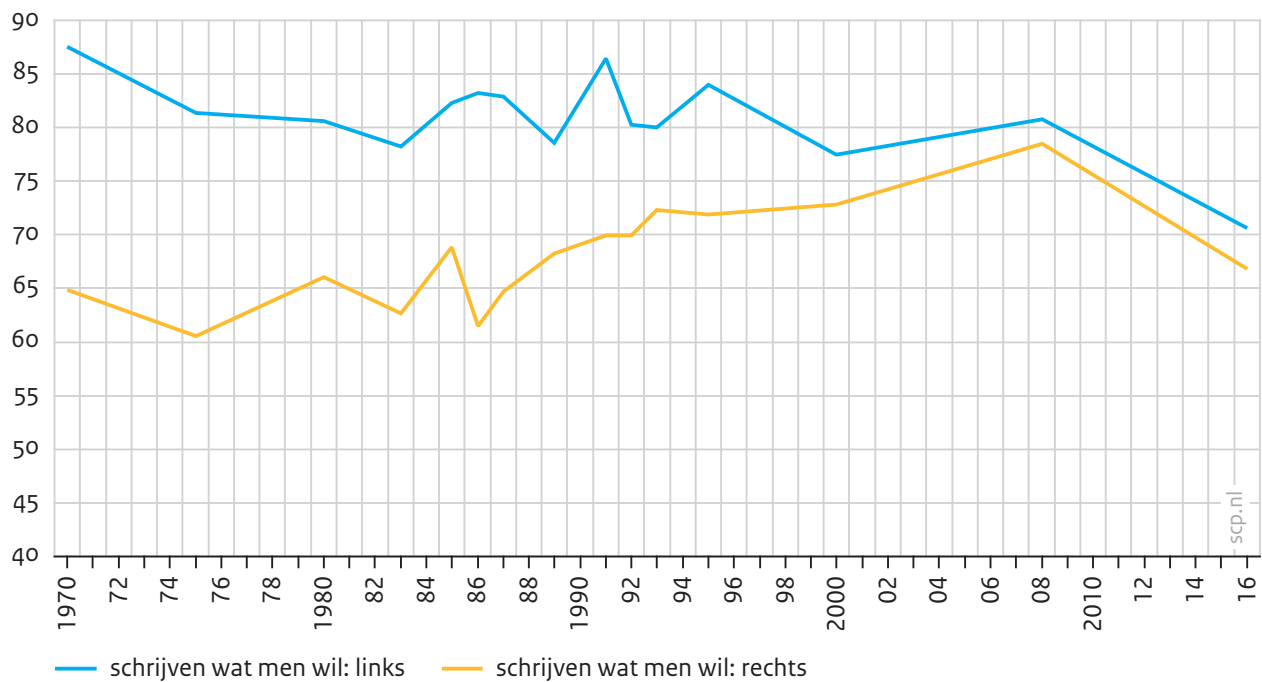
11 Zie Dekker & Den Ridder 2019.

12 Zie College voor de Rechten van de Mens 2018, p. 34. Gezien het feit dat Nederlanders moeite hebben met ordeverstoringen, is het overigens wel opmerkelijk dat uit het onderzoek in opdracht van het College blijkt dat er redelijk wat steun is voor de zogenoemde ‘blokkeerfriezen’.

13 Zie voor een verklaring voor de steun onder de aanhang van de pvv Bohemen et al. 2012 en De Koster et al. 2014.

Figuur 5.1

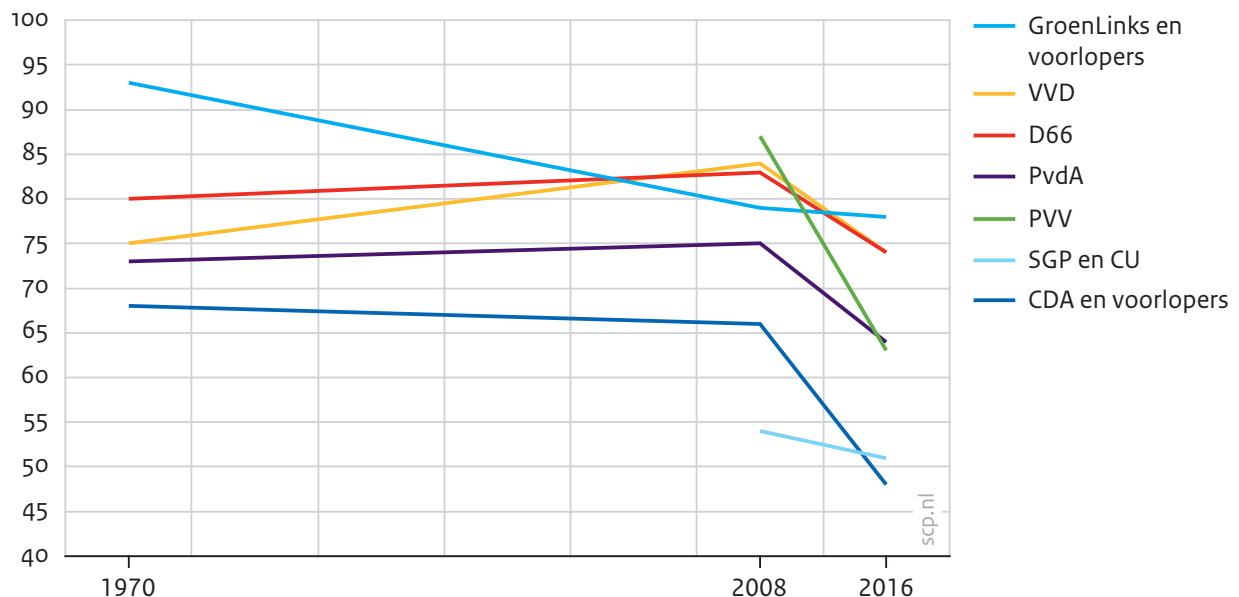
Steun om te schrijven wat je wilt naar links-rechtszelfplaatsing, 1970-2016, 18-70 jaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, Culturele veranderingen in Nederland 1975-2016/'17

Figuur 5.2

Steun om te schrijven wat je wilt naar partijvoorkeur, 1970, 2008 en 2016, bevolking van ≥ 18 jaar (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, Culturele veranderingen in Nederland 2008/'09, 2016/'17

Interessant is dat de steun voor de vrijheid van meningsuiting in 2008 zelfs het grootst is onder de aanhangers van de PvdV (zie figuur 5.2). De vrijheid van meningsuiting is in dat jaar zeker niet meer het linkse thema uit de jaren zeventig en lijkt in dat jaar meer een rechtse opvatting geworden. In 2016 is dit verschil echter weer verdwenen. De daling van de steun voor de vrijheid om te zeggen en schrijven wat je vindt die we hierboven al waarnamen, doet zich onder PvdV'ers sterker dan gemiddeld voor (maar zien we ook bij aanhangers van CDA en PvdA).¹⁴ De steun voor de vrijheid van meningsuiting onder aanhangers van de kleine confessionele partijen (SGP, ChristenUnie en haar voorlopers) was gering en is dat nog steeds.

Steun voor vrijheid van meningsuiting en demonstratierecht is contextgebonden

Tot nu toe hebben we opvattingen over de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht beschreven alsof het om algemeen geldende principes gaat die losstaan van de onderwerpen waarover men zich uitspreekt. Het lijkt er echter op dat niet iedereen zich opstelt volgens het aan de Franse filosoof Voltaire toegeschreven principe 'Ik ben het niet eens met wat je zegt, maar ik zal het recht om het te zeggen tot de dood toe verdedigen.' Uit het al eerder aangehaalde onderzoek van het College voor de Rechten van de Mens blijkt dat er in algemene zin veel steun is voor de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht, maar dat de steun voor specifieke demonstraties nogal verschilt – en samen lijkt te hangen met de opvattingen van mensen over het onderwerp van de demonstratie.¹⁵ Of mensen vinden dat iets gezegd mag worden of dat het legitiem is om te demonstreren, lijkt dus mede af te hangen van het onderwerp dat ter discussie staat en iemands eigen positie in dat debat¹⁶ – naast oordelen over de vraag of uitspraken beledigend zijn of oproepen tot geweld.

In het hierboven gepresenteerde opinieonderzoek zien we dat terug in meer algemene zin: iemands oordeel over de huidige stand van zaken met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting in Nederland hangt samen met zijn politieke opvattingen. Het onderwerp is in zekere zin een politieke kwestie die onderdeel is geworden van discussies over de multiculturele samenleving. Aanhangers van PvdV en FvD vinden dat de vrijheid van meningsuiting wordt bedreigd door de islam, terwijl aanhangers van D66, GroenLinks of de PvdA vinden dat sommigen de vrijheid van meningsuiting misbruiken om anderen te kwetsen.

Meer dan een breed gedeelde norm?

De steun voor de vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht is sinds de jaren zeventig steeds breder geworden. Toch is het onderwerp niet onomstreden en bestaan er meningsverschillen over specifieke uitspraken en demonstraties en over de vraag of deze

14 De omvang en samenstelling van die groepen kiezers veranderde natuurlijk ook tussen 2008 en 2016.

15 College voor de Rechten van de Mens 2018, p. 43-44.

16 Vergelijk College voor de Rechten van de Mens 2018, p. 43-44.

vrijheid beter moet worden beschermd en in hoeverre kwetsen geoorloofd is. Die meningsverschillen hangen samen met meningsverschillen over andere politieke kwesties, zo blijkt als we kijken naar verschillen in partijvoorkeur. Algemene cijfers over de steun voor vrijheid van meningsuiting en de demonstratievrijheid vertellen dus niet het hele verhaal. Het is goed mogelijk – gezien de verschuivingen die we hierboven zagen in steun per partijaanhang – dat zich onder de oppervlakte van deze algemene metingen inhoudelijke verschuivingen hebben voorgedaan in de manier waarop mensen naar dit vraagstuk kijken.¹⁷ Het zou interessant zijn om te onderzoeken op basis van welke afwegingen mensen voor zichzelf bepalen of een specifieke uitspraak of demonstratie acceptabel is of niet. Het beschikbare onderzoek suggereert dat het hierbij niet louter om principiële overwegingen gaat, maar dat het eigen oordeel over de uitspraak hierin ook meeweegt. Dat is relevant, omdat het voor de invulling van de vrijheid van meningsuiting problematisch zou kunnen zijn als het bij afwegingen over uitspraken niet gaat om algemeen toepasbare principes van rechtvaardigheid, maar de eigen opvattingen en identiteit daarbij een dominante rol gaan spelen. Dan dreigt het gevaar dat je andersdenkenden het recht zou willen ontnemen om te zeggen wat ze willen omdat je het niet met ze eens bent, ook al zeg je dat je voor vrijheid van meningsuiting bent. Voor het antwoord op de vraag of bredere steun voor de norm van de vrijheid van meningsuiting ook *principiële* steun betekent, is dus meer onderzoek nodig.

Literatuur

- Bohemen, S. van, R. Kemmers & W. de Koster (2012). Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de islam in Nederland. In: *Sociologie*, jrg. 8, nr. 2, p. 199–218.
- Cliteur, P. (2016). *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders. Juridische vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees*. Groningen: Blauwe Tijger.
- College voor de Rechten van de mens (2018), *Zolang we het maar eens zijn. Nederlanders over de vrijheid van meningsuiting en de demonstratievrijheid*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens.
- Dekker, P. & J. den Ridder (2014). *Burgerperspectieven 2014*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koster, W. de, P. Achterberg, J. van der Waal, S. van Bohemen & R. Kemmers (2014). Progressiveness and the New Right: The electoral relevance of culturally progressive values in the Netherlands. In: *West European Politics*, jrg. 37, nr. 3, p. 584–604.
- Pew (2015). <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/11/18/where-the-world-sees-limits-to-free-speech/>.
- Ridder, J. den & P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

17 Paul Cliteur (2016, p. 59 e.v.) stelt dat de manier waarop Nederlanders kijken naar het vraagstuk van de vrijheid van meningsuiting en dan met name hun opvatting van het begrip ‘tolerantie’, door de tijd heen is verschoven. Het zou interessant zijn om deze bewering empirisch te onderzoeken, maar dit is met dit soort algemene vragen naar de vrijheid van meningsuiting niet te achterhalen. Daarvoor blijven ze te veel aan de oppervlakte.

- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen & P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schyns, P. & T. van der Meer (2009). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer & P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Thijs, P., M. Kranendonk, L. Mulder, F. Wanders, G. ten Dam, T. van der Meer & H. van de Werfhorst (2019). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen, jaar 1 – 2018/2019*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Hoofdstuk 6

Herdenken en vieren in generationeel perspectief

6 Herdenken en vieren in generationeel perspectief

Andries van den Broek

Vrijheid is iets om te vieren. Dat gebeurt in Nederland al 75 jaar lang. Of de Nederlandse bevolking het belang van vrijheid ook in de toekomst zal willen blijven markeren met een expliciet moment van viering, kunnen we natuurlijk niet zeker weten. Maar een tipje van de sluier oplichten kan wel. Hangt het belang dat mensen toekennen aan het vieren van vrijheid samen met hun geboortjaar?

Het vieren van vrijheid is in ons land nauw verbonden geraakt met het einde van de onvrijheid tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het markeren van het einde van die oorlog op Europees Nederlands grondgebied heeft – al was dat niet zonder slag of stoot¹ – vorm gekregen in de Dodenherdenking op 4 mei en de vrijheidsviering op 5 mei. Maar de Tweede Wereldoorlog komt in de tijd steeds verder van ons af te liggen. Nog even en er leeft nog nauwelijks iemand die de oorlog aan den lijve heeft ondervonden.

Dit roept de vraag op of het herdenken en het vieren op respectievelijk 4 en 5 mei stilaan ook tot het verleden zullen gaan behoren. Dit zou het geval zijn als mensen die langer na de oorlog zijn geboren en opgegroeid minder belang aan 4 en 5 mei toekennen dan wie die oorlog en/of de nasleep ervan nog zelf bewust meemaakte. Is dit het geval? Hangt het belang dat mensen toekennen aan het herdenken op 4 mei en het vieren op 5 mei al dan niet samen met hun geboortjaar?

Vrijheid en de drie gezichten van de tijd

In het alledaagse spraakgebruik is het niet ongewoon om mensen te karakteriseren aan de hand van de tijd waarin ze zijn geboren en opgegroeid. Zeggen dat sommigen tot de vooroorlogse generatie behoren, anderen tot de protestgeneratie en weer anderen tot de millennials, zou verwijzen naar wezenlijke verschillen. Indachtig het gezegde ‘jong geleerd, oud gedaan’ zouden vroeg in het leven verworven eigenschappen een leven lang meegaan. Aangezien er verschillen zijn tussen de opeenvolgende tijdvakken waarin mensen opgroeiden, zouden daarmee opeenvolgende geboorteaargangen met verschillen in hun ‘programming’ door het leven gaan. In het verlengde daarvan is geopperd dat in de samenleving verschillende generaties te onderscheiden zouden zijn.²

Hiertegenover staat de gedachte dat individuen gedurende hun levensloop veranderen. Zo verwijst het gezegde ‘verstand komt met de jaren’ naar het idee dat mensen op latere

1 Kromhout 2017.

2 Becker 1990.

leeftijd niet slechts een oudere versie van hun jongere zelf zijn, maar zich intussen verder hebben ontwikkeld. Mensen veranderen daarbij niet alleen door persoonlijke ontwikkeling, maar ook doordat ze in de loop der jaren de invloed ondervinden van wisselende omstandigheden en veranderende tijdgeest.³ Het concept van 'life long learning' ondergraaft de gedachte aan blijvende scheidslijnen tussen opeenvolgende generaties.

Naast de gedachte aan een 'programmering' in de tijd waarin men opgroeide, staat dus de mogelijkheid van tussentijdse 'updates' door de jaren heen. Daarmee beïnvloedt de tijd mensen op drie manieren: door de levensfasen die men doorloopt, door de opeenvolgende historische tijdvakken waarin men leeft en door de blijvende invloed van de indrukken die men opdeed toen men opgroeide. In onderzoekstaal staat dit drietal te boek als leeftijd, periode en cohort. Ieder mens draagt sporen van alle drie in zich. Het is een soort puzzel om bij bijvoorbeeld zestigers te ontwarren in hoeverre zij zijn gekenmerkt door hun leeftijd, door het leven anno nu en door hun opgroeien in de jaren zeventig.⁴

Ook waar het gaat om het belang dat mensen toekennen aan het herdenken op 4 mei en het vieren op 5 mei kan elk van deze drie gezichten van de tijd van invloed zijn.

- Levensfase is mogelijk van invloed omdat mensen in verschillende fasen van hun persoonlijk leven mogelijk meer of minder belang toekennen aan herdenken van onvrijheid en vieren van herwonnen vrijheid.
- Tijdgeest zou van invloed kunnen zijn omdat voor iedereen geldt dat het einde van de Tweede Wereldoorlog inmiddels 75 jaar geleden is, waarmee het belang ervan zou kunnen eroderen.
- Programmering zou van invloed kunnen zijn omdat nog slechts weinigen de Tweede Wereldoorlog aan den lijve hebben ondervonden, latere geboortejaargangen die oorlog alleen kennen via overlevering van hun ouders (of juist hun nadrukkelijke zwijgen⁵), en weer latere jaargangen er vooral via (school)boeken, speelfilms en games mee bekend zijn.⁶ Allemaal verschillen die mogelijk doorwerken in het belang dat men aan 4 en 5 mei toekent.

De vraag is hier of en in hoeverre elk van deze drie gezichten van de tijd van invloed is op het belang dat men toekent aan herdenken en vieren. Het antwoord op die vraag is niet

3 Het begrip generatie heeft een verraderlijke charme (Van den Broek 2001). Het is een plezierig eenvoudig beeld, maar men dient te waken voor verabsolutering ervan. Eventuele graduele verschillen naar geboortejaar geven weinig aanleiding te denken dat er helder afgebakende generaties zouden bestaan. Beter ware het neutraler te spreken van opeenvolgende cohorten. Het spreken van generaties heeft echter meer ingang gevonden. Dat is niet problematisch zolang dit niet het zicht op genoemde voorbehouden beneemt.

4 Door de focus op deze drie gezichten van de tijd kan ongewild de indruk ontstaan dat deze drie bepalend zijn. Dit is uiteraard niet het geval. Integendeel, het is goed te beseffen dat in veel opzichten geslacht, opleiding en migratieachtergrond veel meer gewicht in de schaal leggen.

5 Winter 2014.

6 Ribbens 2014.

zonder consequenties. Als vooral eerdere geboortegaargen daaraan hechten en latere veel minder, kan het gestage proces van cohortvervanging door sterfte en geboorte er op termijn voor zorgen dat het belang dat de bevolking eraan hecht afneemt.

Het belang van 4 en 5 mei naar leeftijd c.q. geboortjaar

Aan 4 en 5 mei kennen mensen door de bank genomen een groot belang toe. Voor beide dagen geldt dat zo'n 80% van de bevolking deze belangrijk of heel belangrijk vindt (tabel 6.1).

Tabel 6.1

Het belang van 4 en 5 mei volgens de Nederlandse bevolking van ≥ 13 jaar, 2003-2018 (in procenten)

	4 mei	5 mei
helemaal niet belangrijk	1	2
niet zo belangrijk	5	6
noch belangrijk, noch onbelangrijk	11	15
belangrijk	37	39
heel belangrijk	45	38

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek, scp-bewerking

Om hierna niet steeds deze vijf percentages te hoeven laten zien, maar slechts één enkele score, is vanaf hier het belang van 4 mei en 5 mei samengebond in twee 'rapportcijfers', waarbij 1 staat voor 'helemaal niet belangrijk' en 10 voor 'heel belangrijk'.

Tabel 6.2

Het belang van 4 en 5 mei naar leeftijd (c.q. geboortjaar) volgens de Nederlandse bevolking van ≥ 13 jaar, 2003-2018 (in rapportcijfers)

	4 mei	5 mei
allen	8,2	7,9
leeftijd		
13-20 jaar	7,7	7,5
21-30 jaar	7,9	7,7
31-40 jaar	8,2	7,9
41-50 jaar	8,2	7,8
51-60 jaar	8,4	8,0
61-70 jaar	8,5	8,0
ouder dan 70 jaar	8,8	8,3

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek, scp-bewerking

Het belang dat mensen aan 4 en 5 mei toekennen hangt enigszins samen met hun leeftijd c.q. geboortjaar (tabel 6.2). Uitgedrukt in rapportcijfers loopt het belang van 4 mei op, van 7,7 onder jongeren en jongvolwassenen (13-30 jaar) c.q. mensen die recenter geboren zijn naar 8,8 onder mensen van 70 jaar en ouder c.q. mensen die midden vorige eeuw geboren zijn. (Ter indicatie: 7,7 correspondeert met het antwoord ‘belangrijk’ en 8,8 zit halverwege ‘belangrijk’ en ‘heel belangrijk’.) Voor het belang van 5 mei geldt op hoofdlijnen hetzelfde, al acht men het belang daarvan gradueel lager en is het verschil naar leeftijd/geboortjaar met 7,5 versus 8,3 iets minder groot. Het ‘c.q.’ in de voorgaande zinnen dient om aan te geven dat op basis van deze cijfers niet te zeggen is of het verschil is toe te schrijven aan leeftijd dan wel geboortjaar. Beide interpretaties zijn vooralsnog even (on)geldig. Om die knoop door te kunnen hakken, moeten de effecten van beide grootheden verder ontrafeld worden.⁷

Allereerst blijkt het belang dat de bevolking hecht aan 4 en 5 mei door de jaren heen vrij stabiel. Er zijn enkele lichte schommelingen, maar er is geen duidelijke dalende of stijgende trend (tabel 6.3). Het belang in 2018 verschilt niet statistisch significant van dat in 2003.

Tabel 6.3

Het belang van 4 en 5 mei door de tijd heen volgens de Nederlandse bevolking van ≥ 13 jaar, 2003-2018 (in rapportcijfers)

	4 mei	5 mei
jaar		
2003	8,0	7,7
2006	8,2	8,0
2009	8,4	7,9
2012	8,4	7,8
2015	8,1	7,8
2018	8,1	7,6

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek, scp-bewerking

Dit neemt niet weg dat er onder de oppervlakte van deze constante gemiddelden sprake zou kunnen zijn van tegengestelde krachten die elkaar in evenwicht houden. Zo zou een dalend effect van de entree van latere cohorten die er minder belang aan hechten, gecompenseerd kunnen worden door een hogere waardering ervan door een verandering in de tijdgeest. Ook hier vraagt een helder antwoord om het ontwarren van de drie gezichten van de tijd.

⁷ In dit opzicht is deze analyse te zien als een vervolg op Van den Broek 2018.

Sterker nog: alleen een gelijktijdige analyse van de drie gezichten van de tijd geeft te zien of en in hoeverre elk van die drie van invloed is op het belang dat mensen aan 4 en 5 mei toekennen.⁸

Verschillen naar levensfase, geboortecohort en metingsjaar (tijdgeest)

Een gelijktijdige analyse wijst uit dat levensfase, geboortecohort en tijdgeest alle drie samenhangen met het belang dat men aan 4 en 5 mei toekent. Maar ook: dat die samenhangen niet sterk zijn (tabel 6.4).⁹

Tabel 6.4

De netto verschillen naar levensfase, jaar en geboortecohort in het belang dat gehecht wordt aan 4 en 5 mei door de Nederlandse bevolking van ≥ 13 jaar, 2003-2018 (in rapportcijfers)

	4 mei	5 mei
levensfase		
thuiswonende jongeren (tot 20 jaar)	7,9	7,6
alleenstaanden t/m 40	8,4	8,0
paar zonder kinderen tot 40 jaar	8,2	7,9
paar met thuiswonende kinderen	8,2	7,8
paar zonder kinderen ouder dan 40 jaar	8,4	7,9
alleenstaand ouder dan 40 jaar	8,4	8,0
jaar ^a		
2003	8,0	7,6
2006	8,2	8,0
2009	8,4	7,9
2012	8,4	7,8
2015	8,1	7,9
2018	8,2	7,7
geboortecohort		
geboren voor 1940	8,6	8,1
geboren in de jaren '40	8,5	8,0
geboren in de jaren '50	8,2	7,8

8 Het statistisch uiteenleggen van de effecten van leeftijd, periode en cohort vergt zowel waarnemingen in meerdere jaren als een oplossing voor het feit dat die drie variabelen onderling perfect samenhangen (want iedereen die aan het eind van 2020 de leeftijd van 60 heeft bereikt is geboren in 1960). Om dit analytische probleem te doorbreken is in de analyses een variabele levensfase geconstrueerd, gebaseerd op leeftijd, het al dan niet samenleven met een partner en het al dan niet hebben van thuiswonende kinderen.

9 De zgn. Sheaf-coëfficiënt, die het belang van een 'bundel' variabelen tot uitdrukking brengt, is voor zowel leeftijd als periode als cohort statistisch significant (wat wil zeggen dat die samenhang met grote zekerheid niet op toeval berust), maar is ook in alle drie gevallen van bescheiden sterkte.

Tabel 6.4
(Vervolg)

	4 mei	5 mei
geboren in de jaren '60	8,3	7,8
geboren in de jaren '70	8,1	7,8
geboren in de jaren '80	8,0	7,8
geboren na 1989	8,0	7,7

a Er is ook informatie over tussenliggende jaren gebruikt, maar de informatie is hier voor de overzichtelijkheid ingedikt.

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek, scp-bewerking

Deze uitsplitsing laat zien dat de eerder gesignaleerde samenhang met leeftijd c.q. geboortejaar (tabel 6.2) deels te maken heeft met het doorlopen van opeenvolgende levensfasen en deels met de periode waarin men opgroeide. Bij het doorlopen van de levensfasen is eigenlijk alleen de overgang van jongere naar volwassene van invloed. Na de fase van thuiswonende jongere doet zich in het belang van 4 en 5 mei geen noemenswaardig verschil meer voor. Naarmate de periode waarin men geboren werd en opgroeide dichter bij de Tweede Wereldoorlog ligt, hecht men aan 4 en 5 mei gradueel meer belang. Vooral de geboortejaargangen van voor 1950 onderscheiden zich in dit opzicht enigszins van de latere.

Daarnaast doen lichte schommelingen in de tijdgeest hun invloed voelen: er tekent zich enig verschil af in het belang van 4 en 5 mei dat niet aan levensfase of aan geboortecohort is toe te schrijven. De voor levensfase en geboortejaargang gecontroleerde cijfers over de jaren heen (zie het midden van tabel 6.4) zijn vrijwel identiek aan de eerdere cijfers zonder dat daarvoor werd gecontroleerd (tabel 6.3). Dit betekent dat het proces van cohortvervangings in de jaren 2003-2018 nauwelijks van invloed is geweest op het belang dat de Nederlandse bevolking aan 4 en 5 mei hecht, en dat voor de geringe schommelingen daarin de tijdgeest doorslaggevend is.

Een kleine hoofdrexercitie op basis van de geringe verschillen tussen de cohorten onderstreept dit beeld. In de periode van 16 jaar veranderde ruwweg 20% van de bevolking van samenstelling, doordat eerdere cohorten stierven en latere cohorten hun plaats in de bevolking innamen. De wegvallende 20% die aan 4 mei een betekenis van 8,6 toekende, is vervangen door een instromende 20% die er een betekenis van 8,0 aan toekent.

Het gemiddelde belang dat de bevolking eraan hecht daalde in die 16 jaar als gevolg van cohortvervangings met 0,12 punt (wat overeenkomt met het verschil voor 2018 tussen de tabellen 6.3 en 6.4). Dat is een welhaast verwaarloosbaar klein effect.

Aanvullende analyses van de mate waarin mensen vinden dat 4 en 5 mei ook in de toekomst herdacht en gevierd moeten worden, geven een vergelijkbaar beeld te zien. Dit verleent aan de hier getoonde uitkomsten extra robuustheid.

Uit andere aanvullende analyses blijkt ook steeds dat het belang van 4 mei en van 5 mei breed gedragen wordt. Dat belang verschilt nauwelijks naar stedelijkheid, geslacht en

opleidingsniveau. Het meest in het oog springend is de wat grotere betekenis die men er in protestante kring aan hecht, al gaat het ook hier slechts om een nuanceverschil.

Tot slot: de toekomst van herdenken en vieren

De Nederlandse bevolking vindt het in grote meerderheid belangrijk om de doden te herdenken op 4 mei en de vrijheid te vieren op 5 mei, en om dat in de toekomst te blijven doen. Naar geboortecohort is de differentiatie gering. Op dit moment duidt dus weinig erop dat het belang van 4 en 5 mei veel te duchten heeft van het gestage proces van cohortvervanging als gevolg van sterfte en geboorte.¹⁰ Latere geboortecohorten hechten aan 4 en 5 mei nagenoeg dezelfde waarde als eerdere.

Resultaten uit het verleden bieden echter geen garantie voor de toekomst. Het is dus de vraag of dit zo blijft naarmate de Tweede Wereldoorlog in de toekomst voor steeds meer mensen tot de verre geschiedenis gaat behoren. Het effect van cohortvervanging in de toekomst zal alleen nihil zijn wanneer de meest recente geboortejaargangen aan 4 en 5 mei net zoveel belang toekennen als de geboortejaargangen die ze in de bevolkingsopbouw vervangen. Om het concreet te maken: hiervoor is nodig dat de jaargangen uit de eerste twee decennia van dit millennium daar net zo veel belang aan (gaan) toekennen als de jaargangen uit de jaren 1930-1950.

Uit deze analyse valt niet op te maken hoe het komt dat latere cohorten tot nu toe het belang van 4 en 5 mei net zo zeer onderschrijven als eerdere cohorten. Is dat intrinsieke interesse? Zijn dat oorlogsfilms? Games? Is dat het onderwijs? Zijn het de familieverhalen? Ligt het aan de media-aandacht? Is het te danken aan inspanningen van herinneringscentra? Aan die van het Nationaal Comité 4 en 5 mei? Het is niet mogelijk daar uitsluitsel over te geven. Dit betekent ook dat niet is aan te geven aan welke 'knop' gedraaid zou moeten worden om het belang van 4 en 5 mei onder nog weer latere cohorten te bevorderen. Dat zou andere gegevens vergen dan hier zijn gebruikt.

In het recente verleden blijken schommelingen in de tijdgeest in elk geval meer gewicht in de schaal te hebben gelegd dan cohortvervanging. Dit betekent dat de toekomst van het

10 En van immigratie. Ietwat verstoep in dit verhaal en in deze data is de factor migratie. Met name mensen met een niet-westerse migratieachtergrond kunnen minder met de Nederlandse oorlogsgeschiedenis en daarom met herdenken en vieren op 4 en 5 mei hebben dan de autochtone Nederlandse bevolking, maar anderzijds juist wel veel met vrijheid. Zie daarover ook hoofdstuk 7 in deze bundel. Hoe recenter de geboortejaargang, hoe groter het aandeel mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. Behalve de grotere afstand tot de Tweede Wereldoorlog van de recentere cohorten in de tijd kan ook dit een bron van grotere afstand tot die oorlog binnen die cohorten zijn. De data staan het evenwel niet toe om daar uitspraken over te doen, deels omdat migratieachtergrond in het Vrijheidsonderzoek niet in alle jaren geregistreerd is, deels omdat mensen met een niet-westerse migratieachtergrond in de gerealiseerde steekproef sterk ondervertegenwoordigd zijn en deels omdat degenen onder hen die wel reageerden op een Nederlandstalige enquête weleens niet representatief zouden kunnen zijn voor de gehele groep.

belang van herdenken en vieren vooral afhangt van het ongewisse fenomeen van de wisselende tijdgeest. Voor wie het belang van 4 en 5 mei wil bewaken suggereert de tijdlijn (met de kennis van nu!) dat er op korte termijn weinig reden tot zorg is. Problematisch voor iedereen die herdenken en vieren een warm hart toedraagt is dat de tijdgeest minstens zo moeilijk te beïnvloeden is als de programmering van recente geboortegaargen. Maar vooralsnog is er nog geen kentering van de tijdgeest op dit vlak in zicht.

Literatuur

- Becker, Henk (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Broek, Andries van den (2001). De verraderlijke charme van het begrip generatie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, jrg. 22, nr. 4, p. 329-360.
- Broek, Andries van den (2018). Wisselende generaties en uiteenlopende perspectieven. In: Kim Putters e.a., *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (p. 17-34). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kromhout, Bas (2018). *Beelden van verzet. Hoe elke generatie anders omgaat met het verzetsverleden*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Ribbens, Kees (2014). Strijdtoneel. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 127, nr. 1, p. 85-106.
- Winter, Jay (2014). Stilte als taal van herinnering. In: Esther Captain & Trudy Mooren (red.), *Familie, generaties en oorlog. Historische, psychologische en artistieke visies* (p. 26-59). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Hoofdstuk 7

‘Vrijheid moet je leren’ Syrische statushouders over vrijheid in Syrië en Nederland

7 ‘Vrijheid moet je leren’

Syrische statushouders over vrijheid in Syrië en Nederland

Jaco Dagevos

Hoe kijk je aan tegen de invulling van vrijheid in Nederland als vrijheid geen vanzelfsprekendheid was in het land waar je opgroeide? Speciaal voor deze bundel vroegen we het aan Syrische vluchtelingen die in de afgelopen vijf jaar in Nederland kwamen wonen. Ze verhalen van grote euforie over de vrijheid van pers en oppositie, maar plaatsen ook kanttekeningen.

Inleiding

Sinds 2011 zijn 5,6 miljoen mensen Syrië ontvlucht. Velen trokken naar omliggende landen, vooral naar Turkije (3,5 miljoen), maar ook naar Libanon en Jordanië. In de jaren rond 2015 vluchtten veel Syriërs naar West-Europa. Ook in Nederland piekte in die periode de instroom van Syriërs die asiel aanvroegen. Op dit moment wonen er ongeveer 100.000 Syriërs in Nederland, van wie de meesten in de afgelopen 5 jaar in Nederland zijn komen wonen. Voor deze bundel leek het ons interessant om na te gaan hoe recente vluchtelingen tegen vrijheid aankijken en hoe ze die in Nederland beleven. Wat is het perspectief van mensen die uit een land komen dat een onderdrukkend regime kent en inmiddels al acht jaar in de greep is van een burgeroorlog?

Vier focusgroepen

Voor dit hoofdstuk zijn vier bijeenkomsten met focusgroepen gehouden, met elk vijf deelnemers.¹ Eén groep bestond uit hoger opgeleide mannen, één groep uit hoger opgeleide vrouwen, één groep uit lager opgeleide mannen en één groep uit lager opgeleide vrouwen. Voor alle deelnemers gold dat ze na 2014 een status kregen in Nederland.

De bijeenkomsten, die elk twee uur duurden, werden geleid door twee Syrische gespreksleiders: een mannelijke voor de mannengroepen, een vrouwelijke voor de focusgroepen met vrouwen. De gesprekken zijn woordelijk getranscribeerd en vertaald in het Nederlands. In de gesprekken is aandacht besteed aan verschillende vormen van vrijheid, zoals politieke vrijheid, vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting, vereniging en vergadering. Ook is gesproken over de vrijheid om je ambities in het onderwijs en op de arbeidsmarkt te realiseren.

1 De focusgroepen zijn uitgevoerd door onderzoeksbureau Labyrinth. Met de gespreksleiders is door de auteur van dit hoofdstuk en een medewerker van Labyrinth een uitgebreide sessie gehouden ter voorbereiding op de gesprekken. Er is gesproken over de achtergrond van het onderzoek, de onderwerpen die in het gesprek aan de orde dienden te komen en de opbouw van de topiclijst.

Het is bij kwalitatief onderzoek altijd moeilijk te zeggen in hoeverre de bevindingen de opvattingen van een bredere groep weerspiegelen. Vier focusgroepen is niet veel, en er valt over de opvattingen en beelden van Syrische statushouders rond vrijheid waarschijnlijk meer te zeggen dan wij hier doen. Wat de reikwijdte van het materiaal betreft is dus enige voorzichtigheid geboden. Tegelijkertijd wijst wat wij ophaalden in de verschillende focusgroepen wel behoorlijk in eenzelfde richting. Ook zien we overeenkomsten met bevindingen uit andere onderzoeken die in de afgelopen jaren onder Syrische statushouders zijn gedaan.

Leven in onvrijheid in Syrië

Hoe Syrische statushouders tegen vrijheid in Nederland aankijken, kan niet los worden gezien van hun leven in Syrië. Daarom vroegen we daar om te beginnen expliciet naar. Op het vlak van politieke en burgerlijke vrijheden schetsen de gespreksdeelnemers een beeld van een onderdrukkend regime dat al voor de burgeroorlog stevast de vrijheid van meningsuiting beperkte, censuur toepaste en de media beknotte.

Wij woonden in een grote gevangenis. We namen enkel over wat we hoorden, wij hadden maar twee staatskanalen en we waren verplicht om ernaar te kijken. We werden gedwongen staatskranten te lezen en dus leefde je een gemaakt leven, zoals nu het geval is met Noord-Korea; hetzelfde systeem. Zelfs de partijen die in de oppositie zitten, zijn religieus en militair. (man, lager opgeleid)

Burgers die eigen organisaties oprichtten – ook al dienden die een neutraal doel zoals bijvoorbeeld de organisatie van culturele voorstellingen – werden met argusogen gezien en kwamen al snel in het vizier van de veiligheidsdiensten. Toegang tot andere media dan die van de staat werd zoveel mogelijk geblokkeerd.

Mobiele telefoon en satelliet waren in Syrië verboden en je was verplicht om naar de staats-televisie te kijken. Deze werd geleid door de overheid. Alle programma's, zelfs kinderprogramma's, stonden onder leiding van het regime. Ook schoolboeken stonden vol van de prestaties van het regime. En nog steeds. Dus er was geen vrijheid, voor of na de revolutie. (vrouw, hoger opgeleid)

Ook sociale media en internationale websites waren (en zijn) verboden. Mensen werden op deze manier onwetend gehouden. Maar het hacken van verboden sites bracht informatie het land binnen die eerder niet toegankelijk was.

Toen er voor het eerst werd gehackt door mensen die verstand hebben van ICT, werden ideeën van buiten onder het volk verspreid. Toen hebben mensen kennis gemaakt met begrippen waar ze nog nooit van hadden gehoord. (man, hoger opgeleid)

Het regime in Syrië kenmerkte zich ook, zo stellen de respondenten, door nepotisme. Hogere banen waren bestemd voor partijgenoten, kinderen van hooggeplaatste partij-

leden kregen voorrang bij toegang tot het hoger onderwijs en werden bevoordeeld bij het toekennen van cijfers.

Jouw kind presteert bijvoorbeeld goed op school, hij heeft zich helemaal kapot geleerd voor een examen, en dan wordt zijn antwoordblad omgeruild met dat van iemand anders – in dit geval een Alawiet. Jouw kind krijgt een 0 en dat andere kind een 10. Je kunt je mond niet opendoen omdat je dan naar de veiligheidsdienst kunt worden overgedragen die je laat verdwijnen. (vrouw, lager opgeleid)

De revolutie vormde een tijdelijke breuk met de voorgaande periode. Die vertegenwoordigt in de herinnering van onze respondenten een – korte – periode van hoop op democratie en politieke en burgerlijke vrijheden. Ook was de angst weg.

Voor de oorlog in Syrië durfde men niet zijn mening te uiten en het regime te bekritisieren, maar tijdens de revolutie durfden mensen dat wel [...]. De revolutie was alomvattend, alle bevolkingsgroepen gingen de straat op om tegen het regime te protesteren. Als jullie de revolutie hebben gevolgd, dan hebben jullie gezien dat het hele volk de straat op is gegaan om tegen het regime te protesteren, de angst was weg. (vrouw, hoger opgeleid)

Keuzevrijheid in werkzaken en privéverband?

Ondanks het onderdrukkende karakter van het regime, had het leven in Syrië ook zijn goede kanten. Deelnemers denken met weemoed terug aan hun rijke sociale leven en benadrukken dat zij – vóór de oorlog – in materiële zin een goed en normaal leven leidden in Syrië. Sommigen geven daarbij aan dat ze wat betreft studie, werk en partner de nodige keuzevrijheid hadden. Een hoger opgeleide vrouw zegt hierover het volgende:

Ik had de vrijheid om mijn baan te kiezen, wat ik maar wilde. Wel binnen grenzen en beperkingen die de maatschappij oplegde en die ik redelijk en goed vond. [...] Er was ook persoonlijke vrijheid. Toen ik andere landen bezocht, merkte ik dat de Syrische vrouw in vergelijking met die landen een betere positie heeft. (vrouw, hoger opgeleid)

Andere respondenten wijzen echter ook nadrukkelijk op de beperkingen die in Syrië werden opgelegd door de familie en de religieuze en etnische groep waartoe men behoort. Wie wilde trouwen met een partner met een andere religieuze achtergrond kon op grote weerstand rekenen van de familie en religieuze groep; dat was eigenlijk alleen mogelijk op straffe van uitstoting door de groep. Dingen zijn in Syrië al gauw in strijd met de eer van de groep, onfatsoenlijk ('aib') of haram. Het betekent niet dat er helemaal geen individuele keuzevrijheid is, maar de invloed van ouders en de wijdere omgeving en de sociale controle is aanzienlijk. Het belang van de groep stijgt altijd uit boven dat van het individu. Het systeem kent bovendien sterke patriarchale trekken.

Wij hebben een politiek systeem dat het patriarchale, traditionele systeem dat we hebben geërfd helpt behouden. Dus de leider van een stam is belangrijker dan de leden, de oudere zoon is belangrijker dan de jongere zoon, de priester is belangrijker dan de parochie. (man, hoger opgeleid)

Vrijheid in Nederland

Syrische statushouders die participeerden in ons focusgroepenonderzoek bleken bijna zonder uitzondering zeer te spreken over de politieke vrijheid die in Nederland bestaat. Uit hun reacties spreekt een combinatie van blijdschap, verwondering en verbazing. Dat vrijheid op deze manier onderdeel van de samenleving kan zijn, had men zich niet kunnen voorstellen. In Syrië werd het woord vrijheid nauwelijks gebruikt, in Nederland wordt het in hun ogen dagelijks in de praktijk gebracht.

Toen we naar Nederland kwamen en zagen hoe het leven geleefd werd, met vrijheid van godsdienst, intellectuele vrijheid, vrijheid van meningsuiting, toen pas begonnen we te begrijpen wat vrijheid is. (man, lager opgeleid)

Eerlijk gezegd vind ik Nederland een geweldig land om te wonen, je kunt er wonen in alle vrijheid en veiligheid en volgens jouw opvattingen, niemand die jou lastigvalt. Deze dingen heb ik in andere maatschappijen niet ervaren. Ik vind Nederland een geweldig land en ik hoop dat Syrië ooit hetzelfde als Nederland wordt. (vrouw, hoger opgeleid)

Het bestaan van wetten in Nederland voorkomt willekeur en reguleert de speelruimte van burgers onderling en ten opzichte van de overheid. Dit is, zo betogen de respondenten, volstrekt anders dan in Syrië, waar de Ba'ath-partij de kaders bepaalt. In Nederland, zo benadrukken de respondenten, komen wetten democratisch tot stand, wat ze legitimiteit verschaft.

Hier in Nederland heb je voorschriften waarmee alle lagen van de bevolking hebben ingestemd, door eerlijke verkiezingen. In onze landen zijn er beperkingen – religieus, politiek, intellectueel – die opgelegd zijn door een groep waarop de meerderheid van het volk niet kon stemmen. (man, hoger opgeleid)

Dat er wetten zijn zou ook bijdragen aan het feit dat het debat tussen andersdenkenden in Nederland volgens de respondenten zonder problemen plaatsvindt. In Syrië is er geen debat mogelijk tussen groepen met een andere achtergrond; daarvoor zijn de verschillen en de animositeit te groot. Dat dit in Nederland wel mogelijk is, draagt sterk bij aan de opvatting dat Nederland een vrij land is.

Jij en ik bijvoorbeeld zouden in Syrië niet samen aan een tafel kunnen zitten, omdat je lid bent van een bepaalde partij, een ander geloof hebt dan ik. Hier kan ik met christenen zitten, met joden, met atheïsten en kan ik vrij discussiëren. Ik word na de discussie niet boos als ik het met iets niet eens ben. In Syrië zou ik wel boos worden, want jij hoort niet bij mij en ik niet bij jou en wij verschillen met elkaar van mening. (man, hoger opgeleid)

Verder zijn respondenten van mening dat de oppositie in Nederland daadwerkelijk een functie heeft in het politieke bestel en bovendien op een goede en nette manier het debat aangaat. Dat in Nederland niet iedereen het daarmee eens zal zijn, is hier minder van

belang. Het toont vooral aan hoezeer de respondenten een groot verschil met Syrië ervaren.

In Nederland is er interne oppositie. De oppositie die er is heeft een beschaafde manier van debatteren. Er was geen sprake van het voeren van debatten in Syrië, we hebben een partij waarvan de leden hun besluiten al hadden genomen voordat ze gingen debatteren.
(man, lager opgeleid)

Vrije pers, vrijheid van godsdienst, vrijheid van vereniging

De statushouders uit ons onderzoek waarderen ook de pers in Nederland, die in hun ogen de pluriformiteit van het land weerspiegelt. Net als over de werkwijze van de oppositie hebben Syrische respondenten een nogal rooskleurig beeld over het functioneren van de pers in Nederland. Via de pers kunnen verschillen in opvattingen naar voren worden gebracht. Daarbij kunnen de belangen met elkaar botsen, maar met respect voor elkaars opvattingen, zo stellen respondenten.

[De pers in Nederland heeft] spelregels. Ze weten dat deze belangen met elkaar kunnen botsen, maar dat zij elkaar niet teniet kunnen doen. Er is niemand die probeert zijn tegenstander weg te strepen, te beledigen of te kleineren. Ze hebben begrepen dat een maatschappij een botsing is van deze belangen, maar wel een vreedzame botsing. De pers is dus een reflectie van de belangen van mensen, of het nou partijen zijn of religieuze groepen. Ze kunnen met elkaar botsen, maar op een vreedzame manier, heel anders dan in Syrië.
(man, hoger opgeleid)

Verder wordt expliciet de vrijheid van godsdienst geroemd. Vrouwen geven aan dat ze in Nederland de keuze hebben om zelf te bepalen of ze een hoofddoek dragen. In Syrië bepaalden mensen uit de omgeving, zoals de familie en geloofsgenoten, dit.

Ik ben heel blij dat ik in een land ben waar ik mijn vrijheid van godsdienst kan praktiseren. Waar ik tegen ben is het dragen van hoofddoek terwijl je daar niet van overtuigd bent. Als je niet helemaal overtuigd bent en toch een hoofddoek draagt: dat is helemaal niet nodig. Je bent nu in dit land, je wordt niet gedwongen iets te doen. (vrouw, hoger opgeleid)

In Syrië bestaat, zo stellen diverse respondenten, geen religieuze vrijheid. Religieus gedrag komt voort uit sociale controle, niet uit innerlijke overtuiging. Ook het respect voor de ouders speelt hier een rol. Het is in de ogen van respondenten niet goed denkbaar om met ouders in discussie te treden over interpretaties van de islam of de islam de rug toe te keren. Nederland biedt meer ruimte om op zoek te gaan naar een individuele geloofsbeleving.

Ik ga mijn zoon leren hoe moslims leven en hoe christenen wonen. Ik leg hem uit wat het Suikerfeest betekent. Hij is twee jaar, hij weet wat de Ramadan is, hij weet wat het Offerfeest is en hij weet waarom wij Oud en Nieuw vieren. Ik doe dit om hem de keuzevrijheid te geven, zodat hij niet hetzelfde gaat ervaren wat ik nu ervaar. Ik was niet vrij in het kiezen van wat ik graag wilde. (vrouw, hoger opgeleid)

Een aantal gespreksdeelnemers is van Koerdische komaf. Zij benadrukken de mogelijkheid om in Nederland uiting te geven aan hun etnisch-culturele achtergrond. Op de vraag wat vrijheid betekent, gaf een van hen dit antwoord:

Het eerste waar ik aan denk is aan mijn etnische achtergrond, aangezien ik een Syriër ben en een Koerd. Dit recht was mij ontnomen in mijn moederland, zowel qua taal, als qua cultuur en tradities. Hier kan ik vrij zeggen dat ik een Koerd ben [...]. Ik word hier niet vreemd aangekeken; men respecteert mij en ik mag in mijn taal spreken, ik mag mijn cultuur praktiseren. (vrouw, lager opgeleid)

Ook wat betreft de mogelijkheden om maatschappelijke organisaties op te richten, zijn de verschillen met Syrië groot. Een respondent verbaast zich over het gemak waarmee dit kan en de mogelijkheden om mensen met gemengde opvattingen met elkaar van gedachten te laten wisselen.

In Nederland heb ik twee stichtingen opgericht. Eén is Nederlands [...] en de andere stichting is gemengd, Nederlanders en Syriërs, in alle vrijheid. Nederland is inderdaad ongelooflijk wat betreft de vrijheid van vereniging en de eenvoud van het oprichten hiervan. (man, hoger opgeleid)

En verder kenmerkt het leven in Nederland zich door veel minder sociale controle dan men in Syrië gewend was. Vooral de vrouwen geven dit aan.

Het belangrijkste verschil dat ik voel is dat ik hier niet meer op de vingers word gekeken, door de maatschappij of zelfs door familie, wat [in Syrië] maakte dat je niet van de vrijheid kon genieten die je had weten te bereiken, niet onafhankelijk kon worden, er waren altijd mensen die in je weg stonden. Dit is het leuke hier, niemand kijkt je hier vreemd aan of geeft je het gevoel dat je anders bent. (vrouw, lager opgeleid)

Vrij maar voorzichtig

Dat Syrische statushouders constateren dat in Nederland vrijheid van meningsuiting bestaat, betekent niet dat zij daar zonder reserve gebruik van maken. Voorzichtig en terughoudend zijn is het devies. Respondenten geven aan dat ze niet geleerd en niet gewend zijn om uiting te geven aan wat ze denken.

Voor de oorlog waren onze ogen gesloten, wij zagen niets, alles was verborgen, niemand durfde iets zeggen [...] je mocht zelfs niet nadenken. Nu wij in Nederland zijn, leren we wat vrijheid is, maar we denken eerst na voordat wij wat zeggen. (vrouw, lager opgeleid)

Ook de vrees dat informatie terechtkomt bij het regime speelt een belangrijke rol in de terughoudendheid die sommige respondenten betrachten. Achtergebleven familieleden zouden hierdoor in gevaar kunnen komen.

Zolang mijn familie en mijn geliefden nog daar wonen, houd ik mijn gedachten voor mezelf. (vrouw, lager opgeleid)

Daarnaast zou men zelf in de problemen kunnen komen. Binnen de Syrische groep is de nodige onrust ontstaan over het gerucht dat Syrië binnenkort als veilig land wordt aangemerkt, zodat statushouders met een tijdelijke vergunning teruggestuurd kunnen worden. Uitlatingen van politici hebben hier verder voeding aan gegeven. Het idee van terugkeer maakt dat men extra voorzichtig opereert, om buiten het vizier te blijven van het regime.

De keerzijde van vrijheid in Nederland

Syrische statushouders zijn (meer dan) positief over het feit dat je in Nederland kan zeggen wat je wil, dat het er veel minder toe doet tot welke etnische groep je wordt gerekend, dat er een rechtstaat is die kaders biedt en discussies tussen andersdenkenden mogelijk maakt en dat keuzes minder onderhevig zijn aan wat de familie vindt. Maar vrijheid in Nederland heeft ook een keerzijde. Die hangt vooral samen met de in Nederland voortgeschreden individualisering, en dan in het bijzonder wat betreft de rollen van mannen en vrouwen, de opvoeding van kinderen en de brede acceptatie van homoseksualiteit in Nederland.

Partnerrelaties onder druk

Het leven in Nederland biedt Syrische vrouwen meer vrijheid dan ze in Syrië hadden om hun eigen pad te kiezen. Vrouwen ontwikkelen zich soms sneller dan de man, zo stelt deze respondent:

Hier zijn er veel kansen voor zowel de mannen als de vrouwen om zichzelf te ontwikkelen, maar uit eigen ervaring en die van mijn vriendinnen heb ik gemerkt dat de Syrische vrouw soms meer in staat is om zich te ontwikkelen, meer dan de man zelfs.

(vrouw, hoger opgeleid)

Verder is het zo dat het overgrote deel van de Syrische mannen een bijstandsuitkering heeft, waardoor hun positie als kostwinner minder vanzelfsprekend is. Daarnaast kunnen vrouwen in het geval van een scheiding zelf een bijstandsuitkering aanvragen, wat hun financiële onafhankelijkheid ten opzichte van hun echtgenoot vergroot. Het kan ertoe leiden dat relaties onder druk komen te staan, niet zelden met scheiding als gevolg.² Respondenten gaven aan dat de grotere vrijheid van vrouwen wat dat betreft een keerzijde heeft.

Ik zeg niet dat de scheidingen niet hadden moeten plaatsvinden, integendeel, scheiding is in veel gevallen dé oplossing, een mooie oplossing zelfs, in plaats van dat kinderen in een gewelddadige omgeving opgroeien. Maar ik heb dus gemerkt dat wij het praktiseren van vrijheid moeten leren, en anderen dat moeten leren, vooral in landen zoals Nederland, waar de wetten voor iedereen gelden. Ik ken een vrouw die haar partner onrecht heeft aangedaan, en de man was een heel goed mens. Ik heb meegedaan aan vrouwenactiviteiten en ik ben voor de vrijheid van vrouwen, maar soms praktiseren wij de vrijheid op een incorrecte manier. Dat schaadt ons gezin. (vrouw, hoger opgeleid)

2 O.a. Damen et al. 2019; Sterckx & Fessehazion 2018; Van Liempt & Staring 2020.

Volgens sommige respondenten vatten zowel vrouwen als mannen vrijheid te ruim op. Vrouwen die gaan werken en zich weinig gelegen laten liggen aan hun man, terwijl mannen relaties aanknopen met verschillende vrouwen: dat is een verkeerde invulling van vrijheid.

Dat is wat me bij vrouwen verdrietig maakt. Ze denken dat ze nu alles aankunnen en dat zij nu de macht kunnen hebben over de mannen, dat ze nu kunnen werken et cetera, maar dat moet je niet zo begrijpen. Jullie zijn samen hiernaartoe gekomen en jullie moeten juist één vuist maken, elkaar respecteren. Je hebt nu je vrijheid al gehad, maar je moet het behouden, binnen de grenzen van de eer die je hebt als vrouw. Je mag niet alles doen.

Aan de andere kant: de man denkt dat hij hier ook alles mag doen, alles is voor hem 'halal'. De meeste mannen spreken helaas af met meisjes met wie zij later geen serieuze relaties krijgen, omdat zij denken dat ze geen kleine kinderen meer zijn en dat ze nu alles kunnen krijgen wat ze willen via de haram weg³. Dus ze denken niet meer over een serieuze relatie met meisjes. Zij hebben dus de vrijheid zo begrepen, wat mij erg boos maakt.

(vrouw, lager opgeleid)

Opvoeding en familiebanden

Het nieuwe leven in Nederland brengt ook vragen met zich mee over wat wel en niet kan in de opvoeding van de kinderen en wat de rol van ouders is. Kinderen komen in aanraking met wat in Nederland gangbaar en gebruikelijk is en brengen dat mee naar huis. De vertrouwde praktijken rondom het ouderlijk gezag staan onder druk. Nederlandse jongeren genieten veel vrijheid en de eigen kinderen gaan daarin mee, wat in de ogen van sommige respondenten nadelige consequenties heeft.

Iemand de vrije teugel laten kan negatieve gevolgen hebben. Je zoon van 18 gaat uit en doet wat hij maar wil. Ik zie dat als iets negatiefs en het leidt tot het uiteenvallen van gezinnen.

(man, hoger opgeleid)

Respondenten verbazen zich ook over de in hun ogen zwakke familiebanden in Nederland en het minder grote belang van het gezin en familie.

Er is verschil tussen de Nederlandse maatschappij en onze maatschappij als het gaat om de heiligheid van het gezin. Voor ons zijn familiebanden heilig. Nederlanders en Europeanen houden in het algemeen ook van hun families, maar hun levensstijl en hun werk maakt dat ze elkaar maar één keer per week zien. (man, hoger opgeleid)⁴

3 De respondent bedoelt hier dat een jongen met meisjes naar bed gaat met wie hij niet getrouwd is.

4 Ander onderzoek toont eveneens dat Syrische ouders zich zorgen maken over de opvoeding van de kinderen in een 'nieuwe' wereld en hun eigen rol daarin (Mulders & Tuk 2016; Damen et al. 2019). Daarbij gaat het onder meer over de rol van het geloof in een gesecculariseerde samenleving, de ruimte die met name meisjes in Nederland krijgen, de opvattingen over het ouderlijk gezag en, in het verlengde hiervan, het belang van de familie en de betekenis die deze heeft in de opvoeding. Ook bezien ouders met argusogen de vrijheid ten aanzien van seksualiteit en het gebruik van drugs en alcohol.

Moeite met homoseksualiteit

Regelrechte scepsis en soms afkeuring bestaan er ten aanzien van de in de ogen van respondenten brede acceptatie in Nederland van homoseksualiteit.⁵ Zo was er een respondent die hoog opgaf van de politieke vrijheid in Nederland, maar negatief is gestemd over de vrijheid van homoseksuelen:

Respondent: Wat betreft vrijheid in Nederland, op het politieke vlak heb ik er niets over te zeggen, maar wat betreft de overdreven vrijheid met betrekking tot homoseksualiteit vind ik dat iets negatiefs.

Gespreksleider: Waarom vind je dit negatief?

Respondent: Omdat ik het tot op dit moment niet kan accepteren. Ik zou het wel kunnen voorstellen dat iemand een nieuwe religie gaat aanhangen, maar homoseksualiteit is moeilijk te bevatten. (man, lager opgeleid)

Verschillende respondenten geven aan dat wellicht hoog wordt opgegeven van de vrijheid van meningsuiting in Nederland, maar dat deze niet absoluut is omdat op homoseksuelen geen kritiek geleverd zou mogen worden. Dit zou overigens eveneens gelden voor kritiek op Israël: ook dat zou in Nederland, en in het Westen in het algemeen, niet goed mogelijk zijn. De critici zouden dan al snel beschuldigd worden van antisemitisme.

Sommige respondenten spreken de wens uit meer te weten te komen over hoe dat werkt in Nederland: dat er sprake is van een grote mate van vrijheid, maar dat die tegelijkertijd niet onbegrensd is. Interessant is het volgende verhaal van een respondent die niet alleen zijn opvattingen ten aanzien van het ouderlijk gezag heeft bijgesteld en de keuze van zijn dochter voor een Nederlandse partner heeft geaccepteerd, maar ook veranderd is in zijn opvattingen over homoseksuelen:

Ik ga naar een kerk in onze stad. Ik ben niet gelovig, maar ik heb heimwee naar dingen waarmee ik ben opgegroeid. Laatst heb ik ontdekt dat er aan de kerk een regenboogvlag was opgehangen, ik was gechoqueerd en vroeg me af waarom op de kerk een regenboogvlag hing. Is de kerk een voorstander van homo's? Ik heb dat toen de priester gevraagd. Hij had oorbellen in, dus ik was bang dat hij zelf homo was [lacht]. Hij legde het kort uit en heeft mij overtuigd. Hij zei: 'Wij prediken de rechten van homo's en gelijkheid, wij prediken niet de homoseksualiteit zelf. Ten tweede: de relatie tussen een gelovige en zijn God betreft niet zijn seksuele geaardheid, maar de filosofie van de religie en zijn benadering van God en de Bijbel en dat soort dingen.' Het was een totaal nieuw idee voor mij en ik heb het geaccepteerd, omdat het mooi is. (man, hoger opgeleid)

Vrijheid om je eigen pad te kiezen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

Een belangrijk aspect van vrijheid is natuurlijk ook dat je je eigen leven vorm kan geven via opleiding en werk. Opnieuw beginnen in een nieuw land blijkt voor de Syrische vluchtelin-

5 Vgl. Huijnk & Miltenburg 2018.

gen echter niet eenvoudig. Dat begint met de taal. Dat men het Nederlands nog niet goed beheerst, draagt bij aan het gevoel dat in Nederland de persoonlijke vrijheid beperkt is.

Maar wat nu onze vrijheid beperkt is de taal. Wij zijn de taal nog niet machtig genoeg om onze mening te kunnen uiten en ons uit te drukken. Oké, het klopt dat wij Nederlands spreken, maar je hebt ook gevoelens en je hebt de woordenschat niet om die duidelijk te kunnen uiten op de manier waarop je wil dat anderen het begrijpen. (vrouw, hoger opgeleid)

Onder Syrische statushouders komt de arbeidsparticipatie voorzichtig op gang, maar veel Syriërs hebben geen betaald werk en zijn afhankelijk van een bijstandsuitkering.⁶ Ook onze respondenten ervaren dat hun sociaaleconomische integratie moeizaam verloopt. Ze wijzen erop dat de kennis en ervaring die ze in Syrië opdeden, in Nederland weinig waard blijken te zijn.⁷ Instroom in het onderwijs voor volwassenen betekent doorgaans dat men in vergelijking met Syrië op een laag niveau start. Een hoger opgeleide vrouw zegt over haar ervaringen:

Als je 20 jaar lerares bent geweest moet je hier toch opnieuw een opleiding doen. Ik zeg altijd tegen jongeren dat zij geweldige kansen hebben hier. Maar als je al jaren ervaring hebt, is het moeilijk. Toen ik me inschreef op het mbo heb ik een dag bijgewoond. Ik zag dat de studenten 16 en 18 waren, het is heel lastig om daartussen te zitten, tussen deze kinderen, zij keken me vreemd aan. (vrouw, hoger opgeleid)

Ook wijzen respondenten erop dat zij geen vrijheid hebben om zelf een beroep te kiezen. Degenen die aangeven dat ze graag werk willen dat aansluit op hun opleiding en ervaring, krijgen van de gemeente te horen dat dit niet goed mogelijk is. Men krijgt vooral laaggekwalificeerd werk aangeboden.⁸ Respondenten begrijpen dat hun minder goede beheersing van het Nederlands een reden is voor een dergelijk aanbod, maar tegelijkertijd beperkt het hoe zij hun leven zouden willen vormgeven. Bovendien getuigt het, zo geven respondenten aan, van een onderwaardering en onderbenutting van hun capaciteiten. Dit is een bron van frustratie die breed wordt gedeeld. Het heeft immers niet alleen grote gevolgen voor hun kansen op een voorspoedige onderwijs- en beroepsloopbaan, maar weerspiegelt ook dat zij niet als volwaardige burgers worden gezien. Dat gevoel wordt nog versterkt door de stereotiepe bejegening die sommige respondenten ten deel valt. Een respondent vertelde dat hem bijvoorbeeld werd gevraagd of er in Syrië nog steeds gebruikgemaakt wordt van paarden of kamelen als vervoermiddel. Een andere respondent:

Mijn begeleider was een keer bij ons thuis en zag Syrische acteurs op tv, onze huizen daar, onze levensstijl. Hij was onder de indruk van hoe wij daar leefden, zulke mooie huizen en mensen, dat er zelfs mensen zijn zonder hoofddoek. Ja natuurlijk hebben wij van alles.

6 Dagevos et al. 2018; Miltenburg & Dagevos 2019; CBS 2019.

7 Vgl. Bakker 2016; Voogd & Redjopawiro 2018.

8 Vgl. Van Liempt & Staring 2020.

Het beeld dat men van ons heeft is van mensen in vluchtelingenkampen. Ooit vroegen ze me hier op het azc: 'Hebben jullie banaan daar?' [Iedereen lacht]. Wij hadden een goed leven, hoor. De huizen die we hadden waren zelfs mooier dan de huizen hier.
(vrouw, lager opgeleid)

Tot slot

Het in gesprek gaan met Syrische statushouders levert een interessant en opmerkelijk beeld op van de blik waarmee nieuwkomers naar vrijheid in Nederland kijken. De respondenten constateren met een mengeling van verbazing en waardering dat er in Nederland een pluriforme pers bestaat, dat oppositionele groepen met uiteenlopende opvattingen met elkaar in debat kunnen gaan en dat bindingen met familie en religieuze groep minder dwingend zijn. De soms euforische toon waarmee Syrische statushouders verslag doen van hun observaties doet soms wat ongemakkelijk aan, want hun beelden over bijvoorbeeld het functioneren van de pers of het optreden van de oppositie zijn wel erg rooskleurig. Tegelijkertijd houden de Syrische statushouders ons hiermee ook een spiegel voor. Politieke vrijheden die voor ons min of meer vanzelfsprekend zijn, zijn voor mensen die vooral ervaring hebben met een onderdrukkend regime een reden voor enthousiasme en opwinding.

Een interessante vraag is of dit enthousiasme zal aanhouden. Dit verschijnsel wordt ook wel 'migrantenoptimisme' genoemd. Migranten die nog maar kort in een land wonen, zijn vaak heel tevreden met hun leven en geven aan dat ze nauwelijks ervaringen met discriminatie en uitsluiting hebben. Dit verandert naarmate de verblijfsduur toeneemt. De integratie in een nieuw land blijkt toch minder gemakkelijk te verlopen dan gedacht en men stelt de optimistische gedachten langzaam bij. Een langer verblijf en een betere kennis van de Nederlandse taal en het reilen en zeilen in dit land zullen waarschijnlijk ook bij onze respondenten de grootste euforie dempen.

We zien al dat de geprezen en gewaardeerde vrijheid in Nederland voor hen nu ook al vragen en onzekerheden met zich mee brengt, rond de veranderende verhoudingen tussen mannen en vrouwen, de in hun ogen permissieve houding ten aanzien van homoseksualiteit en de opvoeding van hun kinderen. Ook heeft men het moeilijk met de overgang van een meer collectivistische cultuur naar een cultuur die individuele vrijheid onderstreept. Dat maakt ook dat Syriërs in dit onderzoek met gemengde gevoelens naar Nederland kijken.

Literatuur

Bakker, L. (2016). *Seeking sanctuary in the Netherlands. Opportunities and obstacles to refugee integration*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

CBS (2019). *Asiel en integratie*, geraadpleegd via www.cbs.nl.

Dagevos, J., W. Huijnk, M. Maliepaard & E. Miltenburg (red.) (2018). *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Damen, R., M. van der Linden, A. van Dam & J. Dagevos (2019). *Een stroef begin. Vroege integratie en eerste ervaringen van statushouders met het sntr-programma en gemeentelijk beleid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Huijnk, W. & E. Miltenburg (2018). Sociale contacten, waardeoriëntaties en religie. In: J. Dagevos, W. Huijnk, W., M. Maliepaard & E. Miltenburg (red.), *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (p. 136-162). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Liempt, I. van & R. Staring (2020). *'Nederland papiereland'. Syrische statushouders en hun ervaringen met participatiebeleid in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mulders, J. & B. Tuk (2016). *Syrische nieuwkomers in de gemeente. Ervaringen met opvang, zorg en opvoeding*. Utrecht: Pharos.
- Miltenburg, E., J. Dagevos & W. Huijnk (red.) (2019). *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sterckx, L. & M. Fessehazion (2018). *Eritrese statushouders in Nederland. Een kwalitatief onderzoek over de vlucht en hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Voogd, A. de & M. Redjopawiro (2018). Vluchtelingen en onderwijs. In: J. Dagevos, A. Odé, P. Beckers & K. de Vries (red.), *Nieuwe wegen voor vluchtelingen. Over opvang, integratie en beleid* (p. 117-144). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hoofdstuk 8

Mensenrechten: vrijheid in het leven van alledag

8 Mensenrechten: vrijheid in het leven van alledag

Esther van den Berg en Ineke Boerefijn

‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren’, luidt artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Met de verklaring, die tot stand kwam in reactie op de Tweede Wereldoorlog, werd een breed begrip van vrijheid geïntroduceerd. Naast klassieke ‘vrijheidsrechten’ zoals individuele burgerrechten en politieke rechten zijn ook een bestaansminimum en andere economische, sociale en culturele rechten essentieel om vrijheid daadwerkelijk te kunnen genieten. Hoe geeft een land als Nederland hier in de praktijk handen en voeten aan?

Met 75 jaar vrijheid vieren we ook de komst van een mondiaal systeem van mensenrechtenbescherming. Het waren immers de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog die wereldleiders stimuleerden tot het oprichten van de Verenigde Naties en het formuleren van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. In deze bijdrage staan we stil bij de ontwikkeling van het wereldwijde mensenrechtensysteem en beschrijven we hoe de mensenrechten sindsdien aan betekenis hebben gewonnen, ook voor sociale vraagstukken in Nederland zelf en voor het dagelijks leven van Nederlanders.

De oorlog als keerpunt

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens was niet het eerste document waarin mensenrechten officieel werden vastgelegd, zoals wel eens gedacht wordt. Ideeën en officiële declamaties over mensenrechten gaan veel verder terug. Vroege voorbeelden zijn de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger uit 1789, de Bill of Rights in de Amerikaanse grondwet van 1791 en de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger ten tijde van de Nederlandse Bataafse Republiek (1795).¹ Toch kunnen we het mensenrechtensysteem zoals we dat vandaag de dag kennen – met internationale verdragen en internationaal toezicht – zien als een vrucht van de Tweede Wereldoorlog. In het Handvest van de Verenigde Naties, dat in 1945 werd ondertekend, wordt de oorlog expliciet genoemd als aanleiding voor de internationale samenwerking en is bevordering van de mensenrechten een van de doelstellingen van de nieuwe organisatie. In het handvest verklaren de regeringsleiders vastbesloten te zijn om:

[...] komende geslachten te behoeden voor de gesel van de oorlog, die tweemaal in ons leven onnoemlijk leed over de mensheid heeft gebracht en, opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de mens als

¹ Sinds 1983 kent de Nederlandse Grondwet een grondrechtencatalogus waarin naast burgerrechten en politieke rechten ook economische en sociale grondrechten zijn opgenomen.

individu, in gelijke rechten voor mannen en vrouwen, alsmede voor grote en kleine volken, en omstandigheden te scheppen waaronder gerechtigheid, alsmede eerbied voor de uit verdragen en andere bronnen van internationaal recht voortvloeiende verplichtingen kunnen worden gehandhaafd, en de sociale vooruitgang en hogere levensstandaarden in grotere vrijheid te bevorderen [...] (Handvest van de Verenigde Naties, preambule)

Mensenrechten als ondeelbaar pakket

In 1946 wordt binnen de Verenigde Naties een speciale Commissie voor de Rechten van de Mens ingesteld die zich gaat buigen over de uitwerking van de globale doelen uit het handvest. Zo wordt voor het eerst in de geschiedenis geprobeerd om een mensenrechtencatalogus te formuleren voor de hele wereldbevolking. De Commissie wordt voorgezeten door Eleanor Roosevelt, de weduwe van de oud-president van de Verenigde Staten Franklin D. Roosevelt, die in april 1945 was overleden. Zij slaagt erin, samen met gedelegeerden uit alle windstreken, een Verklaring op te stellen die op 10 december 1948 wordt aangenomen door de Algemene Vergadering.

Het is een opsomming van mensenrechten met daarbinnen zowel burgerrechten en politieke rechten (zoals het recht op vrijheid van meningsuiting en het recht op deelname aan het bestuur van het land) als economische, sociale en culturele rechten (zoals het recht op arbeid en het recht op een behoorlijke levensstandaard). In de decennia die volgen worden de rechten uit de verklaring verder uitgewerkt in bindende mensenrechtenverdragen waar regeringen – ook Nederland – hun handtekening onder zetten. Anno 2020 is er een uitgebreide verzameling van algemene mensenrechtenverdragen, zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, en verdragen die over een specifiek recht gaan (zoals het Verdrag tegen foltering) of de rechten van een groep verder uitwerken. Denk bij die laatste categorie aan het Vrouwenverdrag en het VN-Verdrag Handicap. Deze verdragen zijn opgesteld omdat het nodig blijkt aandacht te hebben voor verschillen tussen mensen en om specifieke maatregelen te treffen om bestaande achterstanden op te heffen.

Wat we precies moeten verstaan onder mensenrechten wordt duidelijk uit artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren’. Het gaat om fundamentele rechten die ieder mens toekomen, altijd en overal, waarbij waardigheid, vrijheid en gelijkheid fundamentele beginnelen zijn, evenals participatie (in samenleving en besluitvorming) en zelfbeschikking. Mensenrechten bieden aldus een breed begrip van vrijheid, vanuit het besef dat het om vrijheid werkelijk te kunnen genieten niet alleen belangrijk is om ‘vrijheidsrechten’ zoals individuele burgerrechten en politieke rechten te hebben, maar ook verzekerd te zijn van een bestaansminimum en andere economische, sociale en culturele rechten. Beide categorieën van rechten worden als een noodzakelijk en ondeelbaar pakket aan rechten gezien. Juist deze integrale benadering van vrijheid biedt de mogelijkheden om je als mens te ontplooien.

Bij de mensenrechtenverdragen is een systeem van internationaal toezicht ingericht. Commissies van onafhankelijke deskundigen, en in het geval van de Raad van Europa zelfs een Hof, onderzoeken of landen de rechten in de praktijk naleven. Alle landen moeten zich regelmatig verantwoorden, dus ook Nederland. Zo kreeg Nederland in 2019 van het VN-Mensenrechtencomité aanbevelingen over de herzieningen van het stelsel van rechtsbijstand en over discriminatie op de arbeidsmarkt.

Het toetreden tot mensenrechtenverdragen betekent voor overheden dat zij de verantwoordelijkheid hebben mensenrechten te eerbiedigen, beschermen en verwezenlijken. Eerbiedigen wil zeggen dat overheden zich bijvoorbeeld moeten onthouden van inbreuken op vrijheidsrechten en niet mogen discrimineren. Zo mag een burgemeester het recht om te demonstreren niet zonder goede gronden inperken.

Beschermen betekent dat overheden moeten voorkomen dat privépersonen de rechten van mensen schenden. Zij moeten ervoor zorgen dat er een effectieve aanpak is van discriminatie en huiselijk geweld. Het uitbannen van discriminatie vraagt om veel verschillende maatregelen. Mensen die menen dat ze zijn gediscrimineerd, moeten ergens terecht kunnen met een klacht. Daarvoor zijn in Nederland verschillende procedures ingericht, zoals bijvoorbeeld bij het College voor de Rechten van de Mens. Daarnaast is het nodig dat de overheid een beleid voert om discriminatie te voorkomen. Klagen is immers altijd achteraf en pakt het probleem niet bij de wortel aan. Om huiselijk geweld structureel terug te dringen, is bijvoorbeeld nodig dat er in beleid aandacht is voor het feit dat huiselijk geweld vooral vrouwen treft. Dat is nu onvoldoende het geval, zoals maatschappelijke organisaties en het College voor de Rechten van de Mens constateren.²

Bij verwezenlijken gaat het erom dat overheden de omstandigheden creëren waardoor mensen hun rechten ook daadwerkelijk kunnen genieten. Voorbeelden zijn het bieden van voldoende en kwalitatief goed onderwijs ter verwezenlijking van het recht op onderwijs of het bieden van toegankelijke voorzieningen voor mensen met een beperking zodat zij de grootst mogelijke mate van zelfstandigheid kunnen bereiken.

De 'thuiskomst van mensenrechten'

Toen in 1948 de Universele Verklaring werd aangenomen, stemde ook Nederland voor. Opeenvolgende Nederlandse regeringen ondertekenden de mensenrechtenverdragen die in mondiaal en Europees verband werden opgesteld en werden pleitbezorger van mensenrechten in de buitenlandse politiek. Mensenrechten speelden echter een minder expliciete

² Eind 2018 rapporteerden maatschappelijke organisaties en het College voor de Rechten van de Mens aan de onafhankelijke commissie die toezicht houdt op naleving van het Verdrag van Istanbul over geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld. Zie voor de documenten over Nederland: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/netherlands>. In 2016 heeft ook het comité dat toezicht houdt op de naleving van het VN Vrouwenverdrag Nederland aanbevolen om geweld tegen vrouwen beter in kaart te brengen en om in het beleid tegen huiselijk geweld meer aandacht te hebben voor vrouwen. Zie voor de documenten van de zitting van het comité: <https://digitallibrary.un.org/record/861850>.

en prominente rol als referentiekader voor binnenlandse kwesties. In de Nederlandse rechtscultuur spelen ‘rechten’ van oudsher een bescheiden rol; rechten worden niet makkelijk geclaimd en in discussies over burgerschap praten mensen makkelijker over burgerplichten dan over rechten.³ Ook was de bewustwording en kennis over mensenrechten in relatie tot de situatie in Nederland beperkt. Mensenrechten werden vooral in verband gebracht met ernstige schendingen in dictatoriaal geleide landen. Vanaf de jaren 90 veranderde dit langzaam en kwam een ontwikkeling op gang die ook wel de ‘thuiskomst van mensenrechten’ wordt genoemd.⁴

Ontwikkelingen in het mensenrechtensysteem droegen daaraan bij. Zo ontstond met het einde van de Koude Oorlog meer ruimte voor toezicht op naleving en daadwerkelijke toepassing van mensenrechten in de praktijk. Verder kregen economische, sociale en culturele rechten in internationale fora meer erkenning als mensenrechten die net zo belangrijk zijn als burgerrechten en politieke rechten, en kwam er meer oog voor het feit dat alle mensenrechten met elkaar samenhangen. Toezichthoudende organen spreken overheden vaker aan op de verplichtingen die economische, sociale en culturele mensenrechten met zich mee brengen, zoals bijvoorbeeld investeringen in basisvoorzieningen. Ook Nederland is door het VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele rechten in de afgelopen jaren meermaals aangespoord om bijvoorbeeld de strijd tegen armoede en dakloosheid te intensiveren, om meer te doen om de hoge werkloosheid onder mensen met een migratieachtergrond en mensen met een beperking te bestrijden en om het aantal thuiszitters in het onderwijs terug te dringen.⁵ Een terugkerend punt van kritiek is dat het in Nederland moeilijk is deze rechten voor de rechter af te dwingen.

De ‘thuiskomst van mensenrechten’ wordt verder gestimuleerd door de onderkenning dat naast regeringen ook bedrijven, maatschappelijke organisaties, bepaalde beroepsgroepen en lokale overheden een rol hebben bij het bevorderen en beschermen van mensenrechten. Daarnaast was er de wereldwijde tendens van urbanisatie en decentralisatie, waardoor decentrale overheden steeds meer bevoegdheden en taken kregen die van grote invloed zijn op het leven en welzijn van burgers. Zo werden mensenrechten voor nationale en lokale overheden én voor niet-statelijke actoren en groepen burgers steeds relevanter en kwamen ze explicieter in de leefwereld van mensen terecht.⁶

Mensenrechten worden daarbij op verschillende manieren gebruikt. Allereerst wordt de juridische kracht van mensenrechten ingezet om rechten af te dwingen of om nieuwe regelgeving tot stand te brengen. Zo ijverde de emancipatiebeweging van mensen met een beperking met succes voor een apart VN-Verdrag Handicap. Mensenrechten worden ook door groepen en organisaties gebruikt als een emancipatoire taal om sociale problemen

3 Oomen 2013; Van den Berg 2012.

4 Oomen 2013.

5 Zie voor documenten van de zitting van het VN Expert Comité: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/SessionDetails1.aspx?SessionID=1115&Lang=en.

6 Oomen et al. 2016.

aan te kaarten. Voorbeelden zijn campagnes vanuit de vrouwenbeweging of van seksuele minderheden die hun strijd meer gewicht en impact gaven door deze in mensenrechten-terminen te voeren. Tot slot worden ‘op-mensenrechten-gebaseerde-benaderingen’ gebruikt om binnenlandse problemen, ook dicht bij huis, aan te pakken en op te lossen. Hierbij worden de achterliggende beginselen van mensenrechten zoals waardigheid, gelijkheid, participatie en zelfbeschikking gebruikt als toetssteen voor beleid en praktijk. Een voorbeeld is het ‘BAKT’-kader dat het Nederlandse College voor de Rechten van de Mens ontwikkelde om lokaal sociaal beleid tegen het licht van enkele belangrijke mensenrechten te houden. Het kader nodigt uit om de vraag te stellen: Zijn belangrijke voorzieningen Beschikbaar, Aanvaardbaar, van goede Kwaliteit en Toegankelijk? Een ander voorbeeld is het manifest dat een groep sociaal werkers in Nederland en België in 2016 optekenden waarin zij mensenrechten als centraal uitgangspunt en referentiekader voor sociaal werk bestempelden.⁷

Hoewel het nog altijd niet gemeengoed is om over binnenlandse kwesties te spreken in termen van mensenrechten, zijn ook in Nederland mensenrechten relevanter en zichtbaarder geworden, zowel nationaal als op lokaal niveau. Illustratief voor die ontwikkeling zijn de oprichting van het College voor de Rechten van de Mens in 2012 en de publicatie van het eerste *Nationaal Actieplan Mensenrechten* (2013) in Nederland. Eind 2019 verscheen het tweede *Nationaal Actieplan Mensenrechten*. Hoe in Nederland de relevantie en het gebruik van mensenrechten op lokaal niveau is gegroeid, lichten we hieronder toe aan de hand van enkele voorbeelden.

Mensenrechten op lokaal niveau

Zeker na de decentralisaties in het sociaal domein zijn de terreinen waarop lokale overheden rechtstreeks met mensenrechten te maken krijgen fors toegenomen. Dit is bijvoorbeeld goed zichtbaar op het terrein van zelfstandig wonen. Mensen die ouder worden of met een chronische ziekte, handicap of psychische aandoening leven, wonen tegenwoordig langer thuis. Als zij daarbij zorg en ondersteuning nodig hebben, kunnen zij zich tot de gemeente wenden. De wetten en het beleid waarin dit is geregeld zijn gericht op het bevorderen van veilig zelfstandig wonen en maatschappelijke participatie en het versterken van eigen kracht en autonomie van mensen: stuk voor stuk fundamentele beginselen van mensenrechten. Gemeenten kunnen dus zelf beleid maken waarmee zij mensenrechten dicht bij huis realiseren. Dit roept de woorden in herinnering van Eleanor Roosevelt, een van de opstellers van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: ‘Waar beginnen de universele mensenrechten? Op kleine plaatsen, dicht bij huis (...) die plekken zijn de wereld van individuele mensen. Als deze rechten daar geen betekenis hebben, hebben ze weinig betekenis ergens anders.’

Als onderdeel van de Nederlandse staat hebben gemeenten hun eigen verplichtingen als het gaat om de naleving van mensenrechten. In de praktijk is te zien dat gemeenten daar

7 Dobbets & Eijkman 2018.

op verschillende wijze invulling aan kunnen geven. Sommige gemeenten besteden bijzondere aandacht aan de mensenrechten van een specifieke groep mensen, zoals mensen met een handicap of LHBTI's (lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuele, transgender en intersekse personen). Ook zijn er gemeenten die zich profileren als mensenrechtenstad en ernaar streven mensenrechten in alle relevante beleidsterreinen een plaats te geven.

Regenbooggemeenten

Regenbooggemeenten zijn gemeenten die actief beleid ontwikkelen voor de acceptatie van LHBTI's. Zij doen dat bijvoorbeeld om de veiligheid van LHBTI's in hun gemeente, zowel in de privésfeer als in de openbare ruimte, te verbeteren. Dat er vooruitgang is maar ook nog veel te verbeteren valt op dit vlak, blijkt uit onderzoek van het scp.⁸

Actief beleid voeren helpt om het thema zichtbaar te maken, zo merken gemeenten die dit doen. Het bespreken van de positie van LHBTI's op scholen is bijvoorbeeld een belangrijke stap naar acceptatie en begrip. Specifieke aandacht helpt gemeenten ook om meer zicht te krijgen op problemen waar LHBTI's mee te maken krijgen. Zo hebben LHBTI's vaker last van psychische problemen. Ook is uit onderzoek gebleken dat lesbische, homoseksuele en biseksuele ouderen meer te kampen hebben met eenzaamheid. Herkenning en erkenning van deze problematiek is nodig om hulp te kunnen bieden. Gemeenten kunnen dat doen door ervoor te zorgen dat partijen die wijkgericht werken, zoals sociaal-wijkteamleden en sociale professionals, voldoende kennis en vaardigheden hebben op het gebied van seksuele diversiteit en genderdiversiteit. Een voorwaarde voor het maken en uitvoeren van effectief beleid is dat gemeenten samenwerken met lokale organisaties.⁹

Lokale Inclusie Agenda's voor mensen met een beperking

Gemeenten zijn verplicht om beleid te maken om het VN-Verdrag Handicap uit te voeren. In de beleidsplannen voor uitvoering van Jeugdwet, Wmo en Participatiewet moeten zij ook opnemen hoe ze uitvoering geven aan het VN-Verdrag Handicap. Deze periodieke plannen moeten vervolgens worden samengevoegd in een integraal plan voor het hele sociaal domein.¹⁰ Een deel van de gemeenten doet dat inmiddels, en maakt een Lokale Inclusie Agenda.¹¹ Het overkoepelende doel is de gemeente toegankelijker te maken voor mensen met een beperking, zowel fysiek als digitaal en sociaal.

8 Van Beusekom & Kuyper 2018; Kuyper 2018.

9 Movisie 2018.

10 Art. 2.1.2 lid 2 sub H Wmo en art. 2.2 lid 2 sub f Jeugdwet. De samenvoeging komt voort uit het Amendement Van der Staaij en Bergkamp. Voor meer informatie zie <https://vng.nl/wat-betekent-dit-voor-mijn-gemeente>.

11 Uit een onderzoek naar inclusiebeleid in 47 gemeenten in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Rekenkamers & Rekenkamercommissies uit 2019 blijkt dat ongeveer een kwart van de onderzochte gemeenten een lokale inclusieagenda of integraal inclusiebeleid heeft. In de overige onderzochte gemeenten wordt in het sociaal beleid nog beperkt verwezen naar het VN-Verdrag Handicap (Haan & Domenie 2019).

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (vng) ondersteunt gemeenten hierbij. Er is een Handreiking Lokale Inclusie Agenda, die in samenwerking met ervaringsdeskundigen en ambtenaren is opgesteld. Verder deelt de vng goede voorbeelden, bijvoorbeeld van manieren om samenwerking met ervaringsdeskundigen te organiseren.¹² Ook hier is bewustwording een belangrijk aspect. Veel ambtenaren en burgers zijn zich nog onvoldoende bewust van de problemen waar mensen met een beperking in het dagelijks leven tegenaanlopen. Dat die problemen divers zijn en zich voordoen op allerlei terreinen waarvoor gemeenten verantwoordelijk zijn, blijkt uit diverse onderzoeken. Nog steeds zijn niet alle gemeentelijke websites toegankelijk voor mensen met een beperking (bijvoorbeeld door het gebruik van eenvoudige en duidelijke taal voor laaggeletterden of het ondertitelen van video's voor dove mensen), lopen zij soms vast in een doolhof van regels over ondersteuning en hebben zij te maken met vertegenwoordigers van de gemeente die onvoldoende expertise hebben om hen echt goed te kunnen helpen. Bovendien blijkt dat bepaalde groepen mensen met arbeidsbeperkingen door de invoering van de Participatiewet minder kans maken op een baan.¹³

Het is daarom goed als gemeenten toegankelijkheid hoog op de agenda zetten. Veel gemeenten hebben al stappen gezet om de toegankelijkheid te verbeteren. In 2018 is de gemeente Hardenberg gekozen tot de meest toegankelijke gemeente van Nederland voor mensen met een beperking. Deze gemeente hanteert een 'gewoon doen-aanpak' om ervoor te zorgen dat inwoners met een beperking daadwerkelijk goed kunnen meedoen in de samenleving. Volgens de jury, die bestond uit deskundigen van organisaties die ijveren voor inclusie van mensen met een beperking, toont de gemeente lef en durft zij 'regels aan de kant te schuiven. Bijvoorbeeld als het gaat om geldstromen: er is geen apart potje voor toegankelijkheid, maar de gemeente bekostigt dit gewoon uit de reguliere budgetten. Dat is inclusief denken.'¹⁴ Ook in andere gemeenten zijn goede voorbeelden te vinden: gemeentelijke musea goed toegankelijk maken, rolstoeltoegankelijke paden in de natuur aanleggen of de mogelijkheid bieden om via de website van de gemeente gebruik te maken van de diensten van een gebarentolk.

Mensenrechtensteden

Interessant is ook het idee van 'mensenrechtensteden'. Mensenrechtensteden zijn gemeenten die mensenrechtennormen en -beginselen leidend maken in hun beleid en bestuur. Gemeenten die zich als mensenrechtenstad willen profileren, kunnen officieel verklaren dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens de norm zal zijn in hun beleid, samen met eventuele andere mensenrechteninstrumenten zoals het Kinderrechtenverdrag. Hiernaast doorlopen mensenrechtensteden een sociaal-politiek proces waarin

12 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport 2019, p.50-52.

13 Van Echtelt et al. 2019; Sadiraj et al. 2018.

14 <https://www.hardenberg.nl/inwoners/zorg/inclusieve-samenleving/meest-toegankelijke-gemeente-2018.html>.

maatschappelijke organisaties, burgers en het gemeentebestuur samenwerken om een mensenrechtenperspectief te integreren in het bestuur van de stad.¹⁵

In Nederland zijn Middelburg, Amsterdam en Utrecht mensenrechtensteden. In 2011 liet Utrecht onderzoeken op welke manier gemeentelijk beleid bijdraagt aan de bescherming van de mensenrechten die zijn opgetekend in verdragen.¹⁶ Wat dit onderzoek laat zien, is hoeveel beleidsterreinen zich lenen voor een mensenrechtenaanpak. Dit geldt natuurlijk voor de hierboven genoemde thema's als de acceptatie en veiligheid van LHBTI's en de toegankelijkheid van gemeenten voor mensen met een beperking. Maar mensenrechten zijn ook relevant voor het maken en uitvoeren van beleid voor de opvang van mensen die dakloos zijn en voor de vrouwenopvang, het armoedebeleid, demonstraties en cameratoezicht in de stad.¹⁷

75 jaar mensenrechtenbeleid

Weer even uitzoomend kunnen we stellen dat mensenrechten 75 jaar na de Tweede Wereldoorlog op alle niveaus – internationaal, regionaal en nationaal – op de kaart staan. Er zijn duidelijke normen opgesteld en er is toezicht op de naleving ontwikkeld. In de loop der jaren bleek helaas dat het algemene mensenrechtenkader niet voor alle mensen betekende dat hun mensenrechten ook in de praktijk werden gegarandeerd. Dat leidde tot diverse mensenrechtenverdragen die duidelijk maken hoe staten ervoor moeten zorgen dat mensenrechten voor iedereen realiteit worden, zoals het VN Vrouwenverdrag en het VN-Verdrag Handicap.

Scherpstellend op Nederland kunnen we stellen dat de kwaliteit van leven weliswaar gemiddeld genomen hoog is en in de afgelopen decennia is verbeterd, maar dat er ook hardnekkige verschillen bestaan tussen bevolkingsgroepen naar gelang inkomen en het al dan niet hebben van een baan, een ziekte of een beperking.¹⁸ Zo zien we ook in Nederland dat mensenrechten voor verschillende groepen onder druk staan. Het is in beleid van de nationale en lokale overheid nog steeds niet heel gebruikelijk om mensenrechten als uitgangspunt te nemen en om stelselmatig te toetsen of beleid wel bijdraagt aan de bescherming en bevordering van mensenrechten. Dat laatste vraagt erom dat beleidsmakers altijd extra letten op de bescherming van mensen in kwetsbare situaties, omdat lang niet iedereen in alle gevallen en op alle terreinen zelfredzaam is.

Dat mensenrechten een relevante basis zijn voor sociale vooruitgang blijkt uit het feit dat verschillende belangengroepen de mensenrechten met succes hebben gebruikt om hun positie te verbeteren. Dat proces is nog niet voltooid, zoals het werk aan lokale inclusie-

15 Oomen et al. 2016. Voor informatie over een aantal Europese mensenrechtensteden, zie: <https://humanrightscities.net/what-we-do/>.

16 Gemeente Utrecht 2011.

17 Voor een toegankelijk overzicht van de relevantie van mensenrechten voor gemeentelijk beleid zie: Teitler et al. 2012 en Van den Berg & Oomen 2014.

18 Wennekens et al. 2019.

agenda's, in regenbooggemeenten en in mensenrechtensteden laat zien. Dat toont wat nodig is om mensenrechten daadwerkelijk toe te passen in het leven van alledag en hoe lokale overheden, maatschappelijke organisaties, professionals en burgers samen moeten werken aan bewustwording, openheid en acceptatie van diverse groepen in de samenleving. Dat er nog veel te doen is, blijkt ook uit de jaarlijkse rapporten over armoede, het toenemende aantal daklozen, het grote aantal mensen met een beperking dat geen baan heeft en de cijfers over geweld in de privésfeer. Bij armoede bijvoorbeeld zouden gemeenten mensenrechten moeten beschermen en bevorderen door te werken op basis van het recht op een behoorlijke levensstandaard en andere relevante mensenrechten, zoals het recht op gezondheid en het recht op huisvesting.

Werken vanuit mensenrechten betekent dat de mensen die het aangaat worden betrokken bij het opstellen, uitvoeren en monitoren van beleid. Het betekent dat zij gehoord worden en dat hun behoeften en rechten centraal staan als gemeenten beslissingen nemen, zoals over aanvragen voor ondersteuning vanuit de Wmo. Of denk aan slachtoffers van huiselijk geweld die behoefte hebben aan opvang en ondersteuning. Bij veel gemeenten staat nog niet scherp op het netvlies dat het hier draait om mensenrechten. Positief nieuws is daarom dat de minister van Onderwijs in 2018 wetswijzigingen heeft voorgesteld om mensenrechteneducatie een steviger positie te geven in het burgerschapsonderwijs. Daarmee kan de kennis en het bewustzijn over mensenrechten onder de Nederlandse bevolking groeien.

Tot slot

De ontwikkeling van de 'thuiskomst van mensenrechten' op lokaal niveau laat zien dat het 75 jaar oude streven uit het Handvest van de Verenigde Naties naar 'sociale vooruitgang en hogere levensstandaarden in grotere vrijheid' nog altijd actueel is. Uit opinieonderzoek onder de Nederlandse bevolking blijkt bovendien dat ons huidige bewustzijn over mensenrechten en verwante thema's zoals vrijheid, democratie en racisme wordt beïnvloed door de herinnering aan de oorlog. De oorlog leert ons nog altijd wat het belang is van vrijheid en mensenrechten voor het heden.¹⁹ Zo heeft de oorlog niet alleen regeringsleiders aangeemoedigd om internationale samenwerking te zoeken ter bevordering van mensenrechten. Hij heeft zich ook in de hoofden van burgers genesteld als een constante reminder van het cruciale belang van vrijheid en mensenrechten.

Literatuur

- Azaaj, I., M. Sodderland, S. de Regt (2018). *Doelgroepenonderzoek w011*. Motivaction en Universiteit Utrecht in opdracht van Platform w02, Arq, Nationaal Comité 4 en 5 mei, NIOD.
- Baehr, P.R. (1989). *Mensenrechten. Bestanddeel van het buitenlands beleid*. Meppel: Boom.
- Baehr, P.R. & L. Gordenker (1992). *De Verenigde Naties: Ideaal en werkelijkheid*. Meppel: Boom.

19 Azaaj et al. 2018.

- Berg, E. van den (2012). Acting Normal and Doing Good: The Dutch and Human Rights. In: Ida Lintel, Antoine Buyse & Brianne McGonigle Ley (red.). *Defending Human Rights: Tools for Social Justice*. Cambridge/Antwerp/Portland: Intersentia.
- Berg, E. van den & B. Oomen (2014). *Mensenrechten en Lokaal beleid. Handreiking voor beleidsmakers*. Middelburg/Den Haag: University College Roosevelt, Universiteit Utrecht en Platform 31. Beschikbaar via <https://www.platform31.nl/publicaties/mensenrechten-en-lokaal-beleid>.
- Beusekom, G. van & L. Kuiper (2018). *LHBT-Monitor 2018, De leefsituatie van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- College voor de Rechten van de Mens (2013). *Mensenrechten in Nederland 2012. Jaarlijkse rapportage van het College voor de Rechten van de Mens*.
- College voor de Rechten van de Mens (2016). *Mensenrechten in Nederland 2015. Jaarlijkse rapportage van het College voor de Rechten van de Mens*.
- College voor de Rechten van de Mens (2018). *Mensenrechten in Nederland 2017. Jaarlijkse rapportage van het College voor de Rechten van de Mens*.
- Dibbets, A. & Q. Eijkman (2018). Translators, Advocates or Practitioners? Social Workers and Human Rights Localization. In: *Journal of Human Rights Practice*, vol. 10, no. 2, p. 212-228.
- Echtelt, P. van, K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das & M. Versantvoort, m.m.v. L. Putman (2019). *Eindevaluatie van de Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gemeente Utrecht (2011). *Mensenrechten in Utrecht. Hoe geeft Utrecht invulling aan internationale mensenrechtenverdragen?* Utrecht: Gemeente Utrecht. Beschikbaar via www.utrecht.nl.
- Haan, A. & M. Domenie (2019). *Beleidsscan VN-Verdrag Handicap. NVRR DoeMee onderzoek 2019, een onderzoek naar inclusiebeleid in 47 gemeenten*. In opdracht van de Nederlandse Vereniging van Rekenkamers & Rekenkamercommissies.
- Kuiper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2013). *Nationaal Actieplan Mensenrechten. Bescherming en bevordering van mensenrechten op nationaal niveau*. Beschikbaar via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2013/12/10/nationaal-actieplan-mensenrechten>.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019). *Nationaal Actieplan Mensenrechten 2020. Toegankelijkheid van voorzieningen*. Beschikbaar via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/12/12/nationaal-actieplan-mensenrechten-2020>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2019). *Voortgangsrapportage 2019, Onbeperkt meedoen*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Movisie (2018). *Ondersteuning van LHBTI-inwoners binnen het sociaal domein, Handreiking LHBTI-emancipatie*. Utrecht: Movisie. Beschikbaar via www.movisie.nl.
- Oomen, B. (2013). *Rights for Others. The Slow Home-Coming of Human Rights in the Netherlands*. Cambridge University Press.
- Oomen, B., M.F. Davis & M. Grigolo (red.) (2016). *Global Urban Justice. The Rise of Human Rights Cities*. Cambridge University Press.
- Sadiraj, C., S. Hoff & M. Versantvoort (2018). *Van sociale werkvoorziening naar participatiewet. Hoe is het de mensen op de Wsw-wachlijst vergaan?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Teitler, J., C. Cuypers, E. Klever, D. Hardy & R. Steenbergen (2012). *Goed Bezig. De betekenis van mensenrechten voor gemeenten*. Amsterdam/Den Haag: Amnesty International / Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Beschikbaar via https://vng.nl/files/vng/publicatie_goed_bezig_over_mensenrechten.pdf.
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen & J. Kullberg (red.) (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hoofdstuk 9

In vrijheid zoeken naar het nieuwe wij

9 In vrijheid zoeken naar het nieuwe wij

Sjoerd Beugelsdijk

Vrijheid anno 2020 in een notendop: 'Dat bepaal ik zelf wel.' De individualiseringstrend in de Nederlandse samenleving heeft vrijheid een nogal hedonistische inkleuring meegegeven. Maar inmiddels is een zoektocht naar een nieuw 'wij' op gang gekomen. De vraag is: gaan we voor de Kleine of de Grote Wij?

Vrijheid is de mogelijkheid om je eigen keuzes te maken, stelt winnaar van de Nobelprijs voor Economie Amartya Sen.¹ Daarmee koppelt Sen de betekenis van vrijheid aan de (on)mogelijkheden van mensen om zich te ontplooien – politiek, cultureel en vooral economisch. Economische ontwikkeling is bij Sen onlosmakelijk verbonden met vrijheid. Het is een voorwaarde om je vrij te voelen en in staat te zijn je eigen keuzes te maken. Sinds Nederland 75 jaar geleden uit de Tweede Wereldoorlog kwam, is ons besteedbaar inkomen sterk toegenomen. Met name in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog kende Nederland een ongekeerde welvaarts groei.² Nederland is een van de rijkste landen van de wereld.³ Economische ontwikkeling en globalisering hebben de wereld aan de voeten van veel Nederlanders gelegd. Bovendien hebben we de knellende banden van kerk, familie en overheid lossier gemaakt, waardoor we als individu beter tot ons recht komen. Gefaciliteerd door economische ontwikkeling hebben individualisering en globalisering tot een ongekeerde keuzevrijheid geleid in Nederland. En toch knaagt het. De geglobaliseerde en geïndividualiseerde samenleving roept 75 jaar na de bevrijding vragen op rond de manier waarop we ons tot anderen verhouden. Wat is onze identiteit nog? Wie is 'wij'? Wat houdt de samenleving bij elkaar? Is Nederland nog wel herkenbaar voor onze kinderen en kleinkinderen? De grote vrijheid om te kiezen, roept vragen op die gaan over verbinding met anderen.

1 Sen 1999.

2 Om inkomensgegevens van nu te vergelijken met eerdere jaren moet rekening gehouden worden met prijsverschillen en de gemiddelde omvang van de huishoudens. De cijfers van het CBS corrigeren daarvoor. Bron: CBS 2016.

3 World Development Indicators, Wereldbank, Washington DC, Verenigde Staten. Zie: www.worldbank.org.

Van 'aap, noot en mies' naar 'ik'

Het eerste woord dat kinderen op veel Nederlandse scholen leren schrijven is al lange tijd niet meer 'aap', 'noot' of 'mies', maar 'ik'.⁴ Het is een veelzeggende verschuiving en illustratief voor de individualisering van de Nederlandse samenleving. Die individualisering is een geleidelijk proces geweest. Na de fysieke bevrijding in 1945 hebben verschillende groepen aandacht gevraagd voor hun achtergestelde positie, en zich in de decennia die volgden in overdrachtelijke zin bevrijd. De emancipatie van bijvoorbeeld vrouwen, homoseksuelen en migranten past in de gegroeide behoefte om meer recht te doen aan de individuele verschillen tussen mensen.

Figuur 9.1 illustreert hoe Nederland individualistischer is geworden. De figuur geeft voor verschillende generaties (geboortecohorten) de score voor de mate van individualisme. Waar de generatie geboren tussen 1900 en 1920 een score heeft van 42 punten op deze individualisme-index (gemeten van 0 tot 100), scoort de generatie geboren tussen 1980 en 2000 maar liefst 82 punten.⁵ Omdat generaties elkaar opvolgen verschuift de samenleving geleidelijk van een 'aap-noot-mies-cultuur' naar een 'ik-cultuur'. De afvlakking van het toegenomen individualisme in de laatste generaties suggereert wel dat we het plafond hebben bereikt.

De cijfers over de permissiviteit van homoseksualiteit zijn illustratief voor de toegenomen individualisering. Van de generatie geboren tussen 1900 en 1920 vond 13% homoseksualiteit volstrekt acceptabel. Bij de generatie geboren tussen 1980 en 2000 is dat percentage 61%. En waar 48% van de generatie geboren tussen 1900-1920 grote moeite had met homoseksualiteit, is dat voor Nederlanders geboren na 1980 nog maar 11%.⁶ Het Sociaal en Cultureel Planbureau rapporteerde in 2017 dat slechts 6% van de Nederlandse bevolking een negatieve houding ten opzichte van homo- en bisexualiteit heeft.

Het is een teken dat – ondanks de nog altijd aanwezige discriminatie van bepaalde groepen – de vrijheid in Nederland om jezelf te zijn enorm in 75 jaar is toegenomen. Maar liefst 95% van de Nederlanders geeft aan het helemaal eens te zijn met de stelling dat we in een land wonen waar je vrij bent om het leven te leiden zoals je dat zelf wilt.⁷

4 De leesmethoden *Veilig leren lezen*, *Mol en beer* en *Leessprong* beginnen allemaal met 'ik'. De leesmethode *Veilig leren lezen* is de meest gebruikte in Nederland (zie 'Is boom-roos-vis na zestig jaar aan vervanging toe?', *Trouw*, 19 februari 2019).

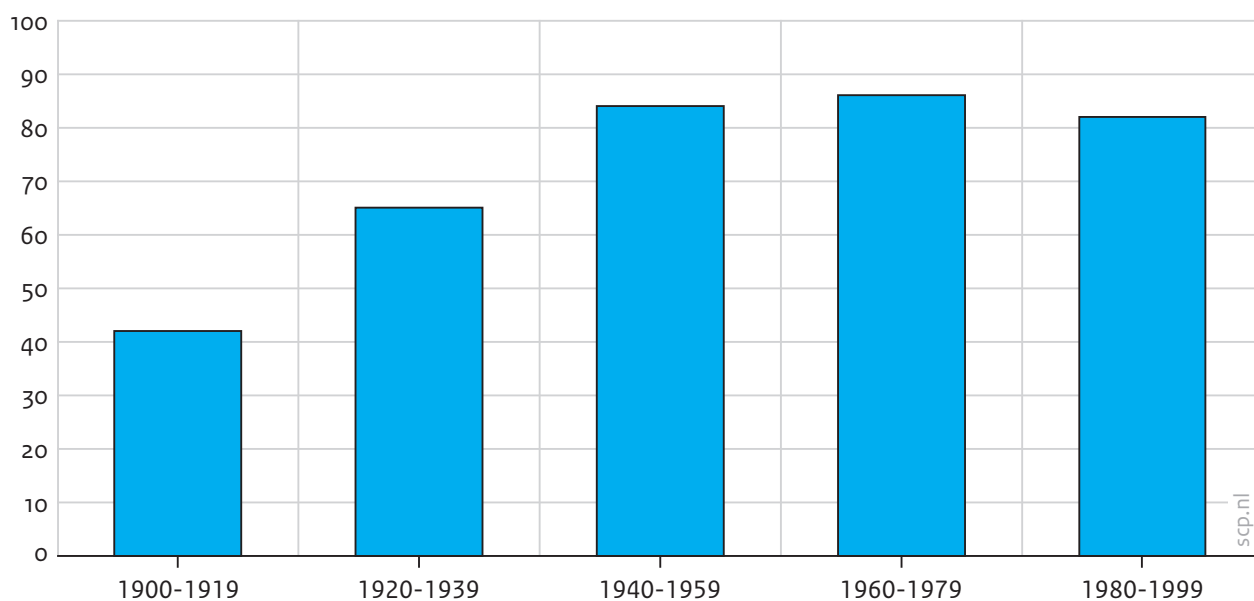
5 De gebruikte schaal is ontleend aan Beugelsdijk & Welzel 2018. Zie ook hoofdstuk 9 in het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 *Denkend aan Nederland*.

6 Cijfers gebaseerd op de World Values Survey (www.worldvaluessurvey.org) en European Value Studies (www.europeanvaluesstudy.eu). De vraag luidt: 'Please tell me whether homosexuality can always be justified, never be justified, or something in between.' De antwoordcategorieën zijn gemeten op een schaal van 1 tot 10, waarbij 1 staat voor absoluut niet acceptabel en 10 voor volledig acceptabel. De percentages in de tekst zijn gebaseerd op de respondenten die een 1 en een 2 geven als antwoord, of een 9 en een 10.

7 Zie Kuyper 2018.

Figuur 9.1

Individualisering in Nederland voor vijf generaties, 2018 (in procenten)

Bron: Beugelsdijk & Welzel 2018.

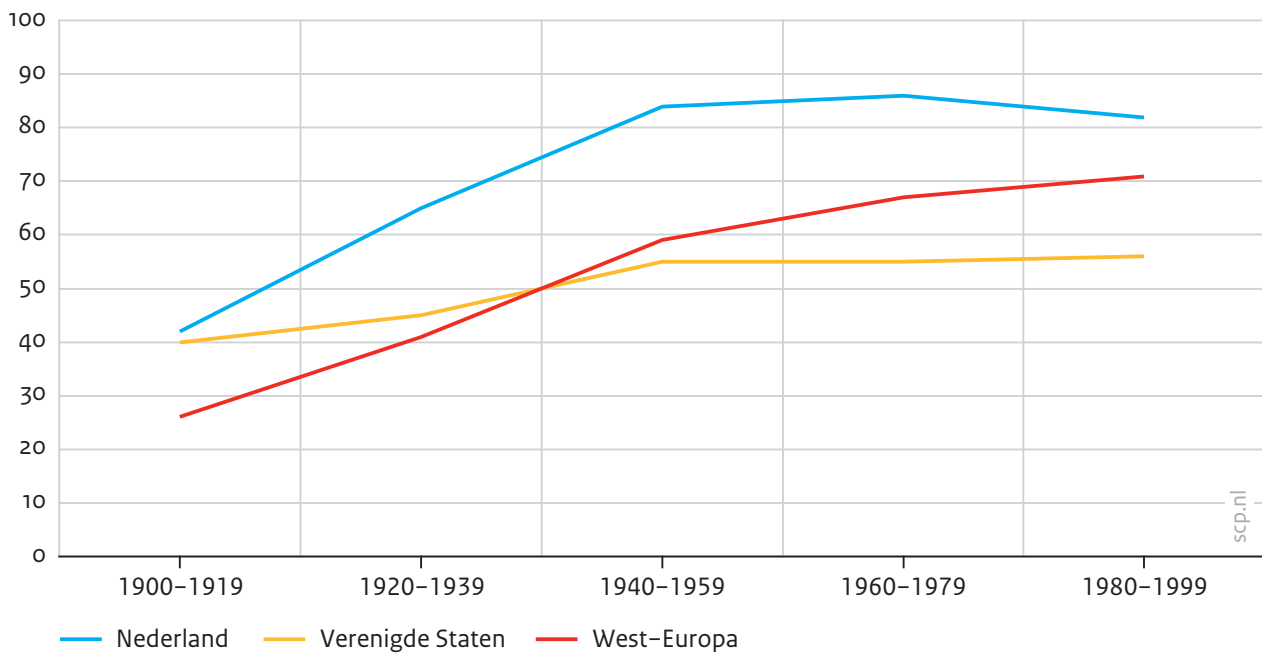
Figuur 9.2 illustreert hoe de individualisering van de Nederlandse samenleving zich verhoudt tot landen met vergelijkbaar hoge niveaus van welvaart. Deze figuur toont de score van de Verenigde Staten en van de ons omringende West-Europese landen voor vijf verschillende generaties.⁸ Net als in Nederland is de individualisering in de Verenigde Staten en in West-Europa sterk toegenomen in de afgelopen eeuw. Het verschil is het grootst tussen de generaties geboren voor de Tweede Wereldoorlog en de generaties geboren na de Tweede Wereldoorlog. Wat ook opvalt is dat Nederland in vergelijking met andere West-Europese landen en de Verenigde Staten het sterkst geïndividualiseerd is.⁹

8 De landen die zijn opgenomen in het West-Europese cluster zijn: Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië, België en Luxemburg.

9 Het idee dat de Verenigde Staten de meest geïndividualiseerde samenleving zou zijn, berust op een (hardnekkig) misverstand. Gegeven het hoge niveau van economische ontwikkeling scoort de Verenigde Staten relatief laag op de individualisme-maatstaf. Dit wordt over het algemeen toegeschreven aan de belangrijke rol van religie in de Amerikaanse samenleving. Dit in tegenstelling tot Nederland, dat een van de meest gesecculariseerde landen ter wereld is. Zie Inglehart & Baker 2000. Zie ook hoofdstuk 9 in het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 *Denkend aan Nederland*.

Figuur 9.2

Individualisering in Nederland in vergelijking met andere landen voor verschillende generaties (geboortecohorten), 2018 (in procenten)

Bron: Beugelsdijk & Welzel 2018.

In dit verband is het relevant op te merken dat een individualistische samenleving goed samengaat met een welvaartsstaat zoals de Nederlandse.¹⁰ Juist de universele welvaartsstaat met toegankelijke zorg, opvang en onderwijs voor iedereen stelt mensen in staat individuele keuzes ('Dat bepaal ik zelf wel') te maken en 'bevrijdt' mensen van de noodzaak om zich tot bijvoorbeeld familie te richten. Of, zoals in Nederland nog niet eens zo lang geleden nog gebruikelijk was, je bij ziekte of tegenslag in het leven te wenden tot het kerkgenootschap.

Individualisering en de daarmee gepaarde gaande ik-cultuur staan niet gelijk aan egoïsme. Individualisering betekent ook niet dat we ons niet meer in groepen organiseren. Dat zijn misverstanden. Het grote verschil tussen de aap-noot-mies-cultuur van vroeger en de ik-cultuur van vandaag de dag is dat mensen nu zelf (denken te) bepalen hoe ze tot hun keuzes komen. In alle vrijheid. In individualistische samenlevingen *kiezen* mensen de sociale verbanden die ze aangaan. Je kiest zelf of je lid wordt van een WhatsApp-groep, in plaats van dat dit voor jou bepaald wordt. 'Dat bepaal ik zelf wel' is daarom misschien wel de meest korte en krachtige samenvatting van de betekenis van individualisme.

Individualisering betekent ook dat de band tussen het individu en de groep lossier wordt. De vorm van solidariteit tussen mensen verandert. In de aap-noot-mies-cultuur was je solidair met familie, je kerkgenootschap en de daarmee samenhangende politieke partij. In

¹⁰ Welzel 2013.

de hedendaagse ik-cultuur begint meningsvorming niet zozeer bij de opvattingen van je ouders of de kerk, maar bij jezelf of de reacties op je Instagram-pagina.¹¹ De verbondenheid aan familie, kerk en politieke partij is niet langer vanzelfsprekend. Solidariteit is universeel geworden, soms zelfs letterlijk. Door globalisering en technologische vooruitgang weten we bijvoorbeeld precies hoe het is gesteld met bedreigde diersoorten in de bossen van Borneo. Sterker nog, we kunnen via de *real time* opgerichte WhatsApp-groep tot actie oproepen, en dankzij financiële innovaties zonder hoge kosten geld overmaken naar de stichting die opkomt voor deze bedreigde diersoort. Zonder verplichtingen. In alle vrijheid. En volgend jaar ‘bepaal ik zelf wel of ik ermee doorga’.

Parallel aan de individualisering is Nederland in 75 jaar opgeschoven van een samenleving waarin plichten centraal stonden naar een samenleving waarin plezier (maken) centraal staat.¹² Er is een sterk toegenomen consumptief pluk-de-dag-hedonisme.¹³ Deze verschuiving van plicht naar plezier valt samen met de toegenomen individualisering en is te verklaren uit de gestegen welvaart.

Deze vrijheid om zelf te kiezen is een groot goed. En toch schuurt er iets. Want als solidariteit universeel is geworden, wat bindt ons dan nog aan Nederland? En wat bindt ons aan de mensen die in Nederland wonen? Als bij veel vragen centraal staat hoe het antwoord zich verhoudt tot het individu (Wat heb ik eraan? Waarom zou ik dat doen? Mag ik dat zelf bepalen?), wie is dan de ‘wij’ waartoe we ons verhouden? Schier onbegrensde individuele vrijheid staat haaks op de menselijke behoefte om ergens bij te horen.

Op zoek naar het nieuwe wij

De zoektocht naar dat nieuwe wij heeft inmiddels geleid tot een almaar intensiverend debat over identiteit en identiteitspolitiek. De betekenis van wie wij zijn wordt gezocht in het afbakenen van de eigen groep door een ‘zij’ te definiëren: ‘wij’ krijgt betekenis door een ‘zij’ te benoemen.

Na jaren van internationalisering en wegvallen van grenzen spreken we ineens over de-globalisering. Nationale grenzen zijn terug. De politicologen Ronald Inglehart en Pipa Norris spreken bij het verklaren van deze ontwikkelingen van een autoritaire reflex.¹⁴ Deze reflex bestaat erin dat mensen een voorkeur geven aan politieke leiders die de betekenis van de natie vooropstellen om zo grip te krijgen op de geglobaliseerde wereld om hen heen. Trump, Farage en Johnson beroepen zich op de ‘*need to take back control*’. In Nederland constateert het Sociaal en Cultureel Planbureau al enige jaren dat nogal wat Nederlanders

11 Individualisering ‘betekent dat de vrijheid om eigen keuzen te maken groter wordt, maar ze hoeft niet per se te impliceren dat zij daardoor ook andere keuzes maken’ (De Beer 2004, p. 34).

12 Beugelsdijk 2019.

13 Eisinga et al. 2012.

14 Inglehart & Norris 2019.

zich zorgen maken over het mogelijke verval van typisch Nederlandse waarden en tradities.¹⁵

Het is niet nieuw om jezelf te definiëren op basis van het afzetten tegen en omschrijven van de ander. De feministische Dolle Mina's zetten zich eind jaren 60 van de vorige eeuw af tegen de door mannen gedomineerde samenleving. Emancipatie als groep vaart wel bij een coherent wij/zij-beeld. Maar waar het doel van de Dolle Mina's was om vrouwen in vrijheid mee te laten draaien in de samenleving, kan identiteitspolitiek ook vervallen in een nieuw soort verzuiling. Baas in eigen buik ging niet ten koste van anderen, maar had als doel om in vrijheid onderdeel te zijn van een groter geheel. Het geheel der delen – de Grote Wij – kan echter ook in verdrukking komen bij een exclusieve vorm van identiteitspolitiek – de Kleine Wij.

Politiek filosoof Francis Fukuyama wijst op de gevaren van deze laatste vorm van identiteitspolitiek. Hij benadrukt dat een samenleving die in dergelijke groepen georganiseerd is, grote moeite zal hebben om als collectief overeind te blijven. Deze vorm van identiteitspolitiek leidt tot tribalisering van de samenleving omdat de Kleine Wij enkel gedefinieerd is op basis van het bestaan van een 'zij'. Vrijheid bestaat in zo'n benadering enkel bij de gratie van exclusie, niet op basis van inclusie.¹⁶ Fukuyama wijst op de betekenis van een alles overstijgende nationale identiteit – de Grote Wij – als antwoord op de vraag wat een geglobaliseerde individualistische vrije samenleving samenhoudt.

Fukuyama geeft een aantal redenen waarom nationale identiteit als verbeelde gemeenschap van belang is.¹⁷ Als mensen zich onderdeel voelen van de Grote Wij, zijn ze eerder bereid bij te dragen aan het collectief. Dat vertaalt zich in actief engagement met de samenleving, bijvoorbeeld als vrijwilliger, maar ook in de bereidheid om belasting af te dragen voor het publieke goed. Als de Kleine Wij domineert neemt die bereidheid af, wat op termijn negatieve effecten heeft op het functioneren van de overheid en de democratie. Het is nogal een eufemisme om te stellen dat de kracht van de nationale gemeenschap is herontdekt. Lang was het onderwerp nationale identiteit simpelweg taboe.¹⁸ Nationale identiteit werd gekoppeld aan de *Blut und Boden*-filosofie van de nationaalsocialisten in nazi-Duitsland. Als gevolg daarvan was discussie over identificatie met het land waar je woont na de Tweede Wereldoorlog emotioneel beladen en politiek explosief. Spreken over nationale identiteit stond haaks op de zo zwaar bevochten vrijheid. Maar 75 jaar later hebben globalisering en individualisering geleid tot een hernieuwde discussie over de grenzen van de vrijheid.¹⁹ En daarbij staat de zoektocht naar het nieuwe wij centraal.

15 Dekker et al. 2019.

16 Fukuyama 2018. Zie ook Lilla 2017 en Appiah 2018.

17 Anderson 1983.

18 Van den Brink 2018.

19 Scheffer 2018.

In vrijheid zoeken

Globalisering en de vrijheid om over de landsgrenzen te kijken gaat samen met een toegenomen behoefte om de eigen nestgeur te definiëren en te bewaken. Nederland is geen uitzondering. Ook in ons land is nationale identiteit een veelbesproken onderwerp in kranten en op televisie en sociale media.²⁰ Veelzeggend is dat met uitzondering van de Partij voor de Dieren alle politieke partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 een paragraaf over nationale identiteit in hun partijprogramma hadden staan. Maar hoe definieer je de Grote Wij in een pluriforme samenleving als de Nederlandse?

Recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau naar de beelden van Nederlanders over wat Nederland tot Nederland maakt, biedt enkele goede aanknopingspunten. Gevraagd naar een concrete invulling van wat Nederlanders bindt aan Nederland, staat het spreken van de Nederlandse taal bovenaan. Ondanks (of juist door) de verengelsing van de Nederlandse taal vinden Nederlanders het gebruik van Nederlandse taal belangrijk. Taal wordt als 'bindende factor' gevolgd door 'symbolen en tradities' en door burgerlijke vrijheden als vrijheid van meningsuiting en vrijheid van religie. Tradities zoals Koningsdag, Dodenherdenking en Bevrijdingsdag zijn momenten van gemeenschappelijkheid die een wij-gevoel geven en door een grote meerderheid van de Nederlanders belangrijk worden gevonden. De traditie om vrijheid te vieren op een vast moment in het jaar verenigt daarmee twee zaken die van belang zijn voor veel Nederlanders: de notie van vrijheid en het belang van tradities. Alle reden om met dergelijke tradities niet al te lichtzinnig om te gaan. En toch. Het is één ding om vast te stellen wat Nederlanders nu belangrijk vinden. Maar tradities zijn niet in beton gegoten. Koningsdag is de laatste 100 jaar sterk van karakter veranderd, en wie we herdenken op 4 mei is sinds de eerste Dodenherdenking in 1946 aan tal van veranderingen onderhevig geweest. Meer recent is het uiterlijk van Zwarte Piet schoksgewijs aangepast. Ook normatieve opvattingen over vrijheid verschuiven. De vrijheid voor vrouwen om gelijkwaardig aan mannen mee te doen in de samenleving moest bevochten worden door de eerdergenoemde Dolle Mina's. En de samenleving blijft veranderen. Jongeren, migranten, en andere groepen eisen hun plek op om in vrijheid mee te mogen doen.

75 jaar vrijheid heeft ons veel gebracht. Maar hoe verhoudt de emancipatiebehoefte van de Kleine Wij zich tot de Grote Wij? Wanneer wordt de Kleine Wij exclusief in plaats van inclusief? Hoe verenigen we de wensen van de Kleine Wij om mee te doen met de dominante opvattingen van de Grote Wij? Hoe borgen we dat een nieuw Grote Wij niet leidt tot een Kleine Wij die zich geen onderdeel meer voelt van Nederland?

Het is de paradox van 75 jaar vrijheid: de zoektocht naar het vormgeven van deze vrijheid gaat steeds meer over de randen van de vrijheid. De vraag wordt dan hoe we grenzen van de vrijheid definiëren waarbinnen Nederlanders als vrije burgers aan de samenleving kunnen deelnemen.

20 Van Noije & Wennekers 2019.

Individuele vrijheid is niet oneindig, en bestaat uit meer dan de democratische rechten van iedere individuele Nederlander op basis van paspoort, wet of gewoonte. Er is meer dat Nederlanders bij elkaar houdt dan de democratische rechtsstaat. Als we de Grote Wij reduceren tot een verzameling individuele rechten die geborgd zijn in een rechtsstaat, en als elke Kleine Wij haar bestaansrecht ontleent aan deze rechten, leidt dat tot een gestage uitholling van de vrijheid van iedereen. Daarom is dit in mijn ogen de uitdaging voor de toekomst: de individuele vrijheden in onze democratische rechtsstaat inbedden in een collectief gedragen gevoel er samen voor te staan. Laten we vrijheid niet louter als individueel recht zien, maar vooral ook als een collectieve plicht.

Literatuur

- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso.
- Appiah K.A. (2018). *The lies that bind: Rethinking identity*. Londen: Profile Books.
- Beer, P. de (2004). Individualisering zit tussen de oren. In: J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector* (p. 18-36). Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Beugelsdijk, S. (2019). Nederlandse waarden en normen internationaal vergeleken. In: *Sociaal en Cultureel Rapport Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beugelsdijk, S. & C. Welzel (2018). Dimensions and dynamics of national culture: Synthesizing Hofstede with Inglehart. In: *Journal of Cross Cultural Psychology*, jrg. 49 (10), p. 1113-1137.
- Brink, G. van den (red.) (2018). *Waar toe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- cbs (2016). *Welvaart in Nederland*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dekker, P., Q. Muis, I. Sieben & P. van Houwelingen (2019). *Burgerperspectieven 2019*3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eisinga, R.N., P.L.H. Scheepers & P.H. Bles (2012). *Waardenverandering in Nederland: resultaten van de socon enquête 1980-2011*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Fukuyama, F. (2018). *Identity*. Londen: Profile Books.
- Inglehart R. & W. Baker (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. In: *American Sociological Review*, jrg. 65, p. 19-51.
- Inglehart, R. & P. Norris (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en gender diversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lilla, M. (2017). *The Once and future liberal: After identity politics*. New York: HarperCollins.
- Noije, L. van & A. Wennekers (2019). Nederlandse identiteit in geschreven media. In: *Sociaal en Cultureel Rapport: Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scheffer, P. (2018). *De vorm van vrijheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. New York: Cambridge University Press.

Hoofdstuk 10

Wiens vrijheid? Veranderende taal rond Nederlands- Indië en de dekolonisatieoorlog

10 Wiens vrijheid? Veranderende taal rond Nederlands-Indië en de dekolonisatieoorlog

Renske Krimp

Termen als ‘oorlog’ en ‘vrijheid’ lijken op het eerste gehoor glashelder. Maar wat als je zegt de vrijheid te vieren terwijl die niet op iedereen in jouw gemeenschap betrekking blijkt te hebben? Of als je het over ‘politieke acties’ hebt waar anderen oorlogsgeweld hebben ervaren? Dan wordt al snel duidelijk dat taal nooit voor zich spreekt. En al helemaal niet als we spreken over de zwarte bladzijden in onze nationale geschiedenis en woorden uit die tijd blijven hanteren.

‘Op 4 mei herdenken we de oorlogsslachtoffers, op 5 mei vieren we onze vrijheid.’ Deze zin roept voor de meeste Nederlanders op het eerste gezicht misschien weinig vragen op. Het gaat hier over een traditie die in 75 jaar diep is ingesleten in Nederland en over rituelen waarvoor het draagvlak in Nederland groot is.¹ Toch laat de formulering van deze zin meer interpretaties toe dan in eerste instantie het geval lijkt.

Naar schatting wonen in Nederland 1,5 à 2 miljoen mensen met een achtergrond in Nederlands-Indië. Ruim 350 jaar was het gebied een overzeese kolonie van Nederland. Daarmee vormt de herinnering aan Nederlands-Indië, de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië, de gewelddadige dekolonisatieperiode die daarop volgde en de gedwongen migratie naar Nederland een onlosmakelijk onderdeel van de Nederlandse geschiedenis en cultuur.

Maar voor de meeste Nederlanders zonder Indische achtergrond staat deze geschiedenis op grote afstand.² Nederlanders geven aan weinig kennis te bezitten over dit voormalig deel van het koninkrijk of de oorlog overzee, en vaak ook niet veel interesse. Dit valt deels te verklaren doordat men in Nederland lang niet over Nederlands-Indië en de oorlogen aldaar wilde praten. Er was per slot van rekening weinig om trots op te zijn: de kolonie was verloren, Nederlandse militairen hadden veel geweld gebruikt in de jaren 1945-1949 en de koloniale samenleving was inherent racistisch.

Anno 2019 wordt in het maatschappelijk debat ruimte genomen om dit zwijgen te doorbreken. De samenleving verandert en daardoor ook onze kijk op de geschiedenis. In de media verschijnen bijdragen die oproepen ook dit deel van het Nederlands verleden onder ogen te zien, de ‘zwarte bladzijde’ open te slaan. Er klinken nieuwe geluiden en nieuwe stemmen. Een belangrijke vraag voor dit debat is welke taal we gebruiken om deze gevoelige onderwerpen aan te snijden. Want taal weerspiegelt en vormt de vrijheid die Nederlanders ervaren.

1 Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019, p. 18.

2 Nationaal Vrijheidsonderzoek 2017, p. 26.

Dit artikel reflecteert op de beperkingen van sommige woorden en op de mogelijkheden die het aanpassen van taal kunnen opleveren. Het uitgangspunt daarbij is dat ruimte krijgen om (moeilijke) onderwerpen te bespreken in het maatschappelijk debat, bijdraagt aan een gevoel van vrijheid. Het vinden van een taal waarin gesproken kan worden over de zwarte bladzijden is daarmee een belangrijk middel om de vrijheid van spreken voor iedereen te verwezenlijken. Daarnaast focust dit artikel ook op de gebruiker van taal. Hierbij staat het idee centraal dat alle Nederlanders zich gelijkwaardig vrij moeten kunnen voelen om taal te kiezen en te gebruiken in hun dagelijks leven. Een voorwaarde daarvoor is dat er aandacht bestaat voor de ervaringen van onvrijheid en vrijheid van Nederlanders met een achtergrond in Nederlands-Indië/Indonesië. Zij maken immers deel uit van onze samenleving en daarmee van de Nederlandse geschiedenis.

We gebruiken bij dit alles als startpunt de zin waarmee dit artikel begon: ‘Op 4 mei herdenken we de oorlogsslachtoffers, op 5 mei vieren we onze vrijheid.’ Want wat wordt er bedoeld met ‘onze vrijheid’, en over welke ‘oorlogsslachtoffers’ hebben we het dan? In hoeverre biedt deze zin ook ruimte voor het herdenken van de oorlog in Nederlands-Indië/Indonesië en de daaropvolgende dekolonisatiestrijd?

Op 5 mei vieren we onze vrijheid

Op 5 mei 2020 vieren Nederlanders dat Nederland 75 jaar geleden is bevrijd en dat Nederlanders sindsdien leven zonder oorlog op het eigen grondgebied. Een zeer feestelijke notie en een belangrijk ijkpunt voor de vrijheid, vandaar ook dat het een nationaal erkende feestdag is. Natuurlijk is deze datum deels symbolisch: het zuiden van Nederland was al in het najaar van 1944 bevrijd en veel regio's in het noorden al eerder in het voorjaar van 1945. En ook na 5 mei 1945 hebben zich op Nederlands grondgebied nog gevechtshandelingen voorgedaan, zoals op de Dam in Amsterdam op 7 mei. Op de Waddeneilanden Texel en Terschelling was het tot ver in mei nog oorlog. Toch kunnen de meeste Nederlanders 5 mei moeiteloos omarmen als de dag waarop we in Nederland de bevrijding en de vrijheid vieren. Dit ligt anders voor Nederlanders met een achtergrond in Nederlands-Indië, dat in 1945 formeel onderdeel was van het Koninkrijk der Nederlanden.

Toen de Duitsers zich op 5 mei 1945 overgaven, was de oorlog in Nederlands-Indië nog lang niet voorbij. Er werd nog volop gevochten en tot 15 augustus hadden de mensen te lijden onder de bezetting van Japan. Nog 3,5 maand duurde het vanaf de bevrijding van Nederland tot aan de bevrijding van Nederlands-Indië. Europeanen waren opgesloten in Japanse interneringskampen en hadden te maken met mensonterende omstandigheden. Honger, gebrek en zware straffen waren daar aan de orde van de dag. Velen overleefden dit niet. En ook buiten de kampen waren de leefomstandigheden zeer slecht, al zijn de verhalen van de ‘buitenkampers’ nooit in het publieke domein bekend geraakt.³ Er was gebrek, er waren geen medische voorzieningen en er heerste continue angst. Over de honderdduizenden Indonesische slachtoffers – Nederlandse onderdanen die omkwamen als gevolg

3 Ian Buruma tijdens de NIAS-Jaarlezing in Amsterdam, 22 mei 2019.

van oorlogsgeweld, dwangarbeid en honger – wordt in Nederland al helemaal niet of nauwelijks gesproken.⁴

De oorlog was in Nederlands-Indië dus pas veel later ten einde dan in Nederland, en met de capitulatie van Japan kwam er geen rust en vrede in het gebied. Twee dagen later werd de onafhankelijkheid uitgeroepen en volgde een chaotische en gewelddadige dekolonisatiestrijd. Het is daarom invoelbaar dat voor de vele Nederlanders met een Indische achtergrond 5 mei niet geassocieerd wordt met bevrijding. Om die reden wordt in Nederland ook op 15 augustus het einde van de Tweede Wereldoorlog herdacht, bij het Indisch Monument in Den Haag. Deze Nationale Indië-herdenking is bewust een herdenking en geen viering van vrijheid. Centraal staat namelijk de oorlog en het leven in een kolonie die niet meer bestaat.

De koloniale geschiedenis en de geschiedenis van dekolonisatie is, in de woorden van historicus Remco Raben, ‘vooral een bron van morele verwarring’.⁵ Want over wiens vrijheid gaat het? Vrijheid van de bezetting door Japan? Vrijheid van koloniale overheersing voor Indonesiërs? Kan de vrijheid van de republiek Indonesië worden gevierd in Nederland zolang de Nederlandse regering de datum niet heeft erkend waarop de onafhankelijkheid werd uitgeroepen? En zolang in historisch onderzoek niet wordt ingegaan op kwesties van rechtsherstel, terwijl in de publieke opinie geschiedschrijving en rechtsherstel juist onlosmakelijk met elkaar verstrengeld zijn?⁶ Kan iedereen zich vrij voelen zijn eigen doden te herdenken tijdens een herdenking met schijnbaar onverenigbare perspectieven? Deze opsomming van vragen zegt veel over de lading die de symbolisch gekozen datum voor de dag van de vrijheid heeft voor verschillende Nederlanders.

Taal op een zwarte bladzijde

In dit artikel wordt de term ‘zwarte bladzijde’ gebruikt als symbool voor de perioden in de geschiedenis waarop Nederlanders niet trots zijn en waarover ze daarom veelal zwijgen, zoals slavernij, kolonialisme en het geweld tijdens de dekolonisatie. Het is zaak om de juiste woorden te vinden om met elkaar over deze pijnlijke periodes te kunnen spreken. Maar hoe kunnen Nederlanders hierover met elkaar in gesprek raken als ze het niet eens zijn over de taal die daarbij gebruikt moet worden? Of als een grote groep het eigenlijk wel eens is over deze taal – of de noodzaak om verhullend taalgebruik te hanteren – omdat ze pijnlijke gesprekken willen vermijden, waar anderen dit gesprek juist nodig achten? Een discussie over taalgebruik raakt altijd aan de vraag of en hoe je gebeurtenissen en ervaringen benoemt, en gaat dus altijd over de vraag waaraan je aandacht besteedt en waaraan niet.

Een ‘zwarte bladzijde’ in de geschiedenis heeft als kenmerk dat lang over deze periode is gezwegen. En ook dat woorden die voorheen werden gebruikt om te spreken over deze

4 Remco Raben in *De Groene Amsterdammer*, 13 augustus 2015.

5 Idem.

6 Immler 2018.

periode, zijn ontstaan en hun gebruiksgeschiedenis ontwikkelden in diezelfde periode van ongelijkheid, gangbaar racisme en een overwegend discriminerend discours.⁷ Een voorbeeld is het woord ‘koelie’ dat in Nederlands-Indië werd gebruikt voor een ongeschoolde contractarbeider. Door de lage positie en status die deze werkers hadden in de kolonie heeft het woord een zeer denigrerende bijklank. Sinds het midden van de 20^e eeuw heerst daarom de consensus dat het woord ‘koelie’ beledigend is en niet meer mag worden gebruikt, mits tussen aanhalingstekens en met een bijbehorende uitleg. Als mensen het wel gebruiken, is voor iedereen duidelijk dat het als scheldwoord dient. Maar meestal is een dergelijke negatieve lading van een woord niet zo evident.

Ingewikkelder wordt het wanneer een spreker een woord gebruikt dat een geschiedenis met zich meedraagt die een racistische uitwerking heeft, terwijl de spreker dit zelf niet weet of zo bedoelt. De spreker ziet de ongelijkheid en discriminatie als iets uit het verleden, iets dat in deze tijden niet meer voorkomt – als ware het woord verder gegaan, los van zijn oorsprong. Een voorbeeld is de beledigende term ‘zigeuner’, wat letterlijk ‘rondreizende bandiet’ betekent. Deze wordt nog altijd gebruikt om Roma en Sinti mee aan te duiden. Vaak wordt dit uitgelegd aan de hand van de intentie van de spreker. Deze bedoelt niets naars te zeggen, maar heeft zo snel de correcte benaming voor Roma en Sinti niet voorhanden of is van mening dat hij of zij niet begrepen wordt bij gebruik van de relatief onbekende benaming Roma of Sinti. Zo blijft de term in zwang. Ook waar de ontvangers – die de intentie van de spreker niet altijd kunnen kennen – deze als een altijd maar doorgaande belediging ervaren.

Het is belangrijk om te beseffen dat taal en woordgebruik niet alleen een kwestie van reproductie zijn, maar ook een actieve functie hebben: woorden (her)bevestigen een beeld en representeren een gedachtegoed. Anders gezegd: het hergebruik van categorieën van toen heeft consequenties voor het nu. Een woord weerspiegelt een bepaald beeld van iets of iemand en blijft dat beeld herhalen. Dit kan overigens ook gelden voor taalgebruik anders dan woorden. Het gebruik van verkleinwoorden kan bijvoorbeeld een heel denigrerende connotatie hebben. Wanneer wordt gesproken van ‘hutjes’ waarin mensen wonen, roept dit een kinderlijk, kleinerend beeld op van een cultuur.⁸ Ook onspecifieke taal kan pijnlijk zijn: ‘mensen uit Afrika’, terwijl het continent bestaat uit 54 zeer verschillende landen.⁹ Net als impliciete aannames binnen een woord: ‘niet-witte mensen’ impliceert dat mensen gewoonlijk wel wit zijn. En dan eufemismen. Als het gaat over het einde van de koloniën wordt bijvoorbeeld vaak gesproken over het ‘afschaffen’ ervan. Alsof dit (opnieuw) een welwillende daad was van machthebbers in plaats van het resultaat van een langdurige en bloederige vrijheidsstrijd. De impact van deze historische strijd wordt daarmee gemarginaliseerd.¹⁰

7 Zie *Words Matter*, een uitgave van het Nationaal Museum van Wereldculturen.

8 Marijke Kunst in *Words Matter*, p. 27.

9 Annette Schmidt in *Words Matter*, p. 40-41.

10 Hodan Warsame in *Words Matter*, p. 80-89.

Ook voor de woorden die voorheen werden gebruikt om te spreken over de geschiedenis van Nederlands-Indië geldt dat ze zijn ontstaan in de koloniale periode. Ze hebben dus een koloniale gebruiksgeschiedenis gekregen. Om op een goede manier over deze periode te kunnen spreken, is het nodig dat we deze woorden bekijken op bruikbaarheid in de huidige tijd, om te voorkomen dat ze personen in het debat onbedoeld kwetsen. Eerste stap daarbij is duidelijk krijgen waar de woorden van oudsher precies voor stonden en wat ze uitdrukten en ons realiseren dat de woorden een interpretatie van het verleden in zich dragen. Laten we eens kijken naar de taal die wordt gebruikt om te spreken over de dekolonisatie (of is het rekolonisatie?) van Indonesië.

Dekolonisatieoorlog of ‘politioenele acties’ in Nederlands-Indië/Indonesië

Twee dagen na de capitulatie van Japan in 1945 proclameerden de Indonesiërs Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid en riepen daarmee de Republiek Indonesië uit. De Nederlandse regering wilde zo snel mogelijk het gezag in Nederlands-Indië herstellen om de kolonie daarna geleidelijk zelfstandig te laten worden, onder regie en voorwaarden van Den Haag. Maar de Indonesische republikeinen wilden Nederland niet opnieuw aan het roer en streden voor onmiddellijke onafhankelijkheid en volledige vrijheid: *merdeka!* In het Bahasa Indonesia betekent merdeka overigens niet alleen ‘onafhankelijk’, het betekent ook ‘vrij’. Het werd een bloederige revolutie en het duurde nog vier jaar voor Nederland Indonesië erkende als soevereine republiek. Nederland heeft de geboortedag van de Republiek Indonesië, 17 augustus 1945, nooit *de jure* erkend, enkel in politieke en morele zin aanvaard.

De vraag is ook hier relevant: over wiens vrijheid hebben we het als we spreken over 15 augustus en 17 augustus? Voor Nederlanders en Indische Nederlanders leek de bevrijding op 15 augustus 1945 op een herwonnen vrijheid: Japan was verslagen en de bezetting kwam ten einde. Maar het uitroepen van de soevereine republiek Indonesië en de chaotische periode die daarop volgde maakte Nederlands-Indië voor deze groepen opnieuw onveilig en onvrij. Voor Indonesiërs lag dit anders: voor hen betekende het uitroepen van de republiek juist het begin van vrijheid van de Nederlandse machthebbers en het begin van onafhankelijkheid.

Dan de term ‘politioenele acties’. Nederland probeerde de Indonesische onafhankelijkheid te voorkomen door militair in te grijpen. De toenmalige Nederlandse regering zag deze grootschalige militaire actie als een legitieme onderdrukking van een binnenlandse opstand en gebruikte daarom geen oorlogsterminologie. In plaats daarvan werd de term ‘politioenele acties’ gebruikt. Hierbij kwamen minstens 97.421 Indonesiërs om, een getal dat moet worden gezien als een ondergrens.¹¹ Met de huidige kennis over het grootschalige en excessieve geweld dat ook militair-historicus Remy Limpach heeft aangetoond¹² en met

11 Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis in *De Groene Amsterdammer*, 26 juli 2017.

12 Limpach 2016.

het hedendaags perspectief dat dit geweld nooit gesanctioneerd had mogen worden, is de term ‘politonele acties’ op zijn zachtst gezegd een eufemistische term. Het maskeert de grote aantallen slachtoffers die door Nederlands toedoen zijn gemaakt onder de Indonesische bevolking. Voor ‘geweldsontsporingen van Nederlandse zijde’ in de jaren na het uitroepen van de Republiek Indonesië, heeft Koning Willem-Alexander spijt en excuses uitgesproken tijdens zijn staatsbezoek aan Indonesië op 10 maart 2020. Dat het duidelijk is dat de term ‘politonele acties’ misleidend is, betekent echter nog niet dat een alternatieve term voor de hand ligt.

Over het algemeen wordt nu het woord ‘dekolonisatie’ gebruikt, ook door de drie nationale instituten die dit geweld momenteel onderzoeken: het NIOD, KITLV en NIMH.¹³ Maar Indonesiërs verwerpen ook dit woord. Het woord dekolonisatie zou volgens hen suggereren dat Nederlands-Indië tot 1949 een kolonie van Nederland is gebleven, terwijl zij aanvoeren dat Nederland al in 1942 werd verslagen door Japan en Indonesië in 1945 een Republiek werd. Vanuit dit perspectief zou het gaan om een Nederlandse militaire ingreep op het grondgebied van een soevereine staat en daarmee een poging tot *rekolonisatie*. Momenteel bestaat geen consensus over een alternatieve term om deze periode te beschrijven. Wat belangrijk is om te beseffen is dat alleen al de keuze voor ‘politonele acties’ dan wel ‘dekolonisatie’ dan wel ‘rekolonisatie’ het perspectief op deze periode van de spreker toont. De keuze voor een van de woorden geeft onmiddellijk weer hoe iemand naar deze geschiedenis kijkt, nog voordat een open dialoog is gevoerd. Dit kan zodoende al vroegtijdig de toon zetten in een debat.

Taal voor de toekomst

Het voorgaande laat zien dat de keuze voor ‘politonele acties’, dekolonisatie of rekolonisatie en die voor Nederlands-Indië of Indonesië of voor het gebruiken van ongespecificeerde woorden als ‘onze’ vrijheid, al aan het begin van een gesprek het debat over dit deel van ons gezamenlijke verleden kan verlammen. Hoe dan wel? Er is niet één visie op het verleden. Hoe kan een constructief gesprek ontstaan over de Nederlandse omgang met de zwarte bladzijden in ons verleden als taal ook een bron is voor onenigheid?

Taal valt nou eenmaal niet op te ruimen, zo betoogt cultureel analist Esther Peeren.¹⁴

In navolging van de Russische filosoof Mikhail Bakhtin stelt Peeren dat we de wereldbeelden die woorden uitdrukken eerst moeten blootleggen alvorens we taal kunnen aanpassen. De vraag is dan ook of we een probleem omtrent een woord kunnen oplossen door een ander woord te kiezen. Eerder zouden we het gesprek moeten voeren over wat we eigenlijk bedoelen te zeggen. Onderzoeker Guno Jones voegt daaraan toe dat het nodig is om het onvermijdelijke verband tussen taal en ideologie te erkennen. Het vertrekpunt moet zijn om eerst de eigen rol te erkennen, om kritisch te reflecteren op de eigen (nationale) geschiedenis. Daarnaast is het altijd nodig om samen te werken met mensen die zich

13 Zie voor meer informatie de website van het onderzoek: <https://www.ind45-50.org/>.

14 Esther Peeren in *Words Matter*, p. 42-46.

aangesproken voelen door denigrerende taal, bijvoorbeeld omdat deze betrekking heeft op hun voorouders. Om dus niet alleen te spreken *over* de mensen op wie de beladen taal betrekking heeft, maar de aanpassingen vooral te doen in samenwerking *met* hen. Het is van groot belang hierbij diversiteit uit te dragen en meerstemmigheid te bevorderen.

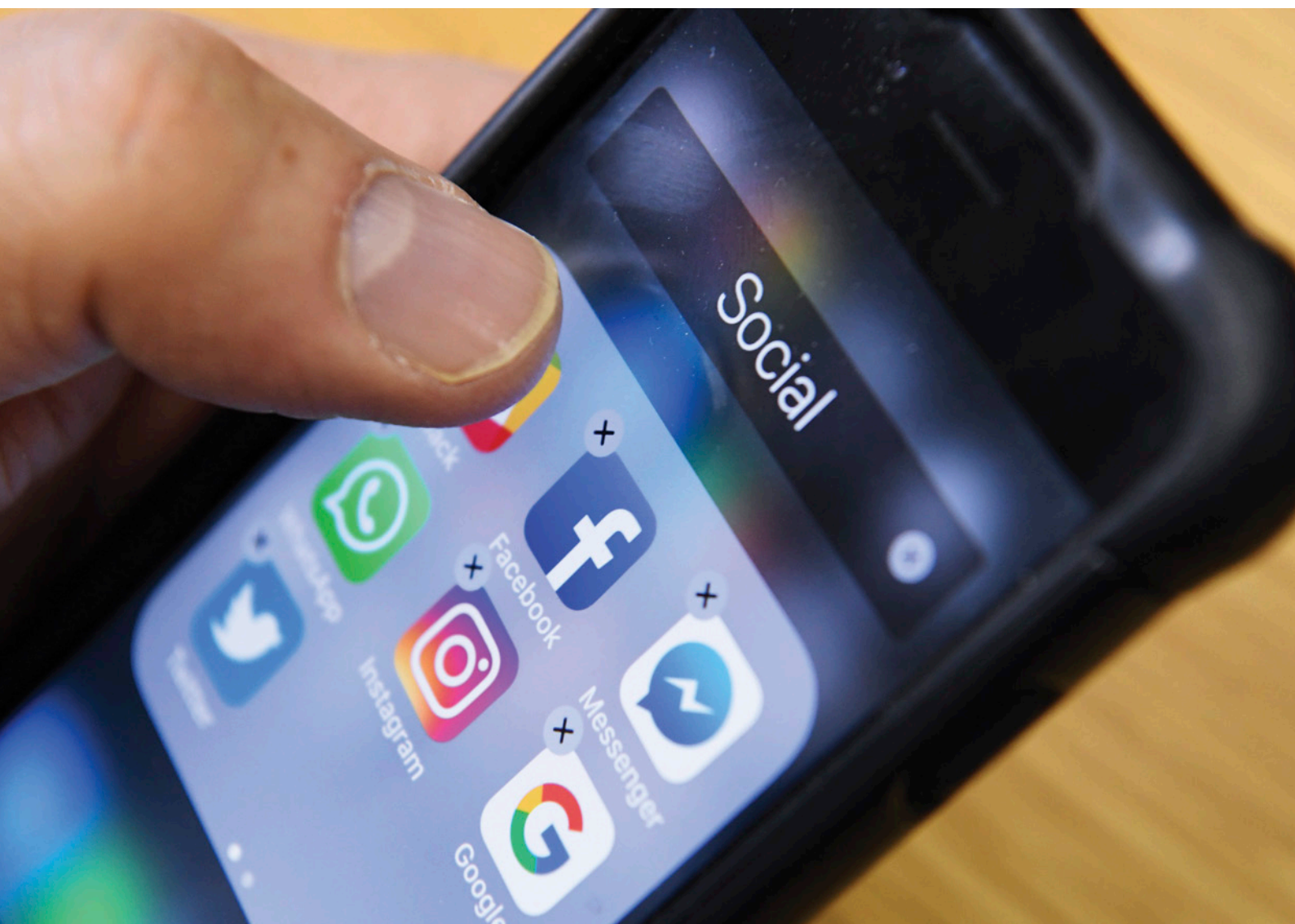
‘Op 4 mei herdenken we de oorlogsslachtoffers, op 5 mei vieren we onze vrijheid.’ Welke oorlogen we hiermee bedoelen en wiens vrijheid we vieren is een onderwerp dat de komende jaren veel op de agenda zal staan. 75 jaar na de Tweede Wereldoorlog is de vrijheid om te spreken over onvrijheid in de geschiedenis van Nederland in ontwikkeling. De verwachting is dat de taal die hierbij wordt gebruikt de komende jaren verder onder de loep zal worden genomen. Een eerste stap naar een breed gedragen oplossing voor de ingewikkeldheden is de suggestie om controversieel taalgebruik aan te passen, niet als op zichzelf staande actie, maar als onderdeel van een breder debat. Daarbij is het van belang te definiëren *waarom* taal moet worden aangepast, op wie de betreffende taal betrekking heeft en dus door wie deze als pijnlijk of als belemmering voor een gevoel van vrijheid kan worden ervaren. Meerstemmigheid is hierbij belangrijk, maar slechts als voorwaarde. Uiteindelijk zal een open dialoog ons een aantal stappen verder moeten helpen, richting een taal waarin iedereen kan en wil spreken en vooral een taal waarmee Nederlanders naar elkaar luisteren. Zo kan een open debat over taal een belangrijke bijdrage leveren aan de gezamenlijke beleving van vrijheid.

Literatuur

- Harinck, Christiaan, Nico van Horn & Bart Luttikhuis (2017). Wie telt de Indonesische doden? In: *De Groene Amsterdammer*, 26 juli 2017.
- Immler, Nicole L. (2018). Hoe koloniaal onrecht te erkennen. De Rawagade-zaak laat kansen en grenzen van rechtsherstel zien. In: *Low Countries Historical Review*, jrg. 133, nr. 4, p. 57-87.
- Limpach, Remy (2016). *De brandende Kampongs van generaal Spoor*. Amsterdam: Boom.
- Nationaal Museum van Wereldculturen. *Words Matter*. Te raadplegen via www.tropenmuseum.nl/nl/over-het-tropenmuseum/words-matter-publicatie.
- Nationaal Vrijheidsonderzoek 2017*. Kantar Public. Te raadplegen via [www.4en5mei.nl/media/documenten/h3560nationaalvrijheidsonderzoek2017\(1\).pdf](http://www.4en5mei.nl/media/documenten/h3560nationaalvrijheidsonderzoek2017(1).pdf).
- Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019*. Kantar Public. Te raadplegen via www.4en5mei.nl/media/documenten/nationaalvrijheidsonderzoekdraagvlakdeel2019.pdf.
- Raben, Remco (2015). De knopen van de bevrijding. In: *De Groene Amsterdammer*, 12 augustus 2015.

Hoofdstuk 11

Privacy en veiligheid: communicerende vaten?

11 Privacy en veiligheid: communicerende vaten?

Eric Cillessen

Privacy, oftewel het recht om vrij te zijn van bemoeienis en surveillance door anderen, vormt een belangrijke waarde in onze samenleving. Onder invloed van technologische ontwikkelingen is de term privacy sterk aan verandering onderhevig. Diezelfde ontwikkelingen hebben ook invloed op ons veiligheidsbegrip. Hoe verhouden Nederlanders zich tot beide grootheden?

‘Wij zijn Defensie. Onmisbaar in een wereld vol onrust. We beschermen wat ons Nederlanders dierbaar is. We strijden voor een wereld waarin mensen in vrijheid en veiligheid kunnen leven. Omdat we ervan overtuigd zijn dat ieder mens dat verdient. Dat is onze missie en daarvoor gaan we op missie.’ Klare taal in de brochure van Defensie.¹ Vrijheid en veiligheid vormen een gezamenlijk doel. Deze eenheid sluit ook aan bij een breed gedeeld idee dat vrijheid en veiligheid de basis vormen van een menswaardig bestaan. Het zijn waarden die in gezamenlijkheid terugkomen in het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, corresponderen met rechten die in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens zijn gewaarborgd en aansluiten bij artikel 3 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.²

Voor het functioneren van een democratische rechtsstaat zijn vrijheid en veiligheid van essentieel belang, zo luidt de consensus. Het tegenover elkaar zetten van de twee waarden zou velen intuïtief vreemd in de oren klinken. Stelt u zich voor dat Defensie zou zeggen: wij dragen dagelijks bij aan veiligheid, maar hechten niet zo aan vrijheid in deze wereld. Toch wordt er vaak ook een spanning tussen deze twee waarden gevoeld, zeker wanneer het gaat om de verhouding tussen veiligheid en een specifieke vorm van vrijheid, namelijk privacy.

Verschillende vormen van privacy

Privacy vormt voor veel mensen een breed en weinig tastbaar begrip. Conform artikel 10 van de Grondwet betreft privacy de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Dat lijkt een heldere definitie, maar de moeilijkheid zit ’m in de vraag tot waar die persoonlijke levenssfeer precies reikt en wat die bescherming omvat.³ Die vraag speelt al zeker sinds

1 Ministerie van Defensie 2018.

2 Artikel 6 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en artikel 5 van het EVRM betreffen het recht op vrijheid en veiligheid.

3 Zie ook: Muller et al. 2007.

1890, toen Warren & Brandeis naar aanleiding van de opkomst van *instantaneous photography and newspaper enterprise* schreven over ‘het recht om met rust gelaten te worden’.⁴ Sindsdien zijn er tal van definities en typologieën ontwikkeld.⁵ Zo kan er onderscheid gemaakt worden tussen fysieke privacy – die draait om lichamelijke integriteit – en ruimtelijke privacy – die bijvoorbeeld betrekking heeft op de bescherming van wat binnen iemands woning gebeurt. De technologische ontwikkelingen van de afgelopen decennia hebben de focus van privacy-gerelateerde discussies verlegd naar nog een derde vorm: informatiele privacy. Informatiele privacy kan als een overkoepelende vorm worden gezien omdat deze veelal betrekking heeft op (bescherming van) informatie die raakt aan andere vormen van privacy. Denk bijvoorbeeld aan het elektronisch patiëntendossier (EPD), waarbij gegevens over patiënten bewaard en beschikbaar gesteld worden die ook betrekking hebben op de fysieke privacy. En wanneer gesproken wordt over de opkomst van digitale technologieën in de woonkamers van mensen (zoals ‘slimme speakers’) en de inzet van surveillance- en registratietechnieken op de werkvloer, gaat het om de bescherming van informatiele privacy in combinatie met ruimtelijke privacy.⁶ Dit betekent dan ook dat er niet zoiets bestaat als ‘de’ aantasting van ‘de’ privacy. En heus, dit is meer dan een semantische discussie. Door helder te maken over welke vorm van privacy je het hebt en waaruit de eventuele aantasting bestaat, kan duidelijker gemaakt worden wat de waarde is van hetgeen beschermd dient te worden en tot hoever die bescherming dient te reiken.

Laten we om nog wat beter zicht te krijgen op de reikwijdte van het privacybegrip een alle-daags voorbeeld nemen waarin iemands privacy wordt aangetast. Stel: op een treinperron komt iemand zeer dicht naast je zitten en probeert de berichtjes op je mobiele telefoon te lezen. Op dat moment worden niet alleen je fysieke en je informatiele privacy aangetast. Ook je veiligheidsgevoel lijdt hieronder. Het is een eenvoudig voorbeeld van een situatie waarin de aantasting van veiligheid(sgevoelens) en privacy hand in hand gaan. Het voorbeeld geeft tevens aan dat privacy te maken heeft met controle over wat je met wie op welk moment wilt delen. Dat intieme berichtje naar je partner is enkel en alleen bestemd voor die persoon. We beschikken nu eenmaal over verschillende identiteiten (de hardwerkende collega, de zorgzame ouder, de frivole vriend) die we soms graag gescheiden houden. De frivole vriend die zijn baas in een appgroepje met zijn vrienden beschrijft als een onbenul, is de volgende ochtend gewoon weer de hardwerkende collega en ’s middags de zorgzame ouder.⁷ Privacy is zo gezien een voorwaarde voor vrijheid. Als de persoonlijke levenssfeer wordt aangetast, heeft dat een direct effect op de mate waarin mensen zich in vrijheid kunnen uiten en bewegen.

Zoals aangegeven hebben de technologische ontwikkelingen van de afgelopen decennia een sterke uitwerking op de informatiele privacy van mensen. Doordat diezelfde ontwik-

4 Warren & Brandeis 1890.

5 Voor een uitgebreide typologie, zie Koops et al. 2016/2017.

6 Nouwt & Voermans 1996.

7 Zie ook: WRR 2011.

kelingen ook binnen het veiligheidsdomein een grote impact hebben (zowel op dreigingen als op mogelijkheden om deze dreigingen te lijf te gaan), neemt de spanning tussen de waarden 'privacy' en 'veiligheid' toe.⁸

Verschillende vormen van veiligheid

Veiligheid is voor veel mensen een tastbaarder begrip dan privacy, maar daarmee niet minder breed. Enerzijds betreft het (de afwezigheid van) bedreigingen die voortkomen uit moedwillig menselijk handelen, zoals vele vormen van criminaliteit of een terroristische aanslag. Dit type veiligheid wordt ook wel aangeduid met de term 'sociale veiligheid'. Onveiligheid kan ook voortkomen uit niet-doelbewust handelen: milieurampen, verkeersongelukken, een ongeval in een chemische fabriek... Dit type veiligheid wordt ook wel aangeduid met de term 'fysieke veiligheid'. Naast fysieke en sociale veiligheid kunnen ook objectieve en subjectieve veiligheid onderscheiden worden. Objectieve veiligheid gaat over de feitelijke aan- of afwezigheid van bedreigingen. Subjectieve veiligheid betreft de mate waarin een persoon zich veilig voelt.

Wanneer gesproken wordt over veiligheid gaat het vaak over risico's en de beheersing daarvan. Een veelgebruikte definitie van de term risico is 'kans maal effect'. Met kans wordt dan bedoeld op de waarschijnlijkheid dat een risico zich voordoet en met effect op het gevolg (of de impact) van een risico. Een dergelijke benadering van risico's kan een nuttige bijdrage leveren aan het vormgeven van veiligheidsbeleid. Tegelijkertijd dient niet vergeten te worden dat ieder individu een eigen invulling geeft aan risico's, waarbij persoonlijke ervaringen een rol spelen en een onderscheid gemaakt kan worden tussen vrijwillige en onvrijwillige risico's. Een uitgave van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties uit 2014 over burgerbetrokkenheid bij veiligheidsbeleid benadrukt bijvoorbeeld dat zowel de kans als de gevolgen van vrijwillige risico's lager worden ingeschat dan bij onvrijwillige risico's het geval is. Risico's worden als onvrijwillig ervaren als 'zij afhankelijk zijn van collectieve beslissingen in situaties waar [mensen] weinig van af weten'.⁹ De cijfermatige benadering sluit dan ook niet altijd goed aan bij de perceptie van risico's door burgers en de daarmee samenhangende subjectieve veiligheidsbeleving. Bovendien kan deze 'kans maal effect'-definitie de suggestie wekken dat risico's altijd kwantificeerbare factoren vormen en daarmee buiten de politieke arena geplaatst kunnen worden. Een dergelijke redenering gaat voorbij aan het feit dat in ieder geval altijd de vraag gesteld moet worden welke (mate van) risico's wij als samenleving aanvaardbaar vinden – nog los van de vraag wie daar dan verantwoordelijk voor moet zijn en welke maatregelen wij daar passend en effectief voor vinden. Verder gaat het bij risico's in de kern over de omgang met onzekerheid, waarbij de onzekerheid zowel in de kans dat een bepaald voorval plaatsvindt als in het effect ervan zit.¹⁰ Beleidsmakers en onderzoekers spreken bij risico's waarbij onzekerheid een centrale rol speelt graag over 'wicked problems', 'opkomende

8 Zie ook: Muller et al. 2007.

9 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2014.

risico's' of 'onzekere risico's'.¹¹ Een wetenschappelijke onderbouwing voor de aan- of afwezigheid van daadwerkelijke risico's is bij dit type risico niet altijd voorhanden. Dat betekent ook dat op het moment dat een besluit wordt genomen over beheersmaatregelen ten aanzien van een 'zich mogelijk in de toekomst voorkomend risico', er altijd niet weggenomen onzekerheden zullen zijn.

Juist in dit type situaties is het van belang om de vraag te stellen of de mogelijke gevolgen van beheersmaatregelen voor de vrijheden van burgers aanvaardbaar zijn. In het *Nationaal Vrijheidsonderzoek* (nvo) is precies op deze vraag ingegaan: wat vinden Nederlandse burgers aanvaardbaar?

De houding van Nederlanders ten opzichte van veiligheid en privacy

In het *Nationaal Vrijheidsonderzoek* van het Nationaal Comité 4 en 5 mei is zowel in 2007 als in 2019 een aantal vragen gesteld over het onderwerp 'Veiligheid en privacy in Nederland'. Zo legde het nvo 2007 aan de respondenten verschillende veiligheidsmaatregelen voor, met de vraag 'in welke mate deze een inbreuk maken op de privacy, effectief zijn bij de bestrijding van terrorisme en aanvaardbaar zijn'.¹² De maatregelen die werden voorgelegd variëren van cameratoezicht op openbare plekken tot het afluisteren van alle telefoonverkeer. Uit het onderzoek blijkt dat men de effectiviteit van de maatregelen in het algemeen positief inschat. Tegelijkertijd wordt de inbreuk op de privacy groot gevonden. Wat hierbij opvalt is dat geen van de voorgelegde maatregelen in 2007 door een meerderheid als onaanvaardbaar wordt beoordeeld, ondanks deze ervaren inbreuk op de privacy. De groep die denkt dat de veiligheid toeneemt wanneer de overheid meer over burgers weet, blijkt veel groter te zijn dan de groep die denkt dat de veiligheid dan afneemt (bijvoorbeeld door misbruik van informatie).

Sindsdien zijn op dit gebied een aantal verschillende ontwikkelingen zichtbaar (zie figuur 11.1). Zo vinden in 2019 meer Nederlanders dat de politie zonder toestemming van de rechter mag afluisteren: 47% in 2019 tegenover 29% in 2007. Bij de vraag over terrorisme is ook een verschuiving ten opzichte van 12 jaar geleden in deze richting waar te nemen: 59% geeft aan dat het bestrijden van terrorisme belangrijker is dan de persoonlijke vrijheid van burgers (in 2007 was dit 53%). Aan de andere kant vinden in 2019 minder mensen dat het niet erg is als de overheid alles van je weet als je niets te verbergen hebt: 49%, waar dit in 2007 nog 57% was.

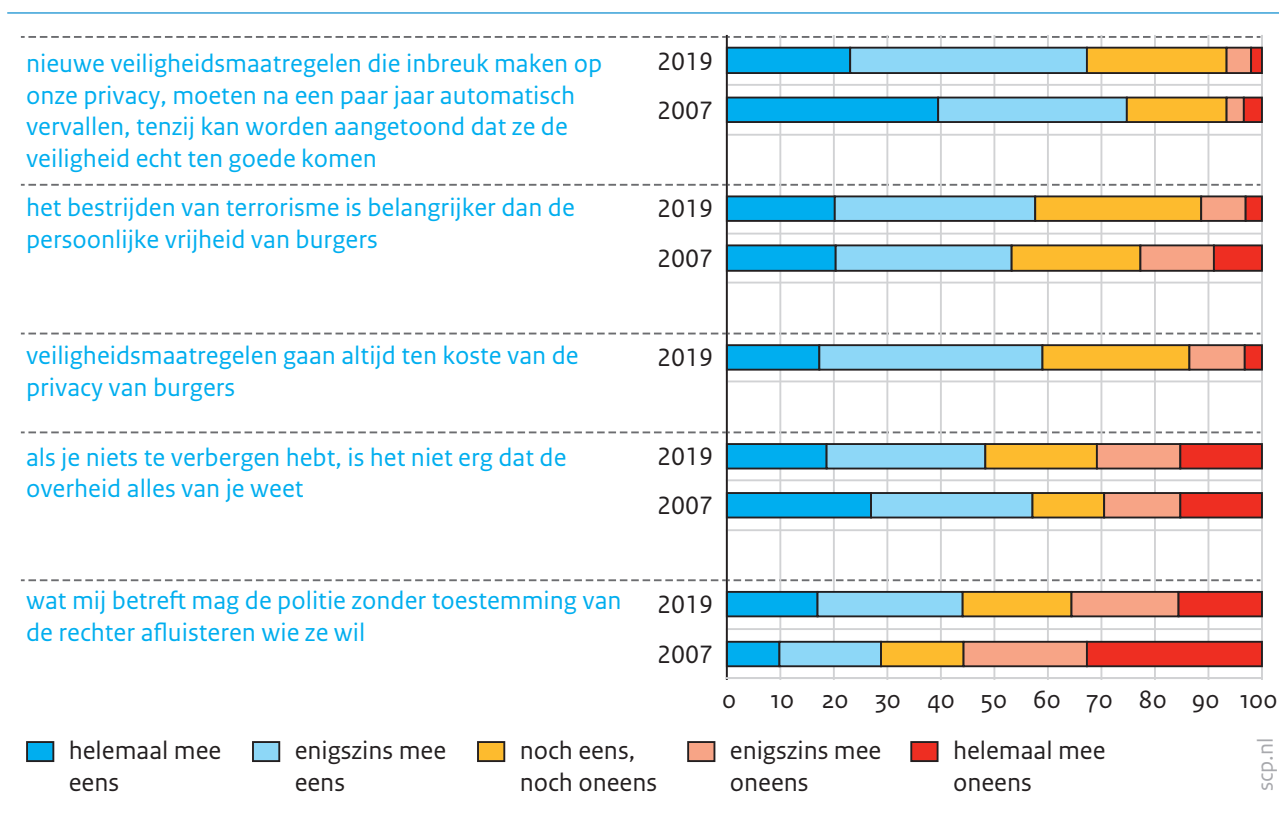
10 Zo schreef de Wetenschappelijk Raad voor Regeringsbeleid (WRR) in *Evenwichtskunst* (2011) dat er (fysieke) veiligheidsvraagstukken zijn die gekenmerkt worden door kennisproblemen en waardenconflicten, als gevolg waarvan 'het zicht op de relaties tussen oorzaken en effecten gebrekkig is (complex), bedreigingen denkbaar zijn maar niet onomstotelijk vast staan (onzeker) [en] de effecten controversieel zijn en de meningen over wat normatief wel en niet acceptabel is, uiteenlopen (omstreden).'

11 Over onzekere risico's zie Van Asselt 2007.

12 Nationaal Vrijheidsonderzoek 2007, p. 2-3.

Figuur 11.1

Reacties op stellingen over privacy in 2007 en 2019 (in procenten)

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel

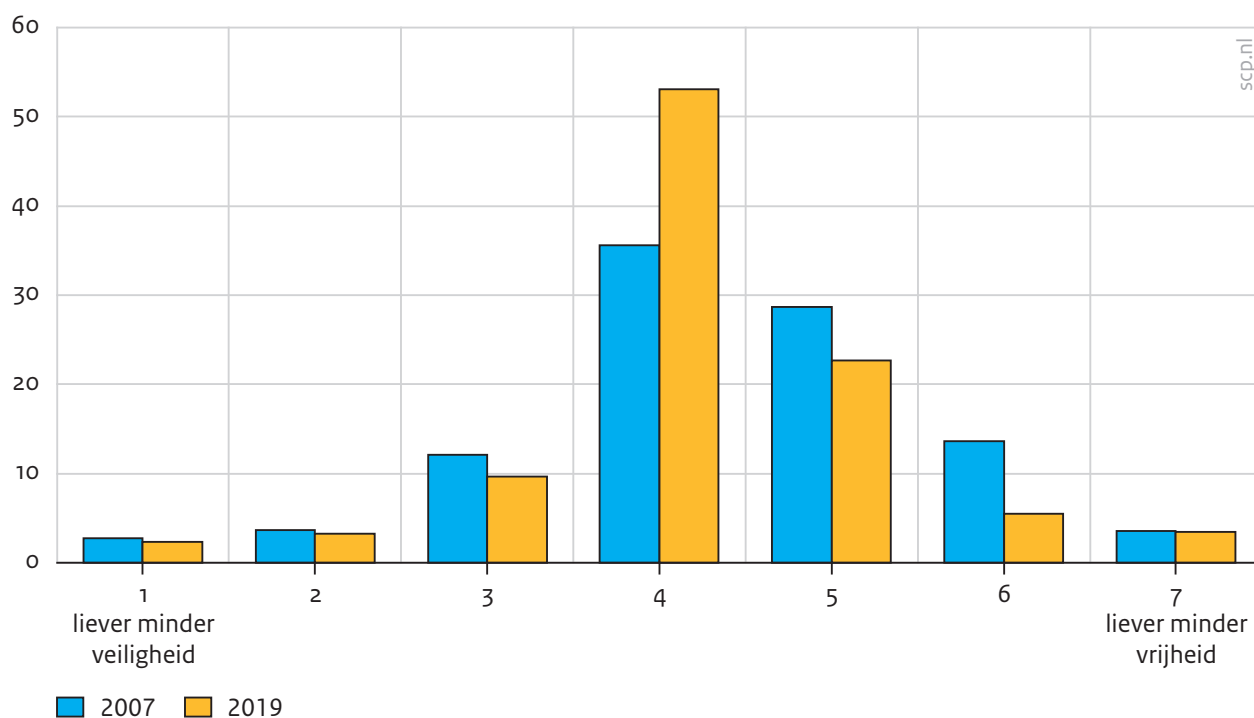
Waar gevraagd werd onze vrijheid af te wegen tegen onze veiligheid, koos in 2007 een groter deel van de bevolking voor veiligheid: liever minder vrijheid dan minder veiligheid (zie figuur 11.2). In 2019 is de groep die zegt eerder vrijheid dan veiligheid op te geven nog steeds groter (32% vs. 15%), maar is vooral de middengroep fors toegenomen; een stijging van 36% in 2007 naar 53% in 2019.

Op basis van deze nvo-gegevens lijken Nederlanders op het eerste gezicht bereid te zijn om vrijheden op te geven voor veiligheid. Nadere analyse laat echter een opvallende verschuiving zien. Bij alle stellingen die betrekking hebben op de balans tussen veiligheid enerzijds en privacy of vrijheid anderzijds, daalden sinds 2007 de uiterste waarden (helemaal eens of helemaal oneens) en werd de middencategorie ‘noch eens, noch oneens’ groter. Daarmee lijken Nederlanders in 2019 een meer genuanceerde mening te hebben ten aanzien van deze thema’s dan in 2007. Dit beeld sluit ook aan bij recent onderzoek van het Rathenau-instituut en onderzoek in opdracht van het voormalige College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) en de Autoriteit Persoonsgegevens (AP). Nederlanders zien dat het geen keuze is voor het een of het ander. Zij balanceren twee waarden, waarbij mensen zowel hun zorgen uiten over hun (sociale) veiligheid als over (informatie) privacy. Deze waarden zijn niet absoluut, maar contextafhankelijk.¹³

13 Zie Snijders et al. 2019.

Figuur 11.2

Minder vrijheid of minder veiligheid: scores op een glijdende schaal, 2007 en 2019 (in procenten)

Bron: Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel

In hun rapport uit 2005, uitgebracht vlak na de moord op Theo van Gogh en de anti-terreuractie in Den Haag in 2004, toonden NIPO-onderzoekers Schildmeijer, Samson en Koot aan dat meer dan 90% van de bevolking waarde hecht aan wetgeving die de omgang met persoonsgegevens beschermt. In het rapport valt te lezen dat een kleine meerderheid (52%) redelijk tot zeer bezorgd was over het gebruik van hun persoonsgegevens. Tegen deze achtergrond viel het de onderzoekers op hoe genuanceerd burgers zich uitlieten over de bescherming van persoonsgegevens. Wel gaven zij aan dat deze genuanceerde houding eerder verdwijnt wanneer burgers zich in een groep uitspreken, waarbij zij elkaar versterken in de opvatting dat ‘ze alles van je mogen weten als je toch niets te verbergen hebt’.¹⁴ Uit onderzoek dat vier jaar later plaatsvond in opdracht van het CBP blijken respondenten ‘aanzienlijk vaker stil te staan bij de risico’s van het gebruik van persoonsgegevens’.¹⁵ Ook uit recent onderzoek in opdracht van de Autoriteit Persoonsgegevens blijkt dat een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking – 94% – zich zorgen maakt over de bescherming van persoonsgegevens. Dit onderzoek meldt dat een derde van de bevolking zich zelfs veel of zeer veel zorgen maakt over dit thema.¹⁶ Tegelijkertijd gaven de meeste mensen in eerder onderzoek in opdracht van het CBP al aan niet heel erg privacybewust te handelen. Uit dit onderzoek spreekt een zekere gelatenheid onder burgers. Het vergt een

14 Schildmeijer et al. 2005.

15 Koffijberg et al. 2009, p. 43.

16 Autoriteit Persoonsgegevens 2019.

‘flinke aanpassing van de levensstijl om zich aan de gegevensverstrekking te onttrekken’; men heeft het gevoel er niet omheen te kunnen.¹⁷ Daar komt bij dat het voor burgers uiterst lastig is om te achterhalen hoe vergaand persoonlijke informatie wordt vrijgegeven en hoe er met deze informatie door marktpartijen en overheden wordt omgegaan. Privacy lijkt dan ook als waarde wel degelijk stevig in de samenleving geworteld te zijn, terwijl in de praktijk de zorgen over (de aantasting van) informationele privacy nog niet altijd een plaats krijgen in het dagelijks handelen van mensen.

Tot slot

Privacy is een belangrijke vorm van vrijheid in het Nederland van 75 jaar na de bevrijding, in de wereld anno 2020. We zien dat mensen zich bewust zijn van het belang van privacy, maar tegelijk een spanningsveld voelen met de waarde veiligheid. In nieuwsberichten en andere media-uitingen waarin de begrippen ‘privacy’ en ‘veiligheid’ figureren, is vaak sprake van een absolute benadering van deze waarden of rechten. Posities worden daarbij hard en zonder grijstinten ingenomen: het is een keuze voor het een of voor het ander. Deze benadering staat ver af van de missie die Defensie zo vol verve brengt: pal staan voor vrijheid én veiligheid. Het lijnrecht tegenover elkaar plaatsen van privacy en veiligheid doet bovendien geen recht aan de maatschappelijke realiteit, waarbij iedere vorm van privacy en veiligheid begrensd is, zij voorwaardenscheppend voor elkaar zijn en elkaar kunnen versterken. Ook past een dergelijke benadering niet bij de meer genuanceerde afweging die burgers lijken te maken op dit gebied en de zorgen die zij ervaren bij de aantasting ervan. Privacy en veiligheid zijn geen eenvoudig communicerende vaten. De wijze waarop burgers, bedrijven en overheden afwegingen tussen verschillende vormen van privacy en veiligheid maken (met alle onzekerheden die daarbij horen) en deze een plaats laten innemen in hun dagelijkse handelen of te maken beleidskeuzes, bepaalt voor een belangrijk deel de kwaliteit van de samenleving. Bij het maken van deze afwegingen blijft het belangrijk om telkens helder te maken over welke vormen van privacy en veiligheid we het nu eigenlijk hebben en waar een eventuele aantasting uit bestaat. Daarmee kunnen we elkaar duidelijk blijven maken wat de waarde is van dat wat beschermd dient te worden en tot hoever die bescherming dient te reiken.

Literatuur

Asselt, M.B.A. van (2007). *Risk Governance: Over omgaan met onzekerheid en mogelijke toekomst*. Maastricht: Universiteit Maastricht. Raadpleegbaar op <https://doi.org/10.26481/spe.20071026ma>.

Autoriteit Persoonsgegevens (2019). *Nederland maakt zich zorgen over privacy; Flitspeiling privacyrechten, 28 januari 2019*. Raadpleegbaar op https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/sites/default/files/atoms/files/resultaten_enquete_privacyzorgen_jan_2019.pdf.

17 Zie voetnoot 15.

- Dommering, E. (2010). Recht op persoonsgegevens als zelfbeschikkingsrecht. In: J.E.J. Prins (red.), *16 miljoen bn'ers? Bescherming van persoonsgegevens in het digitale tijdperk* (p.83-99). Leiden: Stichting NJCM-Boekerij. Raadpleegbaar op https://www.ivir.nl/publicaties/download/NJCM_bundel_2010.pdf.
- Koffijberg, J., S. Dekkers, G. Homburg & B. van den Berg (2009). *Niets te verbergen en toch bang; Nederlandse burgers over het gebruik van hun gegevens in de glazen samenleving*, Amsterdam: Regioplan. Raadpleegbaar op https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/sites/default/files/downloads/mijn_privacy/rap_2009_niets_te_verbergen_en_toch_bang.pdf.
- Koops, Bert-Jaap, Bryce Clayton Newell, Bryce Clayton Newell, Tjerk Timan, Ivan Škorvánek, Tom Chokrevski & Maša Galič (2017). A Typology of Privacy (Tilburg Law School Research Paper No. 09/2016). In: *University of Pennsylvania Journal of International Law*, jrg. 38, nr. 2, p. 483-575. Raadpleegbaar op SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2754043>.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2014). *Kennisdocument Burgerbetrokkenheid bij veiligheidsbeleid*. Raadpleegbaar op <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2015/01/21/kennisdocument-burgerbetrokkenheid-bij-veiligheidsbeleid/kennisdocument-burgerbetrokkenheid-bij-veiligheidsbeleid.pdf>.
- Ministerie van Defensie (2018). *Kerngegevens Defensie; Feiten en cijfers*. Raadpleegbaar op https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/brochures/2018/03/19/kerngegevens-defensie---feiten-en-cijfers/Brochure+Kerngegevens+Defensie+2018_20181213.pdf.
- Muller, E.R., H.R.B.M. Kummeling & R. Bron (2007). *Veiligheid en privacy; een zoektocht naar een nieuwe balans*. COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement. Raadpleegbaar op https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/sites/default/files/downloads/mijn_privacy/rap_20071101_veiligheid%2520_en_privacy.pdf.
- Nouwt, J. & W.J.M. Voermans (1996). Privacy in verandering. In: J. Nouwt & W. J. M. Voermans (red.), *Privacy in het informatietijdperk* (p. 1-13). Den Haag: SDU. Raadpleegbaar op https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/3661/360_074.pdf.
- Schalker, M. & B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel*. Amsterdam: Kantar Public. https://www.4en5mei.nl/onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek/nationaal-vrijheidsonderzoek-2019.
- Schildmeijer, R., C. Samson & H. Koot (2005). *Burgers en hun privacy. Opinie onder burgers*. Amsterdam: TNS NIPO. Raadpleegbaar op https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/sites/default/files/downloads/rapporten/rap_2004_privacy_burgers.pdf.
- Snijders, D., M. Biesiot, G. Munnichs & R. van Est, met medewerking van S. van Ool & R. Akse (2019). *Burgers en sensoren – Acht spelregels voor de inzet van sensoren voor veiligheid en leefbaarheid*. Den Haag: Rathenau Instituut. Raadpleegbaar op <https://www.rathenau.nl/sites/default/files/2019-09/Burgers%20en%20sensoren%20pdf%20%28aangepast%29.pdf>.
- Verhue, D. (2007). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2007- opiniedeel*. Amsterdam: Bureau Veldkamp. Raadpleegbaar op: <https://www.4en5mei.nl/media/documenten/2007---nationaal-vrijheidsonderzoek---opinie-deel.pdf>.
- Warren, Samuel D. & Louis D. Brandeis (1890). The Right to Privacy. In: *Harvard Law Review*, jrg. 4, nr. 5, p. 193-220. Raadpleegbaar op JSTOR, www.jstor.org/stable/1321160.
- WRR (2011). *Evenwichtskunst; over de verdeling van verantwoordelijkheid voor fysieke veiligheid*. Raadpleegbaar op <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2011/11/28/evenwichtskunst/R-Evenwichtskunst-2011.pdf>.
- WRR (D.W.J. Broeders, M.K.C. Cuijpers & J.E.J. Prins (red.)) (2011). *De staat van informatie*. Raadpleegbaar op <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2011/03/02/de-staat-van-informatie---25/V025-Staat-informatie.pdf>.

Hoofdstuk 12

Slotbeschouwing

12 Slotbeschouwing

Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof & Kim Putters

Vrijheid is nooit af

Er valt in dit lustrumjaar 2020 veel te vieren. De fundamenten van onze vrijheid zijn 75 jaar na de bevrijding van de Duitse bezetter stevig. Een overgrote meerderheid van de Nederlanders voelt zich verbonden met Nederland vanwege vrijheden als de vrije meningsuiting en de vrijheid van religie, maar ook vanwege de garanties op mensenrechten en de verboden op bijvoorbeeld ongelijke behandeling en discriminatie. Zowel ouderen als jongeren blijken veel tradities, zoals de Dodenherdenking en viering van de Bevrijding, belangrijk te vinden. Ook behoort vrijheid tot de kern van wat Nederlanders onder hun identiteit verstaan. Het is iets waar ze trots op zijn, zo tonen verschillende bijdragen aan deze bundel. Persoonlijke autonomie en mogelijkheden om zich te ontwikkelen in een veilige omgeving die bestaanszekerheid en afwezigheid van oorlog of terreur garandeert, liggen daar als ankerpunten achter.

Maar achter de ervaren vrijheid schuilt ook onzekerheid.¹ Onzekerheid die voortkomt uit het besef dat de vrijheid die we in Nederland genieten niet op zichzelf staat, maar samenhangt met allerlei moeilijk te voorspellen en te beïnvloeden (internationale) ontwikkelingen. Veranderende economische verhoudingen, klimaatverandering, grote groepen mensen op de vlucht, groeiend populisme, de opkomst van autocraten: er verandert veel, en de richting waarin is niet altijd duidelijk. Dit geldt ook voor de ontwikkelingen in Nederland zelf. De samenleving is in de afgelopen decennia meer gefragmenteerd, geïndividualiseerd, vergrijsd en divers geworden. Daardoor zijn de economische en maatschappelijke verhoudingen fundamenteel veranderd. Denk aan de toename van het aantal alleenstaanden, maar ook aan de forse toename van het aantal hogeropgeleiden en de daling van het aantal lagergeschoolden. Bovendien veranderen onze communicatiemiddelen en de manier waarop we ons tot de wereld om ons heen verhouden razendsnel. Dit alles heeft gevolgen voor de institutioneel verankerde rechten, plichten en verwachtingen tussen burgers, overheid en samenleving.

De welvaart en vrijheid die burgers op individueel niveau ervaren, wordt op collectief niveau mede gerealiseerd door instituties zoals de democratische rechtsstaat en de verzorgingsstaat.² In de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn spelregels ontwikkeld die hebben bijgedragen aan ontplooiingskansen voor iedereen, aan mogelijkheden om te participeren in arbeid en om ondersteuning te verkrijgen op momenten dat ziekte, onrechtvaardigheid of achterstelling aan de orde zijn, maar ook om de politiek te kunnen beïnvloeden via verkiezingen en inspraak.

1 Wennekers & Boelhouwer (red.) 2019.

2 Hemerijck 2013; Rijpkema 2015.

Ons politieke systeem is redelijk stabiel, en Nederlanders hebben er nog steeds relatief veel vertrouwen in. Toch wordt de gewenste uitkomst – een rechtvaardige en vrije samenleving voor iedereen – lang niet voor iedereen gerealiseerd. Er bestaan namelijk grote verschillen tussen groepen, die zich concentreren rond kansen op werk, levensverwachting, politieke invloed en vertrouwen in de toekomst. Opleiding en afkomst lijken hierbij het meeste verschil te maken: minder geschoolden en mensen met een niet-westerse achtergrond scoren op de genoemde zaken veel lager dan academici en autochtone Nederlanders. Er is een scheidslijn aan het ontstaan tussen mensen die wel en niet hun weg in de systemen vinden, bijvoorbeeld voor ondersteuning in zorg en zekerheid. Alhoewel we het leven in vrijheid dus delen als gezamenlijke waarde, pakt dit niet voor iedereen hetzelfde uit.³

Dit betekent niet meteen dat iedereen boos is of demonstreert,⁴ maar wel dat sommigen zich meer beperkt voelen in hun manier van leven en meer ongemak in onze samenleving ervaren dan anderen.⁵ Ook het vertrouwen in de instituties van de democratische rechtsstaat en de ervaren mogelijkheden om de politiek te beïnvloeden, lopen uiteen. Vooral mensen met een hbo- of academische opleiding herkennen zich in politici en de politieke besluitvorming, terwijl het vertrouwen van mbo'ers lager is. Die laatste groep wil meer referenda, staat afwijzender tegenover het politieke bedrijf en vindt vaker dat Nederland uit de EU moet stappen.⁶

Spanningsvelden rond vrijheid

De veranderende verhoudingen beïnvloeden hoe we onze eigen en elkaars vrijheid ervaren. Achter de gedeelde uitgangspunten gaan spanningsvelden schuil die veelal een klassiek karakter hebben – hoe verhoudt de vrijheid van de een zich tot die van de ander bijvoorbeeld – maar die onder de huidige omstandigheden nieuwe dilemma's oproepen, die de komende jaren om zorgvuldige en tijdige antwoorden vragen. Op basis van de bijeengebrachte inzichten in deze bundel duiden we de meest in het oog springende.

Persoonlijke autonomie versus vrijheid in gebondenheid

Mag je alles zeggen of moet je rekening houden met anderen? Individuele vrijheid wordt belangrijk gevonden, maar veel Nederlanders ergeren zich ook aan onfatsoenlijk en respectloos gedrag. Zij vinden dat sommigen een grens over gaan of sociale normen schenden. Zij hechten aan de vrijheid van meningsuiting, maar stellen daar ook grenzen aan in het belang van goede omgangsvormen en sociale cohesie. Anderen zijn juist van mening dat het niet scherp genoeg mag, omdat je 'in dit land niets meer mag zeggen'. Wat deze discussie over de (grenzen aan de) vrijheid van meningsuiting ingewikkeld maakt, is dat die vaak samenvalt met discussies over andere maatschappelijke kwesties, zoals over de multi-

3 Beugelsdijk et al. 2019.

4 Den Ridder et al. 2019.

5 Beugelsdijk et al. 2019.

6 Den Ridder et al. 2019.

culturele samenleving. Dan gaat het niet meer alleen over het principe van vrijheid van meningsuiting, maar over veel meer, zoals angst voor het verlies van identiteit of onzekerheid over onze toekomstige manier van samenleven met veel groepen van verschillende achtergronden.

Internationaal gezien behoort Nederland tot de landen waar de oriëntatie op het individu sterk ingeburgerd is. Nederland lijkt met zijn focus op individuele vrijheid en gelijke rechten erg op de Scandinavische landen, met als verschil dat de Nederlandse geschiedenis ook sterk gekenmerkt wordt door vormen van maatschappelijke organisatie en zelforganisatie.⁷ De verzuiling is weliswaar verleden tijd maar de zoektocht naar nieuwe vormen van verbinding in de samenleving, zonder automatische betrokkenheid van de overheid, is ook nu duidelijk aanwezig. Tegelijkertijd worstelen Nederlanders met het spanningsveld dat daarbij hoort: hoe verbinding aan te gaan zonder op persoonlijke vrijheid in te leveren? Hoe persoonlijke vrijheid te genieten, maar wel met oog voor het collectief belang? Dat geldt ook voor de interpretatie van gelijke rechten en de vrijheid te mogen zijn wie je bent. In Nederland is de overgrote meerderheid voorstander van gelijke rechten voor mannen en vrouwen en voor lhbt'i'ers. Zowel de acceptatie als de tolerantie zijn in de loop der jaren toegenomen. Tegelijk doen zich structurele ongelijkheden en incidenten voor – denk aan de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het bedrijfsleven en de politiek en aan geweld tegen homo's. Personen met een migratieachtergrond geven bovendien vaak aan dat zij zich niet vrij voelen om zichzelf te zijn. In al die gevallen schuurt de vrijheid van de een met de sociale normen of vooroordelen van de ander.

De (on)vanzelfsprekendheid van vrijheid

Nu de Tweede Wereldoorlog 75 jaar geleden is, zijn er steeds meer Nederlanders die geboren zijn in vrijheid; voor wie vrijheid van oorlog een gegeven is. Nederland telt inmiddels bijna 3 miljoen 65-plussers, van wie er 1,65 miljoen ouder zijn dan 75 jaar. Het merendeel van de ouderen is dus nog geboren in of voor de periode van de bezetting. Echter, nu de generatie die de oorlog aan den lijve heeft meegemaakt ons langzaam ontvalt, en de oorlog daarmee niet langer een onderdeel van het communicatieve geheugen is, maar overgaat in het culturele geheugen⁸, ontstaat de vraag wat dit betekent voor ons besef van vrijheid. Leidt het tot minder besef van de waarde ervan?

Personen die oorlog en onvrijheid hebben ervaren, zijn zich sterk bewust van het belang en de betekenis van vrijheid. Vluchtelingen onderstrepen dat ze uit landen komen waar de democratische rechtsstaat en veiligheid sterk in het geding zijn of waren, en waar voorzieningen op het terrein van sociale zekerheid nauwelijks aanwezig zijn of waren. Hun aankomst in Nederland en het opbouwen van een nieuw leven verloopt vaak moeizaam, maar de vrijheid die zij vervolgens in hun leven hier ervaren is groot. In deze bundel kwamen recente vluchtelingen uit Syrië hierover aan het woord, maar ook personen die al decennia

7 WRR 2006.

8 Assmann 1995.

geleden naar Nederland zijn gevlucht, hebben een sterk besef van wat vrijheid voor hen betekent.⁹

Voor mensen die zelf geen herinnering aan onvrijheid hebben, is de betekenis van vrijheid daarentegen onomstreden en daardoor vanzelfsprekend. Die vanzelfsprekendheid is verraderlijk, want vrijheid is geen gegeven. Het vergt continu onderhoud; je moet het niet alleen genieten maar er ook iets voor doen (of laten). Dit levert een dilemma op dat vergelijkbaar is met dat rond democratie: een democratie kan niet zonder de betrokkenheid van burgers, maar kan tegelijk die betrokkenheid niet afdwingen. Dat maakt de democratie kwetsbaar.¹⁰ Ook voor vrijheid geldt dat de noodzakelijke betrokkenheid van burgers niet kan worden afgedwongen, want daarmee verlies je per definitie dat wat je wilt beschermen. Betrokkenheid kan wel worden gestimuleerd door mensen aan te moedigen zich actief te verhouden tot de thematiek van onvrijheid en de on-vanzelfsprekendheid van vrijheid. Maar ook dit bergt een gevaar in zich: een te grote nadruk op de on-vanzelfsprekendheid van vrijheid kan tot angst voor onvrijheid leiden, wat op zichzelf een potentiële bron van vrijheidsverlies is.¹¹ Het is daarom een belangrijke vraag hoe we in zo groot mogelijke vrijheid kunnen leven en tegelijk de waarde ervan – en de inzet die daarvoor vereist is – blijven inzien.

Vrijheid in diversiteit

De Nederlandse samenleving is meer gefragmenteerd en meer divers geworden, zowel op sociaal als op cultureel gebied. Denk daarbij aan de grote variatie aan samenlevingsvormen en typen huishoudens, waaronder de toename van eenpersoonshuishoudens. Maar ook aan meer diversiteit op het gebied van waardenoriëntaties en sociale normen en verwachtingen. We noemden al het spanningsveld rond de vrijheid te mogen zijn wie je bent. Die kent vele uitingsvormen, zo komt in deze bundel naar voren. Nederlanders met een migratieachtergrond geven bijvoorbeeld aan dat zij zich hierin minder vrij voelen en dat zij vaak worden gediscrimineerd of uitgesloten.¹² Recente vluchtelingen uit Syrië vertellen dat ze moeite hebben met de in hun ogen zwakke familiebanden in Nederland, de grote vrijheid van vrouwen en kinderen en de brede acceptatie van homoseksuelen. Mensen met beperkingen ondervinden belemmeringen waar het gaat om meedoen in de samenleving en vrijheid en bestaanszekerheid ervaren. Maar ook bredere maatschappelijke discussies, zoals die over de structurele ongelijkheid van vrouwen of over wit privilege, raken aan dit thema van jezelf kunnen zijn en je kunnen ontplooiën in een diverse samenleving.¹³ Ook in de omgang met het eigen verleden speelt dit spanningsveld van vrijheid in diversiteit. Een van de kwesties die de komende tijd aan de orde zullen zijn, betreft de mate waarin we het eigen verleden onder ogen kunnen zien. Het verleden in het Nederlands-

9 Moerbeek & Von Meyenfeldt 2020.

10 De Waal 2019.

11 Noordegraaf-Eelens et al. 2012.

12 Schalker & Koenen 2019; Van Liempt & Staring 2020.

13 Andriessen (red.) 2020.

Indië van destijds bijvoorbeeld, maar ook ons handelen elders in de wereld en op eigen grondgebied. We zien in feite dat de meeste Nederlanders het op dit vlak niet zo oneens zijn met elkaar. Een meerderheid vindt bijvoorbeeld dat er bij standbeelden of tentoonstellingen in musea uitleg hoort te zijn over alle kanten van de geschiedenis, ook de zwarte bladzijden daarin met betrekking tot de Nederlandse rol elders in de wereld of de rol van Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁴ Het debat over het eigen erfgoed en de rol van Nederland in bijvoorbeeld het slavernijverleden of het kolonialisme raakt echter snel gepolariseerd, doordat het raakt aan de Nederlandse identiteit en aan angsten om die te verliezen. Zodra deze identiteit wordt gepolitiseerd, en het gevoel wordt aangesproken dat anderen die identiteit willen besmeuren of afpakken, ontspoot het debat. We zullen de komende jaren een genuanceerde taal nodig hebben, en de wil om naar elkaar te blijven luisteren.

Vrijheid in de informatiesamenleving

Een vierde spanningsveld betreft de gevolgen van technologische ontwikkelingen en veiligheidsmaatregelen voor de interpretatie en beleving van vrijheid. Rond het recht op de bescherming van privacy liggen steeds meer vraagstukken op tafel. Wat mogen bedrijven aan gegevens koppelen, wat zijn de gevolgen van een klik op een online akkoord daarbij en wat slaan nieuwe communicatiemiddelen over je privéleven op zonder dat je daar inzicht in hebt? In deze bundel komt naar voren dat burgers genuanceerd over deze problematiek denken, maar ook dat het ingewikkeld is om de zorgen een plaats te geven in het dagelijks handelen.

Ook ligt er de vraag naar de betrouwbaarheid van informatie en wat dat betekent voor vrijheid, bijvoorbeeld in discussies over *fake news*. We leven steeds meer in een informatiesamenleving, maar daarmee komt ook vaker dan voorheen een discussie op gang over de betrouwbaarheid van de informatie die wordt gepresenteerd in de media en in de wetenschap, en van de informatie die wordt gebruikt door bedrijven en overheden. Als informatie steeds wezenlijker wordt voor het functioneren van de samenleving maar tegelijk niet vertrouwd wordt, raakt dat de ervaren vrijheid van burgers. Vrijheid in de informatiesamenleving betekent controle houden over je eigen gegevens, maar ook het recht om met rust gelaten te worden. De discussie over een zogenaamd recht op vergetelheid, dus uit de bestanden en systemen te willen worden gelaten of gehaald, is steeds sterker geworden en staat hiervoor symbool. Het nadenken over informatierechten lijkt dan ook een nieuwe loot aan de stam van de discussie over burgerrechten. Waar in eerdere periodes politieke rechten en later ook sociale rechten van burgers zijn verankerd, lijkt de tijd aangebroken meer fundamenteel te kijken naar informatierechten: het recht op de eigen regie van mensen over hun gegevens, maar ook de mogelijkheden om in beroep te gaan tegen beslissingen van overheidsinstellingen op basis van persoonsgegevens of om de betrouwbaarheid van informatie te controleren.

14 Beugelsdijk et al. 2019.

Vrijheid als gedeelde waarde

Wat is de stand van de vrijheid in Nederland nu, 75 jaar na de bevrijding? Vrijheid is een belangrijke verbindende factor en kan dat ook blijven in de toekomst. Dit vraagt erom dat we de komende tijd goed voor onze instituties zorgen. Hiermee bedoelen we onder meer de economische, politieke en maatschappelijke structuren die aangepast zullen moeten worden om zo mee te kunnen bewegen met de tijd, de technologie en het veranderende opleidingsniveau van mensen. Zoals bijvoorbeeld rond werkzekerheid en een leven lang leren op de veranderende arbeidsmarkt, de inrichting van de zorg en de mogelijkheden van burgers om invloed uit te oefenen in de democratische rechtsstaat. Maar het gaat ook om goed verankerd burgerschapsonderwijs en mensenrechteneducatie. En om de houding van onszelf tegenover de ander en tegenover de samenleving. De sterke gerichtheid op individuele vrijheden in de naoorlogse periode heeft veel individuele ontplooiingskansen en mogelijkheden voor mensen gebracht. Het heeft er echter ook toe geleid dat een inbreuk op die individuele vrijheid vanuit een algemener belang minder vanzelfsprekend wordt geaccepteerd. Toch blijft het van belang ons te realiseren dat de individuele vrijheid van de ene burger grenst aan de vrijheid van de ander. Daarom blijft er in een vrije samenleving een gedeeld belang bij goede afspraken over privacy, een voortgaand debat over het naast elkaar bestaan van vrije meningsuiting en respectvolle omgang met elkaar, en bij de solidariteit met mensen in zwakkere posities die soms lichamelijke of andere begrenzings kennen aan hun leven in vrijheid.

Vrijheid is dus nooit af. Vrijheid is blijvend werk in uitvoering. Dat vraagt van ons dat we blijven zoeken naar een evenwicht: zowel het individu dat zich kan ontplooien en zich daarbij inzet voor de vrijheid van de ander, als de samenleving die gemeenschappelijkheid biedt maar het individu ook de ruimte geeft om zichzelf te zijn. Nu, 75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, vraagt vrijheid om rekening te houden met elkaar, om nieuwsgierigheid en een luisterend oor. Met deze publicatie hopen we hieraan een bijdrage te leveren.

Literatuur

- Andriessen, I. (red.) (2020) *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: scp.
- Assmann, J. (1995). Collective memory and cultural identity. In: *New German Critique*, no. 65, p. 125-133.
- Beugelsdijk, S., P. van Houwelingen, J. de Hart & M. Versantvoort (2019). *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 - Denkend aan Nederland*. Den Haag: scp.
- Hemerijck, A.C. (2013). *Changing welfare states*. Oxford: Open University Press.
- Liempt, I. van & R. Staring (2020). *Nederland Papierland: Syrische statushouders en hun ervaringen met participatiebeleid in Nederland*. Den Haag: scp.
- Moerbeek, S. & F. von Meijenfeldt (2020, nog te verschijnen). *Vrijheid is een groot begrip. Onderzoek naar de beleving van vrijheid, onvrijheid en herdenken voor Bosniërs en Irakezen in Nederland..* Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Noordegraaf-Eelens, L., M. van der Steen & P. Frissen (2012). *Leven in niet vanzelfsprekende vrijheid*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Ridder, J. den, E. Milterburg & W. Huijnk (2019). *Continue Onderzoek Burgerperspectieven, kwartaalbericht 2019-4*. Den Haag: scp.

- Rijkema, B.R. (2015). *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Leiden University.
- Schalcker, M. & B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019 – Themadeel*. Amsterdam: Kantar Public.
https://www.4en5mei.nl/onderzoek/nationaal_vrijheidsonderzoek/nationaal-vrijheidsonderzoek-2019.
- Waal, T. de (2019). *Tussen kwetsbaarheid en weerbaarheid. Over het belang van burgerschap*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Wennekers, A. & J. Boelhouwer (red.) (2019). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: scp.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat heroverwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Den Haag: WRR.

Nawoord: na 75 jaar vrijheid

Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof, Kim Putters & Daan Roovers

In deze gezamenlijke bundel van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau verkennen we de stand van vrijheid in Nederland: hoe beleeft de bevolking vrijheid en hoe geeft men er in de dagelijkse praktijk vorm aan? Hierbij is ook oog voor mogelijke spanningsvelden of dilemma's in het heden en de nabije toekomst. Bij de totstandkoming van deze bundel was nog geen sprake van de coronacrisis. De inhoud van de bundel is daarmee niet minder relevant: het zet 75 jaar vrijheid in een nog breder perspectief. We vieren op Bevrijdingsdag het einde van de Tweede Wereldoorlog, en dat we sindsdien in een vrij en democratisch land leven. De COVID-19-pandemie maakt duidelijk dat vrijheid – ook nu – werk in uitvoering is en blijft. Vrijheid is nooit af.

Stilstaan bij vrijheid

In de bundel schrijven we dat er veel te vieren is: de fundamenten van onze vrijheid zijn (ruim) 75 jaar na de bevrijding stevig. Vrijheid behoort tot de kern van wat Nederlanders onder hun identiteit verstaan. Een overgrote meerderheid van de Nederlandse burgers voelt zich verbonden met Nederland vanwege vrijheden als de vrije meningsuiting en de vrijheid van religie, maar ook vanwege de garanties op mensenrechten en de verboden op bijvoorbeeld ongelijke behandeling en discriminatie. Zowel ouderen als jongeren blijken veel tradities, zoals de Dodenherdenking en Viering van de Bevrijding, belangrijk te vinden. Maar de term 'vieren' heeft sinds het uitbreken van de pandemie een aparte bijmaak gekregen. Het coronavirus eist dagelijks slachtoffers en de persoonlijke vrijheden van eenieder zijn sterk beperkt. Daardoor voelt het ongemakkelijk om momenteel over het 'vieren van vrijheid' te spreken. Eerder nopen de ontwikkelingen ertoe stil te staan bij wat (on)vrijheid in de huidige tijd betekent.

Vele vormen van vrijheid

De pandemie en de maatregelen die de Rijksoverheid heeft genomen om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan, werpen licht op de vele betekenissen die het begrip vrijheid voor mensen kan hebben. De Nederlandse bevolking is geconfronteerd met de beperking van verschillende vrijheden, zoals de bewegingsvrijheid, de vrijheid van vergadering en betoging en de godsdienstvrijheid. Het is opvallend hoe sterk de huidige crisis, en de daarmee gepaard gaande beleving van (on)vrijheid, wordt geassocieerd met het verleden van de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen wordt veel gebruikgemaakt van oorlogsretoriek en -metaforiek, ook worden er veelvuldig historische parallellen getrokken, en vinden bepaalde (antisemitische) complottheorieën nieuwe weerklank. Dat zegt iets over de centrale plaats die de Tweede Wereldoorlog nog steeds in het Nederlandse collectieve geheugen inneemt. Het maakt ook duidelijk hoe uitzonderlijk de situatie is voor de overgrote

meerderheid van de bevolking, die niet eerder een dergelijke mate van vrijheidsbeperking heeft ervaren. De crisis grijpt diep in op hoe we leven, leren, werken en zorgen. Nu, met een jaar aan beperkende maatregelen achter de rug, wordt steeds duidelijker welke grote effecten de coronacrisis heeft en zal hebben op de economie, de gezondheid en het welzijn van de bevolking.

Tegelijk biedt de coronacrisis helder zicht op het fundament waarop de vrijheid in Nederland rust: de democratische rechtsstaat. Die bepaalt de kaders waarbinnen de maatregelen genomen worden en moet garanderen dat de inperking van vrijheden op redelijke termijn weer ongedaan wordt gemaakt. Dit fundament van vrijheid is iets om in dankbaarheid bij stil te staan, maar ook om kritisch te volgen: ook – of misschien juist – in tijden van crisis behoren democratisch debat en democratische controle onze vrijheid te waarborgen. Dat is een belangrijke reden voor de inwoners van Nederland om zich met ons land verbonden te voelen.

Daan Roovers, Denker des Vaderlands tussen 2019 en 2021, heeft in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei een reflectie geschreven op het thema ‘Na 75 jaar vrijheid’.¹ In haar tekst gaat ze in op verschillende aspecten van de huidige stand van vrijheid: een duiding van de vrijheidsbeperkingen, de associatie met onvrijheden tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook de bespreking van een wezenlijk verschil tussen toen en nu: het behoud van het fundament van de Nederlandse vrijheid. Daarom sluiten we deze bundel graag af met die tekst.

Het fundament van vrijheid

Door Daan Roovers

“Gingen jullie tijdens de oorlog eigenlijk gewoon naar school?”, vroeg ik onlangs aan mijn vader. Tot mijn eigen verbazing wist ik dat niet precies. Natuurlijk had ik met mijn vader, die tijdens de bezetting pal naast een militair vliegveld in het zuiden van het land woonde, regelmatig over de oorlog gesproken, maar meestal vertelde hij dan over bombardementen, over piloten en over de bevrijding. Van het dagelijks leven, de school en de mensen uit de straat wist ik niet veel. De aanleiding voor deze vraag was een nogal praktische. Door de aangescherpte coronamaatregelen en de sluiting van de scholen vroeg ik me af of deze situatie zich eerder had voorgedaan in Nederland en hoe lang dit toen duurde.

Ja, vertelde hij. Mijn vader ging al die jaren naar school, maar soms slechts heel beperkt. Het grootste probleem in zijn woonplaats destijds was dat de school geen gebouw meer had; dat was ingenomen door de Duitsers. Geïmproviseerd, en ondergebracht in verschil-

¹ Ook gepubliceerd op <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/jaarthema/jaarthema-tekst-2021>.

lende leerfabrieken in de regio, probeerden de leraren kinderen les te geven en de school draaiende te houden. Soms niet meer dan twee dagen in de week.

Nu, 76 jaar later, leven we in de grootste crisis sinds de Tweede Wereldoorlog – regeringsleiders, waaronder Rutte en Merkel, benadrukken met deze woordkeuze de uitzonderlijke impact van de pandemie. Bijzonder aan de coronacrisis is tegelijkertijd de wereldwijde verknoping: het gaat iedereen aan. Alle klokken staan nu even gelijk.

De crisis op wereldschaal dringt door tot in elk detail van ons dagelijks leven. De inperkingen van onze alledaagse en vanzelfsprekende vrijheden zijn ongekend. Het is een geheel nieuwe ervaring: verlaten winkelstraten, gesloten kantoren en cafés, de dringende oproep om thuis te blijven en – tot voor kort ondenkbaar – zelfs een avondklok. Nu er nog slechts enkelen in leven zijn die zich de Tweede Wereldoorlog actief herinneren, en het overgrote deel van de Nederlandse bevolking zelf nooit oorlog heeft gekend, is de huidige crisis de eerste grootschalige confrontatie met vrijheidsbeperking.

Voor een land waar vrijheid zo hoog in het vaandel staat als Nederland weegt die inperking zwaar. Als je Nederlanders vraagt naar wat ze een belangrijke waarde vinden, noemen ze het woord ‘vrijheid’ het vaakst. We zijn er trots op en zien het als een onlosmakelijk onderdeel van onze Nederlandse identiteit, blijkt uit het onderzoek in deze bundel. Maar wat betekent die vrijheid eigenlijk? Zijn we het onderling eens over wat die waarde behelst? Uit het onderzoek blijkt dat het begrip vrijheid veel verschillende invullingen heeft. Vrijheid betekent ‘Kunnen gaan en staan waar je wilt’ en ‘Je eigen keuzes kunnen maken’. Het is ‘Jezelf kunnen zijn’, en ‘Vrij zijn om te doen en om te zeggen wat je wilt’, maar ook ‘niet beperkt worden’, of, zoals mijn twee bijna-pubers hier in huis zeggen: vrijheid is met rust gelaten worden. Al deze omschrijvingen behoren tot de definitie van vrijheid. Het gaat zowel om keuzevrijheid, om bewegingsvrijheid, als om meer burgerlijke vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting. Hoezeer we ook van mening verschillen: het begrip vrijheid én de discussie erover horen bij onze traditie en onze cultuur. En dat is al eeuwenlang zo.

Nederlands beroemdste filosoof, Baruch de Spinoza, zelf kind van gevluchte ouders, roemde in de zeventiende eeuw ons land vanwege diezelfde vrijheid. Spinoza gaf hoog op over hoe hier in de Republiek der Nederlanden de burgers in onderlinge vrijheid leven, “ook al denkt de één duidelijk het tegengestelde van wat de ander denkt”. Hoe kan dat?, vroeg Spinoza zich af. Volgens hem is dat de verdienste van het ‘vrije staatsbestel’. De kern daarvan is dat de staat zich realiseert dat de vrijheid van denken en van spreken niet ingeperkt kan en mag worden. En dat de staat de burgers de ruimte geeft om zeer van elkaar te verschillen van mening, van religie of van gebruiken, maar dat de staat zélf zorg draagt dat al die burgers gelijk worden behandeld. Het is een delicaat evenwicht tussen vrijheid (van burgers in denken en spreken) en gelijkheid (van alle burgers ten opzichte van de staat). Het doel van de politiek is volgens Spinoza om te garanderen dat de burgers in veiligheid en vrijheid kunnen leven. De basis daarvoor ligt in een aantal noodzakelijke wetten en een

onafhankelijke rechter die ervoor zorgt dat ze worden nageleefd: “Het doel van de staat is vrijheid”, zoals op Spinoza’s sokkel tegenover het Amsterdamse stadhuis geschreven staat.

Is die vrijheid onbegrensd? Nee, want de vrijheid van andere, aan ons gelijke burgers mag niet in het gedrang komen. De veiligheid en de stabiliteit van de staat mogen ook niet op het spel komen te staan. Is vrijheid een constante? Nee, vrijheid vergt voortdurende bescherming en toetsing, onder andere door de rechter. De Republiek der Nederlanden werd gebouwd op de productieve wrijving tussen vrije meningen, op voorwaarde van onderlinge gelijkheid. Dat was en is nog steeds de basis van een vrije samenleving.

Hierin ligt de basis van onze vrijheid, en dat solide fundament hebben we de afgelopen eeuwen sterk uitgebouwd. Vrijheid zit diep verankerd in onze identiteit. De vrijheid om te doen en te zeggen wat je wilt is in Nederland bijkans heilig, maar nooit vanzelfsprekend. Zelfs in vreedstijd is vrijheid een waarde die niet ‘gegeven’ is. Vrijheid tref je niet zomaar aan in de natuur, of ergens in de mensheid, als een *ready made*. Vrijheid moet je realiseren, werkelijk maken. Het betekent meer dan niet onderdrukt worden. De meest basale definitie van vrijheid is niet overheerst te worden door een bezetter, een machthebber of autoriteit. De afwezigheid van dwang wordt ook wel ‘negatieve vrijheid’ genoemd, een term van de politiek denker Isaiah Berlin. Niet hoeven te gehoorzamen aan andermans bevel of opdracht; niet gehinderd worden je mening te uiten. Maar vrij zijn betekent óók jezelf kunnen zijn, je kunnen ontplooien, een beroep kunnen kiezen of kunnen studeren. Dat noemen we ook wel ‘positieve vrijheid’: de vrijheid om je eigen leven vorm te geven. De meer basale, negatieve vrijheid is een voorwaarde voor de meer persoonlijke, positieve vrijheid.

Wat betekent dat onderscheid voor ons leven nu, 76 jaar na de bevrijding? Nu we voor het eerst weer worden geconfronteerd met een grootschalige vrijheidsbeperking valt op dat op dit moment vooral onze bewegingsvrijheid onder druk staat. Er zijn (van bovenaf opgelegde) beperkingen aan ontmoetingen, reizen en de momenten waarop we naar buiten kunnen gaan. Dat is een drastische en zeer gevoelige inperking van onze gebruikelijke manier van leven. Deze crisis doet een sterk beroep op ons uithoudingsvermogen. De vrijheid die we als Nederlanders het sterkst verbinden met de Nederlandse cultuur, tevens een van de kroonjuwelen van de negatieve vrijheid, is echter ongedeerd: de vrijheid van meningsuiting. We kunnen vrijelijk informatie en opvattingen uitwisselen, elkaar en het beleid bekritisieren, nieuwe perspectieven aandragen. We hebben daartoe zelfs meer ruimte en mogelijkheden dan ooit, en we hoeven er de deur niet voor uit.

Zolang deze vrijheid van spreken en denken gepaard gaat met de principiële gelijkheid van alle burgers blijft het fundament van de vrije samenleving overeind. Dat is het cruciale verschil tussen deze crisis en een bezetting, en zet direct elke vergelijking in perspectief. De huidige beperkingen zijn pijnlijk, maar een vrije samenleving garandeert dat deze proportioneel en tijdelijk zijn, en dat dit een uitzonderingstoestand is. De steunpilaren van de vrije

samenleving, waaronder de onafhankelijke rechtspraak en principiële gelijkheid, staan fier overeind.

Tegelijkertijd begint de ervaring van beknutting in onze bewegingsruimte en spontaniteit zijn tol te eisen. We kunnen niet meer iedereen thuis uitnodigen, niet meer onze reguliere handel drijven en kinderen kunnen soms weken niet naar school. Onze positieve vrijheid vraagt niet alleen om bewegingsruimte maar ook om de mogelijkheden om jezelf te ontwikkelen: financiële middelen, onderwijs, schoolgebouwen. En die middelen zijn niet altijd beschikbaar nu. Zelfs na het opheffen van de laatste maatregelen zullen de consequenties daarvan nog lang te voelen zijn; de gevolgen van een crisis laten zich pas goed zien in de nasleep. De economische en sociale ontwrichting zijn niet met een of twee kwartalen hersteld. Dat vergt tijd.

In het jaar van de bevrijding ging mijn vader naar de eerste klas van de middelbare school. De eindexamenleerlingen van dat jaar kregen, volgens koninklijk besluit, hun diploma zonder hun examen af te leggen. De kinderen hadden in de jaren weliswaar veel gemist op school, maar tegenover het tekort aan opgedane schoolkennis staat “de grotere levenservaring van deze leerlingen”, zo luidt de toelichting bij het besluit. Hoe het langdurige thuisblijven op de generatie jongeren van nu uitpakt, is nog gissen. De schade lijkt in elk geval niet eerlijk verdeeld: kwetsbare kinderen bouwen een nog grotere achterstand op. Prioriteit voor de komende tijd is dat het gat dat de afgelopen maanden is geslagen de bestaande ongelijkheid niet vergroot. Dat is de uiteindelijke test voor de weerbaarheid van onze democratie. Verschillen zullen er blijven, maar voor een vrije samenleving is het hebben van gelijke kansen voor alle mensen een van de belangrijkste pijlers. Vrijheid – we wisten het al, maar het is het afgelopen jaar opnieuw duidelijk geworden – is maar beperkt maakbaar. Het is kwetsbaar. Een virus kan zomaar, tenminste een jaar lang, roet in het eten gooien. En alles wat we dan inleveren moeten we stap voor stap weer terugveroveren en opnieuw opbouwen. Het fundament van de vrije samenleving is gelukkig robuust, en lijkt onaangetast. Dat is wat we ieder jaar vieren, en wat we elke dag opnieuw dienen te beschermen en versterken.

Auteurs

Esther van den Berg werkt als onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zij schrijft over civil society, participatie en lokaal sociaal beleid. Tussen 2012 en 2014 was Esther gedetacheerd aan het University College Roosevelt van de Universiteit Utrecht voor het project Human Rights and the City over mensenrechten en lokaal beleid.

Sjoerd Beugelsdijk is hoogleraar aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijks-Universiteit Groningen. Hij maakte deel uit van de redactie van het *Sociaal en Cultureel Rapport 'Denkend aan Nederland'* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019).

Ineke Boerefijn is coördinerend beleidsadviseur van het College voor de Rechten van de Mens. Zij is voormalig universitair hoofddocent bij het Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten van de Universiteit Utrecht en Opzijk-hoogleraar aan de Universiteit Maastricht.

Andries van den Broek is onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, waar hij schreef over (vrije)tijdsbesteding, (cultuur)participatie en (betwist) erfgoed. Momenteel houdt hij zich bezig met een blik op de samenleving in 2050.

Eric Cillessen werkt als onderzoeker en adviseur binnen de publieke sector voor organisaties als de Onderzoeksraad voor Veiligheid, de Universiteit van Amsterdam en het Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Jaco Dagevos is werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en als bijzonder hoogleraar Integratie en migratie verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR).

Paul Dekker is politicoloog, hoogleraar bij het departement sociologie van de Universiteit van Tilburg en onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zijn publicaties gaan over de civil society, de publieke opinie, vertrouwen en onbehagen.

Froukje Demant is als senior-onderzoeker werkzaam bij de afdeling Onderzoek en Educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Zij is projectleider van het Nationaal Vrijheidsonderzoek. Daarnaast begeleidt zij verschillende onderzoeksprojecten en is zij redacteur van *woz Onderzoek uitgelicht*.

Pepijn van Houwelingen is werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij maakte deel uit van de redactie van het *Sociaal en Cultureel Rapport 'Denkend aan Nederland'* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019).

Jan van Kooten was van 2006 tot voorjaar 2021 directeur van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Daarvoor was hij hoofd Educatie bij de Anne Frank Stichting.

Renske Krimp is historicus en werkzaam als senior-onderzoeker bij de afdeling Onderzoek en Educatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Zij begeleidt verschillende onderzoeksprojecten en is redacteur van woz *Onderzoek uitgelicht*. Daarnaast voert zij als buitenpromovendus een onderzoek uit naar de herinnering aan de arbeidsinzet.

Marjolijn Olde Monnikhof is sinds 23 oktober 2017 adjunct-directeur bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Daarvoor was zij vanaf 2014 programmadirecteur bij de Inspectie szw. Vanaf 2009 heeft zij in de functie van kwartiermaker/directeur de transitie van de Commissie Gelijke Behandeling naar het College van de Rechten van de Mens vormgegeven. Marjolijn Olde Monnikhof begon haar loopbaan als onderzoeker, eerst bij de Erasmus Universiteit Rotterdam en vervolgens als (beleids)onderzoeker bij het ITS.

Kim Putters (1973) is sinds juni 2013 directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau en hoogleraar Beleid en Sturing van de Zorg in de Veranderende Verzorgingsstaat bij Erasmus School of Health Policy & Management (ESHPM), van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van 2008 tot 2013 was hij al hoogleraar Management van zorginstellingen aan hetzelfde instituut. Hij promoveerde op vraagstukken van beleid en bestuur in de zorg en verricht onderzoek naar innovaties in zorginstellingen, naar maatschappelijk ondernemerschap en wijk- en buurtgericht werken.

Josje den Ridder is politicoloog en als onderzoeker werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Daar houdt ze zich bezig met onderzoek naar de Nederlandse publieke opinie over politieke en maatschappelijke kwesties, vooral in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB). Daarnaast publiceert ze over Nederlandse politieke partijen en hun leden.

Daan Roovers is filosoof en docent publieksfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Van voorjaar 2019 tot voorjaar 2021 was zij Denker des Vaderlands.

Fotoverantwoording

1. Inleiding (p. 6)

Foto: Nationaal Comité 4 en 5 mei / Paul Tolenaar

Vlaggen in Terneuzen bij de Start van de viering 75 jaar Vrijheid, 31 augustus 2019.

2. Trots op vrijheid (p. 12)

Foto: HH / Erik van 't Woud

Een participant in The Walk of Love-tocht houdt haar oren dicht vanwege de hard spelende drumband. Deze jaarlijkse wandeltocht wordt georganiseerd in het kader van de Internationale Dag tegen Homofobie, Bifobie en Transfobie, 17 mei 2019.

3. Vrijheid en de Nederlandse identiteit (p. 23)

Foto: HH / Sabine Joosten

In het kader van Internationale Vrouwendag vindt er in Amsterdam jaarlijks de Women's March plaats, 8 maart 2020.

4. Gevoelde vrijheid (p. 39)

Foto: HH / David Rozing

Zomerweer in Nederland, tropische dagen: kinderen nemen een duik in een meertje in de Alblasserwaard om af te koelen.

5. Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting (p. 50)

Foto: HH / Sabine Joosten

Duizenden mensen lopen mee in de Klimaatmars in Amsterdam, 10 maart 2019.

6. Herdenken en vieren in generationeel perspectief (p. 62)

Foto: ANP Foto / Laurens van Putten

De Nationale Kinderherdenking in Madurodam, 4 mei 2019. Deze herdenking is voor en door kinderen.

7. 'Vrijheid moet je leren' (p. 71)

Foto: HH / Rink Hof

Twee Syrische vluchtelingen maken een praatje in het Taalcafé, Amsterdam, 8 februari 2017.

8. Mensenrechten: vrijheid in het leven van alledag (p. 84)

Foto: HH / Paulien van de Loo

Het tijdelijke asielzoekerscentrum in de wijk Beverwaard in Rotterdam Zuid, 28 september 2019.

9. In vrijheid zoeken naar het nieuwe wij (p. 95)

Foto: HH / Robin Utrecht

Toeristen in Amsterdam genieten van het mooie weer, 16 juni 2019.

10. Wiens vrijheid? Veranderende taal rond Nederlands-Indië en de dekolonisatieoorlog (p. 104)

Foto: HH / Maarten Hartman

Het Indisch Monument ter nagedachtenis aan alle Nederlandse slachtoffers van de Japanse bezetting van het voormalige Nederlands-Indië, 15 augustus 2018.

11. Privacy en veiligheid: communicerende vaten? (p. 112)

Foto: ANP Foto / Kirill Kudryavtsev

‘De technologische ontwikkelingen van de afgelopen decennia hebben een sterke uitwerking op de informationele privacy van mensen.’

12. Slotbeschouwing (p. 121)

Foto: HH / Olaf Kraak

Drie vrouwen genieten – met inachtneming van de 1,5 meter afstand vanwege de coronamaatregelen – van het mooie weer op het strand van IJmuiden, 8 april 2020.

In deze gezamenlijke bundel van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau verkennen we de stand van vrijheid in Nederland: hoe beleeft de bevolking vrijheid en hoe geeft men er in de dagelijkse praktijk vorm aan? Hierbij is ook oog voor mogelijke spanningsvelden of dilemma's in het heden en de nabije toekomst. Want wat betekent vrijheid in het hedendaagse Nederland, 75 jaar na bevrijding?

Bij de totstandkoming van deze bundel was nog geen sprake van de coronacrisis. De inhoud van de bundel is daarmee niet minder relevant: het zet 75 jaar vrijheid in een nog breder perspectief. Ook nu blijkt weer hoe actueel vrijheid is. Wanneer we zoekende zijn naar een evenwicht tussen individuele vrijheid en het maatschappelijk belang. Vrijheid is en blijft – ook nu – werk in uitvoering. Vrijheid is nooit af.

SCP-publicatie 2020-7
ISBN 978 90 377 0945 2

 Nationaal Comité
4 en 5 mei

Sociaal en Cultureel Planbureau